

TEMESVÁR

SZABAD KIRÁLYI VÁROS

KIS MONOGRAFIÁJA.

AZ ORSZÁGOS KÖZÉPISKOLAI TANÁREGYESÜLET
XXXIV. KÖZGYŰLÉSE ALKALMÁRA

A TEMESVÁR-KERÜLETI TANÁRI KÖR MEGBÍZÁSÁBÓL

IRTA

Dr. BERKESZI ISTVÁN

TEMESVÁRI ÁLL. FŐREÁLSKOLAI TANÁR,
A DÉLMAGYARORSZ. TÖRTÉN. ÉS RÉGÉSZETI MUZEUM-TÁRSULAT TITKÁRA.

A TEMESVÁR-KERÜLETI TANÁRI KÖR TULAJDONA.

TEMESVÁR. 1900.

NYOMATOTT UHRMANN HENRIK KÖNYVNYOMDÁJÁBAN.

Tartalom.

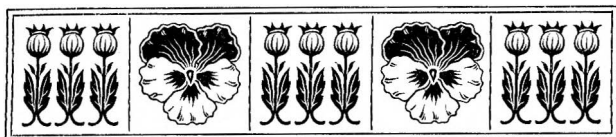
	Oldal
I. Délmagyarország és Temesvár	1
II. Temesvár rövid története	5
III. A régi és az új Temesvár. A vár és a városrészek . . .	33
IV. Temesvár nevezetesebb épületei és emlékei . . .	52
V. Temesvár lakossága, nemzetiségi viszonyai. A polgárság szelleme és magyarosodása	75
VI. Temesvár társadalmi, közegészségi és kulturális viszonyainak történeti áttekintése	91
VII. Temesvár tanügye. Egykori és mostani iskolái .	121
VIII. Tudományos és közművelődési egyesületek, könyv- és levéltárak. Emberbaráti egyesületek, Közjótékouyság	154
IX. Ipar, kereskedelem és közlekedés	172
X. A város vagyona és háztartása	194
Források	197

Képek.

Belváros, a Losonczy-tér déli része	40
Józsefváros, Küttl-tér	45
Gyárváros, Kossuth Lajos-tér	49
A Hunyadi-várkastély 1849 előtt	54
A Hunyadi-várkastély keleti szárnya mai állapotában .	55
Jenőherceg-tér a városházával és a kegyesrendiek templomával	59
Losonczy-tér. Vármegyeház	60
Hadtestparancsnoki palota	62
Kormányzói (Dicasterialis) épület	64
Gyárvárosi izraelita templom	69
Városi színház	117
A »Miasszonyunkról« nevezett iskolanővérek józsefvárosi iskolaépülete és temploma	135
Délmagyarországi Tört. és Rég. Múzeum-Egyesület és a Délmagyarországi Természettudományi Társ. palotája	155
Temesvár-józsefvárosi pályaház	189

Mellékletek.

- Temesvár szab. kir. város térképe.
- Temesvár a török hódoltság idejében.
- Hirdetések.

I.

Délmagyarország és Temesvár.

Itt küzdtenek honért a hős
Árpádnak hadai ;
Itt törtek össze rabigát
Hunyadnak karjái.
Szabadság! itten hordozák
Véres zászlóidat.

Hazánk legdélibb részébe vezetjük a szíves olvasót, mely természeti szépségekben nem oly gazdag ugyan mint a görbe felföld, de dús kalászt hullámozó téerein annál eredményesebb aratás jutalmazza a gazda fáradságát. Sugár tornyu templomok, fehérülő, népes falvak, itt-ott kidomborodó őshalmok, szét-szórt tanyák, viruló rétek és szőlőkertek váltakoznak itt a gondosan művelt szántóföldekkel.

E szépen kikerekített országrészt, melyet délről a Duna, nyugatról a Tisza, északról a Maros, keletről pedig az erdélyi havasok nyugati nyulványai határolnak, már a régi századokban is szokás volt külön névvel jelölni. Régi törvényeinkben *Temesköz* volt a neve; de nevezték *temesi tartomány*-nak és *temesvári kapitányság*-nak is; 1716-tól 1779-ig *Temesi Bánság*, 1849-től 1860-ig *Szerb Vajdaság* és *Temesi Bánság* volt a neve, míg

mostan általában *Délmagyarország*-nak vagy *Duna-Tisza-Marosszögé*-nek szoktuk nevezni.

A látogató előtt fel-feltűnő jelenségek mind arra mutatnak, hogy e vidéket jómódú nép lakja. Ki ne hallotta volna hírét a bánáti búzának? De már az első tekintetre feltűnik, hogy itt minden az újdonság színével bír. Nem látunk régi épületeket erdőkoszorúzza magas hegyek ormairól nem köszöntenek le várromok, noha a szétszórta előforduló őshalmok és földvárak nyomai arra mutatnak, hogy itt már a történelem előtti korban is nagyobb számban laktak emberek.

Épen a vidék gazdagsága és szépen kikerekített természetes határai okolják meg, hogy sok hódító vetette szemét erre a területre és több nép kultúrája semmisült már meg, míg a mai virágzó állapotok bekövetkeztek.

Hosszú évezredek előtt e vidék lapályain egy nagy édesvizű tenger terült el, melynek kelet partjait a mai krassó-szörényi hegyek képezték. E tenger lefolyása után találkozunk itt is az őskori ember és az ősi állatok nyomaival. A csiszolatlan és csiszolt kő, majd a réz- és bronzleletek, valamint a földvárak nyomai gyakoriak ezen a vidéken. Első lakói, kiket a történet fel- említi, azok az agatyrsek lehettek, kikről Herodotos azt írja, hogy a Maris (Maros) mellékén laktak. Az agatyrsek nyom nélkül tűntek el és vidékünk majd a dák, majd K. u. a második század elején a római birodalomnak lett *Dacia Ripensis* név alatt egyik tartománya.

A rómaiak az új provinciában több gyarmatot és katonai utat készítettek. Egyik római gyarmat — Zambara — épen Temesvár helyén vagy közelében állott és ez volt a nyugatnak első állomása.

kelet felé. Erre vette útját Priscos Rhetor is, mikor követségben utazott Attila udvarába.

Aurelianus római császár visszahíván a legiókat Daciából, ez a vidék is a barbárok birtokába került. A római hódítás erős nyomokat hagyott e földön; egyes helyeken a római kőút még most is használható, ha az u. n. *római sánczokat* nem soroljuk is a rómaiaktól maradt emlékek közé.

A római hódítást egymás után váltotta fel a góthok, húnok, gepidák, longobardok, avarok, majd pedig a magyarok uralma. A népvándorlás nagy országútjába esvén e vidék, lassanként elenyészett itt a római műveltség; egy újabb kultúra pedig csak azután kezdett gyökeret verni, mikor Árpád magyarjai egy szilárd uralomnak vetették meg alapját.

A honfoglaláskor a Duna-Tisza-Maros-szögét a Névtelen jegyző szerint Glád fejedelem birta, kit Árpád vezérei: Szoárd, Kadocsa és Boyta győztek le a Temes vizénél és ellenségeik »dőlnek vala előttök, mint a kéve az aratók előtt.« A vidék, le Orsováig, a magyarok birtokába került és Árpád a hét vezér egyikét: Kundot telepíté ide népével együtt.

Valamint már a honfoglalás egyik legnevezetesebb csatája is ezen a vidéken dőlt el, úgy az azóta letűnt ezredév alatt a hon védelmében is, hazánk eme része számos, kiváló hadi eseményeknek volt a színhelye. A Duna választván el hazánkat a bolgár, görög, szerb s később a török uralomtól, az eme népekkel folytatott küzdelmeknek igen gyakran ez a vidék volt a harcztere. Sok elhatározó küzdelem vette itt a kezdetét vagy érte itt a végét. Itt védte meg hitét és országát Szent István Ajtony ellen; itt törte meg — a Temes vizénél — Szent László a kúnok hatalmát; Temesvárról indult ki Károly Róbert királyunk az

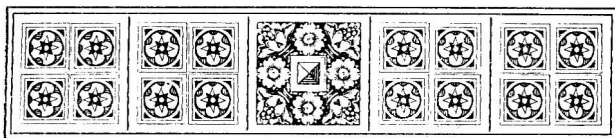
áruzó Bazarád ellen; innen rendezte hadjáratai nagy Hunyadynk a török ellen; a temesi grófok mint délmagyarországi főkapitányok Temesvárró őrizték a határokat. Itt dőlt el 1514-ben a lázadó parasztság sorsa; itt áldozta fel életét is a hősi a hős Losonczy István; Temesvárnál törte meg végleg a törökök hatalmát Savoyai Jenő; és végre itt folyt le 1849-ben szabadságharcunk utolsó és legnagyobb tusája: a temesvári csata.

Ennek az úgy anyagi mint történelmi tekintetben egyaránt kiváló országrésznek Temesvár volt mindig a középpontja. A fenmaradt nyomok is azt bizonyítják, hogy a vidék védelmére készült stratégiai vonalak már az ősidőktől kezdve mind egy hely felé húzódtak: a mai Temesvár felé, mely az országrésznek majdnem a közepén fekszik. Temesvár sorsától függött mindig az országrész sorsa: a ki Temesvárt elfoglalta, azé volt az egész Duna-Tisza-Maros-szög területe is. E kimagasló álláspontját Temesvár — bár változott körülmények között — mai napig is fentartotta: Délmagyarországnak valamint a múltban, úgy jelenleg is Temesvár a fővárosa.

E nagymúltú és nagyjövőjű város hazafias örömmel köszönti falai között a magyar kultúra bajnokait: az ország tanárait.

Isten hozott, Tisztelt Kartársak!

II.

Temesvár rövid története.

Temesvár sorsáról a honfoglalás utáni első századokból alig maradtak emlékeink. Annyi bizonyos, hogy a Duna—Tisza—Maros-szögét Szent István királyunk akkor csatolta szorosabb kötélekkel a magyar államhoz, midőn vezére Csanád legyőzte e tartomány vezérét Ajtonyt, ki a névtelen jegyző szerint is a honfoglalás korabeli Glád fejedelem véreből származott és valószínű, hogy Glád legyőzése után meghódolva Árpádnak és a magyar népnek, úgy ő mint utódai hűbéres kötelezettséggel megtartották országrészeket. E hűbéres fejedelmek utolsója volt Ajtony, ki a magyar uralmat a göröggel akarta felcserélni s e miatt kellett megbuknia.

Szent István királyunk hogy a kath. vallás uralmát a vidéken biztosítsa, megalapította a csanádi püspökséget. Valószínű hogy kezdetben az egész terület, mely a csanádi egyházmegyét alkotta, politikai tekintetben is csak egyetlen vármegyét képezett: a Csanádit; és csak később oszlott fel, a főesperességeknek megfelelően több vármegyére. De az sem lehetetlen, hogy a délvidéki vármegyéket

s közöttük Temest is már Szent István alakította meg. Ezt onnan is következtethetjük, mert Temes, Torontál és Krassóme gyék megalakulása egyik későbbi királyunk nevéhez sem fűződik.

Temesvárnak, mely nevét a vár közelében elfolyó Temesről vette, első okleveles nyomát II. Endre királynak egy 1212-ben kiadott oklevelében találjuk, melyben Sebus mesternek a többek között a Temesvár közelében fekvő Gyadot is adományozza (»*terram Gyad ad quatuor aratra a castro Temesiensi.*«)

Temesvár sorsáról Árpádházi királyaink korából nagyon kevés adat maradt reánk, kivált a tatárjárás koráig. Csak gyaníthatjuk, hogy Szent László, II. István, II. Géza, III. István hadjárataikban Temesvárt többszörösen érinthették és már előttök feltűnhetett e város fekvésének fontossága és talán már ők is az ország déli részének fő védelmi helyeül tekintették, mert csak így fejthető meg az a gyors emelkedés és fontos szerep, mely a XIV. század elejétől kezdve Temesvárnak állandó osztályrészéül jutott.

Az Árpádház kihalta után már Károly Róbert alatt Temesvár nagy jelentőségre emelkedett. A pártviszályok alatt a király nem érezvén magát máshol biztonságban, Temesvárra költözött s itt fényes kir. palotát építtetett. 1316 óta Temesvár több éven át királyi székhely maradt. A királyi családon és nagy számú kíséretén kívül székhelye volt az országos főhivataloknak is és 1310—1325 között számos királyi, királynéi és egyéb oklevél látott városunk falai között napvilágot.

Városunkban halt meg Károly Róbert első neje Mária királyné 1317 december 15-én, kit Székesfehérváron helyeztek örök nyugalomra; ugyancsak

itt halt meg 1318 végén a király második felesége, VII. Henrik római császár leánya, az alig 14 éves Beatrix, kinek tetemeit Nagy-Váradra vitték eltemetni. Károly Róbert harmadik hitvese Erzsébet, Ulászló lengyel király leánya, kit a király 1320-ban vett nőül, szintén a temesvári kir. palotában töltötte házasi életének első éveit.

Özvegységének ideje alatt Károly Róbert király városunkban oly életmódot folytatott, hogy az kivált a papság között megdöbbenést keltett és attól tartottak, hogy Kún László uralkodásának diestelen napjai fognak visszatérni. E miatt 1318. márczius havában, a Kalocsán tartott zsinat megállapodása szerint két követet küldtek hozzá, a kik a főpapok határozatát tudtára adták s egyúttal az egyházi átok fenyegetésével bár, de reávettek, hogy országgyűlést hirdessen. A követek: László, pécsi és Ivánka, váradi püspökök czélt értek s a király Temesvárról hirdette ki a Rákoson 1318. évi kereszt. Szent János nyolczadnapján tartandó országgyűlést.

Habár 1325 táján megszűnt is városunk királyi székhely lenni, azért úgy Károly Róbert, mint többi királyaink is gyakran felkeresték. 1330-ban innen indult ki Károly Róbert az oláh vajda ellen, »hogy a medvét szakállánál fogva húzza ki odujából«, de vállalata ezúttal nem sikerült és néhány hét múlva csak néhányad magával érkezett vissza Temesvárra, hol nagy sírás-rívással fogadta a nép. E miatt nem is sokáig időzött városunkban, s további uralkodása alatt is még csak egyszer, 1332. december 27-én fordult meg Temesvárott.

Nagy Lajos negyvenéves uralkodása alatt csak két ízben látogatta meg Temesvárt; először 1358. október 14-én, majd 1368. október vagy november havában, mikor a lázadó Vlajkó, havasalföldi vajda

ellen vezetett hadjáratot. Nagy Lajos halála után özvegye: Erzsébet királyné tartózkodott itt 1385-ben hosszabb ideig.

Zsigmond király korában a török már egészen a magyar határokig férközött és így a déli határok védelme gyakran szólitotta a királyt Temesvárra. Már 1389. decz. 1-én városunkban időzött, magával hozva szelid lelkű nejét Máriát, ki addig, míg férje István szerb fejedelem ellen harczolt, Temesvárott maradt és itt találjuk őt még 1390. januárban is. Az 1390. év folyamán Zsigmond ismét lejött Temesvárra, hogy az oláh és a moldvai vajdák okozta zavargásokat megszüntesse.

Sokkal nagyobb veszedelmet hozott hazánkra az 1396. év. Zsigmond ebben az évben mintegy 90000 emberrel indult a török ellen és Temesváron keresztül Nikápoly alá vezette seregét, egyesítve abban a 60000 magyaron kívül a nyugoteurópai nemzetek segélyhadaít is. Oly nagy volt a király önbizalma a sereg láttára, hogy ama szavakra fakadt: »Ki állhat nekünk ellent, hisz a leszakadó eget is fentartanók lándzsáinkkal.« De a támadó hadjárat bafál ütött ki és Zsigmond maga is csak nagy bajjal tudott megmenekülni.

A támadó hadjáratnak ezzel hosszú időre vége volt. Most már attól kellett tartani, hogy a török a Dunán is átjön és hazánk földé lesz a török háborúk színhelye. Ettől kezdve királyaink még kiválóbb gondot fordítanak az alvidék védelmére és annak főerősségére: Temesvárra. Temesi grófká a legkiválóbb főurakat nevezik ki s a honvédelem fejlesztése czéljából Zsigmond már 1397. szept. 24-re országgyűlést hirdetett Temesvárra, s meghívta arra a főpapságon, fő- és köznemességen kívül a városokat is. *A városok országgyűlési képviselete a temesvári országgyűlésen történik legelőször.*

A temesvári országgyűlés egy hónapig tartott. Az egybegyűlt országos rendeknek hosszú idő múltán először volt most alkalmuk törvényhozási joguk gyakorlására. Első dolguk volt megújítani nemesi szabadságaik kútforrását, az aranybullát, abban az alakban a mint azt Nagy Lajos 1351-ben és Mária 1384-ben megerősítették.

A nemesség honvédelmi kötelezettségét a temesvári végzés oly értelemben bővítette ki, hogy »háborús idő alatt, ha az ország határát ellenséges invasio fenyegeti s a határt az ott hivataloskodó zászlós úr nem képes megvédeni: minden zászlós úr és birtokos nemes, a közös Curián lakozók közül egy-egy, a többiek fejenként, személyesen tartoznak fegyvert fogni s a királylyal vagy a nádorral a fenyegetett részekre vonulni. A jobbágyos nemesek azon kívül kötelesek minden hús jobbágy után egy ijjal fegyverzett katonát kiállítani. A ki elmarad, ha jobbágjai vannak, ezeket küldje maga helyett, vagy fizessen minden jobbágya után egy arany forintot. A jobbágynélküli nemes, ha betegséggel nem igazolja elmaradását, három márkát fizet birságul.« Az összes egyházi javak jövedelmének felét a háborús idők alatt a törvény a hadi célokra foglalja le s a király az országgyűlés által kiküldendő tiszteket bizza meg annak közvetlen behajtásával, kimondva egyúttal azt is, hogy ezt az adót az eddigi törvények ellenére, készpénzben tartoznak az illetők beszolgáltatni.

A temesvári országgyűlés egyéb téren is nevezetes törvényeket alkotott. Így újra kimondja az országgyűlések évenkénti összehívásának kötelezettségét; szabályozza a bíraskodást és kimondja azt a nevezetes elvet, hogy a királynak nem szabad a hatóságok által elítélt embert pártfogásba vennie. Még határozottabb az a törvény,

mely kimondja, hogy a király környezetében levő külföldiek karácsonyig kötelesek elhagyni az országot s a királynak megtiltja, hogy idegeneket nevezzen ki egyházi és világi főméltóságokra.

A temesvári országgyűlés összes határozataiból kitűnik, hogy a nemzet nagyon is jól átértette azt a veszedelmet, mely a török részről fenyegette az országot és Zsigmond éppen azért hívta össze az országgyűlést is Temesvárra, hol a legközvetlenebb volt a veszély, hogy innen esetleg rögtön a török ellen vonulhassanak. De az a veszedelem, mely a törököt Ázsiában a mongol Timur Lenk részéről érte és a törökök hatalmát egy pár évtizedre visszavetette, némi nyugalmat biztosított Temesvárnak is.

A XV. század második tizedében a török már újra megkezdte a betöréseket hazánk területére; gyakran egészen Temesvár alá jött, de innen vereséggel űzték őt vissza. A török becsapásait meggátolandó, 1428-ban a galambóczi vereség után Zsigmond király ismét hosszabb időt töltött Temesváron.

Ezen a vidéken kezdette meg katonai pályáját Hunyady János is. Ő 1441-től 1446-ig, utóbb 1456-ban volt temesi gróf és főispán. Főispánsága alatt helyreállította a Károly Róbert által emelt s ekkor már valószínűleg romladozóban levő királyi palotát, melyben aztán állandóan lakott. Később hatalmas védművekkel erősítette meg Temesvárt s hosszú küzdelmei után családja körében mindig szívesen keresett üdülést e helyen, mely több más temesmegyei birtokkal együtt zálog útján tulajdona volt. Mikor erdélyi vajda lett, áttette székhelyét Kolozsvárra, de 1447-ben Mária menyemenetele napján visszahozta családját Temesvárra, s ettől kezdve családja állandóan itt tartóz-

kodott. 1443-ban innen indult Hunyady a hosszú hadjáratra, 1448-ban pedig a Rigómezőre. Ez utóbbi szerencsétlen hadjárat után, miután fogságából kiszabadult, 1449 január 24-én tért vissza Temesvárra, s ezután hosszabb ideig maradt itt. Utoljára 1456 június 22-én fordult meg Temesvárotra, készülve a nándorfehérvári ostromra. Itt látogatta meg 1456 november közepén V. László király is a nagy hős özvegyét. Szilágyi Erzsébet gyászruhában, a vár kapuja alatt fogadta az ifjú királyt, térdre borulva előtte, kérte hogy fiai iránt legyen kegyelmes és Cilley halálát rajtuk ne boszúlja meg. Az ifjú király felemelte a térdeplő megtört asszonyt, kegyelméről biztosította úgy őt mint fiait; a gyászruhát velök letétette »mert — úgymond — nem illik gyászruhát viselni azon férfiúért, ki most ment át az életre, ki Magyarországot a szent vallásnak és nekem megtartotta«, sőt november 23-án, talán a kastély keleti szárny-sarkán még most is meglevő házi kápolnában, az evangéliumra letett esküjével és okiratban is biztosította az aggódó anyát és fiait, hogy a Hunyadyakon boszút állani nem fog.

Megesküdt a király
Hunyady Lászlónak :
»Esküszöm az égre,
Az ég istenére,
Bántani nem foglak.«

November végeig időzött a király Temesvárotra, 1457. márczius 16-án pedig a Hunyady László feje Budán a hóhér pallosa alatt hullott le. Isten sujtó kezét látták már az egykorúak is abban, hogy az ifjú király a Temesvárotra letett esküjének épen évforduló napján halt meg Prágában.

A királyválasztó mozgalmak Temesvárról indultak ki, a Hunyadyak várkastélyából. Czélt is értek.

Mátyás lett a király, ki még megválasztása évében, 1458. novemberben ellátogatott Temesvárra a családi házba, hol gyermeksege boldog éveit töltötte s a hol neveltetését is nyerte. Temesvárról hirdette ki Mátyás a szegedi országgyűlést is.

1476-ban egy nagyobb török sereg már egészer Temesvárig hatolt előre, de Nagy Ambrus temes gróf diadalt aratott felettök. Két évvel később Mátyás király a rettentő erejű Kinizsy Pált nevezte ki temesi gróffá, ki mint ilyen ment 1479-ben Báthory István erdélyi vajda segítségére a Kenyérmezőre. 1481-ben a török ismét rabolva pusztította a vidéket, de Kinizsy nemcsak visszaűzte, hanem egy szerbiai betöréssel fizette vissza a támadást s ez alkalommal 25000 szerbet telepített Temesvár környékére.

A török betörések mind gyakoriabbak lévén Ulászló király Temesvár várát 1492-ben még jobban megerősítette, 1494-ben pedig személyesen is megnézte. A király Erdély felől jött, fényes kíséretében voltak az egri, pécsi és váradi püspökök s Drágffy Bertalan erdélyi vajda is. Szeptember 25-én érkezett meg a király, és Kinizsy Pál, a már akkor megnémult hős, fényesen felszerelt csapatai élén egész a temesi határokig ment a király elé, hogy őt üdvözölje. Szívemelő látvány volt, mikor az öreg hős, ki szólani már nem tudott a nyelvét ér szélhűdés folytán, jelekkel mutatott a török határra és a maga nyakára, így kívánva megértetni, hogy életét a török ellen kész a hazáért és a királyért feláldozni. Az öreg hős öröme a király szemlét tartott serege felett, s ez Kinizsyt annyira fellekesítette, hogy megifjodott erővel forgatta rettenetes pallosát, mintha csak a leghesebb csatában lett volna, mi közben térdre borult a király előtt, ki a megatottságtól könnyezve emelte fel és megölelte

Ulászló király szept. 25-től 30-ig időzött Temesvárott s még egy betörést intéztetett Kinizsyvel Szerbiába, a mi jól is sikerült, de az öreg hős néhány nappal reá, 1494. nov. 24-én meghalt. Utóda Somi József lett, kit 1511-ben Báthory István váltott fel.

Báthory István főispánsága alatt következett be *Temesvár első ostroma* 1514-ben. Dózsa György 70.000 emberből álló parasztnépével Csanád alól jött Temesvárra s a város keleti részén fekvő Kis-Palánk felől akarta a várat bevenni. A Kis-Palánk városrész kevésbé volt megerősítve, de minden oldalról a Temes vette körül s így szigeteket képezett. Dózsa azt hitte, hogy ha a folyót levezeti s az utat szárazzá teszi, könnyen bejuthat a várba. Sok ezer népével majdnem sikerült is már célját elérnie, midőn Erdélyből megérkezett a szorongatott vár védelmére Szapolyay János az erdélyi bandériumokkal s egy véres csatában a vár alatt szétverte Dózsa seregét, őt magát pedig öcscsével és sok hívével fogságba ejtette. Több napi éheztetés után irtózatos boszút állottak a kivégzett 400 nemesért az elfogott kurucz királyon és hívein. Dózsát izzó vastrónba ültették és tüzes vaskoronával megkoronázták, kiéhezett híveit pedig arra kényszerítették, hogy fogaikkal tépjék szét a vezért,

A mohácsi vésznél is lefizette véradóját Temesvár. Ott volt a megye bandériumával a temesi gróf: Perényi Péter, ki Tomori Pál érsekkel legelül, mint villám csapott a törökökre. Mind hiába! Az egyházmegye főpásztor, az ifjú Csaholy Ferencz püspök is ott veszté életét Mohács déli térségén, hol a magyar korona fénye és hazánk dicsősége oly hosszú időre leáldozott volt.

Mohács után Temesvár élete már csak a haladékos korszaka volt. A gyakori török beütés miatt

az egykor oly virágzó Temesvármegye már a XVI század elején is teljesen pusztulóban volt. II. Lajos király 1524-ben azt írja római követének, hogy a Mátyás idejében még teljesen ép Temesvármegye annyira elpusztult már, hogy még a fennálló kevés várat sem tudja megvédeni. 1526 után Temesvár is a Szapolyay országrészéhez tartozott, ki 1533-ban nov. elején néhány napot töltött a városban.

János király halála után az Izabella királynéval kötött egyezség értelmében Temesvár is a Ferdinánd birtokába került. A török nem akarta ezt tűrni, azért már 1551-ben Mohammed Sokoli 80.000 emberrel jelent meg Temesvár alatt, de eredménytelenül, mert Losonczy István ezúttal megbirta védeni. 1552-ben is Losonczy védelmezte a várat 2210 emberével Achmed basa 160.000 embere ellen. Egy havi ostrom után, mikor az őrség száma már nagyon lefogyott, s a vár legfontosabb védelmi helye az u. n. *vízi torony* a török hatalmába jutott, Losonczy István július 27-én szabad elmenetel feltétele alatt feladta a várat. A török azonban nem tartotta meg szavát s a kivonulás alkalmával Losonczy embereit fosztogatni kezdték, kedvelt fegyvernökét, az ifjú Tomory Endrét pedig, ki a hős kardját és páncélját vitte, elfogták. Ezt nem tűrhette Losonczy és hangosan fegyverre szólítá híveit. Lett iszonyú öldöklés.

»Dob és trombiták zengeni kezdenek,
Magyar vitézek mind fegyvert vevének,
Az terekvel viadalt kezdenek,
Sűrű terek között hamar elveszének.«

Igy éneklí ezt Losonczyról korának nagy lantosa, Tinódi, ki az utolsó temesi gróf halálát »az vég Temesváriban«, már egykoruan vette hárfájára.

Nagyon szomorúra fordult most a Temesvár

sorsa. 164 évig tartott a török uralom s ez alatt tönkre ment a városnak nemcsak előbbi, viruló jóléte, hanem lassanként a város külső csínja és vele magyar lakossága is. Szomorú kitüntetés volt az, hogy a magyarországi négy beglerbégség egyikének Temesvár lett a székhelye, és hogy itt lakott a négy vezérpasa egyike.

A török uralom kora képezi Temesvár történetének legszomorúbb részét. A míg a város falairól a félhold hirdette a török uralmat, kihalt itt minden iparüzés, minden építkezési hajlam; mindenben csak a tespedés a romlás uralkodott. A város utczái szűkek, rendetlenek, görbék és tisztátlanok voltak, a házak többnyire alacsonyak, fából, itt-ott téglából valának építve, keleties modorban. Kemény építési anyagból csak kevés épülete volt a városnak. Mindössze is csak az imaház, a nagy puszkaporos torony, az ökrös malom és néhány hivatalos épület magaslottak ki az apró házak tömkelegéből. Kövezés a városban még nem létezett, sőt a talaj sok helyen még vízzel és mocsárral is volt borítva.

Temesvárt visszafoglalni a mieink többször megkísérelték. Így 1596-ban Báthory Zsigmond fejedelem ostromolta negyven napig, a következő évben pedig kanczellárját, Jósika Istvánt küldte Temesvár alá, de ez újabb egy havi ostrommal csakúgy nem bírták visszavenni, mint a császári hadsereg 1696-ban, midőn Ágost, szász választófejedelem parancsnoksága idején két hétig tartották ostromzár alatt.

Végre 1716-ban ütött a szabadulás órája.

A péterváradi fényes diadal után Savoyai Jenő herceg mindjárt elküldte gróf Pálffy Jánost 16 ezredből álló lovas hadosztálylyal, Württemberg herceget pedig tiz zászlóalj gyalogsággal Temesvár

alá, kik 1716. aug. elején a várost azonnal bekerítették. Maga Jenő herceg augusztus végével ért Temesvár alá s szept. 1 és 2. közötti éjjel kezdte meg a futóárkok ásását a mai Temesvár nyugati részén, az akkori Nagy-Palánk külvárosnál. Szept. 19-én kezdetét vette a sáncz bombázása. Szept. 20-án gróf Steinville Erdélyből még négy zászlóalj gyalogságot, 3 század granátost és két ezred vértest hozott Jenő herceg táborába. Három heti ostrom után a herceg felszólítá Mehemed pasát a vár átadására, de a pasa ezt visszautasítá, mert azt remélte, hogy a felszabadító török sereg közeledőben van. Ez csakugyan úgy is volt. Szept. 23-án Kurd pasa alatt 20000 lovas érkezett a vár felszabadítására, de 4000 emberök elpusztításával a császáriak visszaűzték őket. Október 1-én általános rohamot intézett Jenő herceg a vár ellen és csakugyan sikerült bevennie a Nagy-Palánk külvárost, honnan ezentul naponként roppant tűzzel bombáztatta a várat, úgyhogy október 10-én az már erős rést kapott. Mind a mellett a herceg még nem gondolt arra, hogy a vár oly korán birtokába jut, mert kellően felszerelve és 18000 embernyi őrséggel ellátva még sokáig tarthatta volna magát, de okt. 12-én a vár egyik tornyán fehér zászlót pillantott meg, a mi a megadást jelenté.

Október 13-án a megadás feltételeit mindkét részről aláírták: a törökök szabad elvonulás feltétele alatt átadták a várat, melyben a hős savoyai herceg okt. 18-án mint győző ünnepelte születésének 43-dik évfordulóját. A vár ostroma a császáriaknak sebesültekben és holtakban összesen 6599 emberébe került.

Temesvár visszafoglalása az egész kereszténység között nagy örömet szült. XI. Kelemen pápa

Jenő hercegnek drága kövekkel és gyöngyökkel kirakott ékes kalapot és szentelt kardot küldött elismerése jeléül; csak Konstantinápolyban titkolták még 14 napig a lesújtó hírt. Temesvár visszafoglalása után csakhamar az egész tartomány visszakerült III. Károly birtokába, melyben az 1718-ki passaroviczi béke is megerősíté.

De a Temesvidék e visszafoglalással még nem volt visszaadva önmagának és az anyaországnak. A bécsi kormány katonai hatalommal meghódított területnek tekinté és legott katonai kormány alá rendelte. Az egész Duna-Tisza-Maros-szög külön tartományná lett »Temesi Bánság« név alatt. A nagy hadvezér, Savoyai Jenő herceg és később II. József császár voltak amaz udvari párt fejei, mely előbb III. Károlyt, később Mária Teréziát arra bírta, hogy az új birtokot a magyar alkotmány és a királyi eskü ellenére, ne csatolják vissza Magyarországhoz, hanem mint katonai szervezetű, német, kathol. jellegű osztrák korona-tartományt szervezzék és kormányoztassák. Az új tartomány fővárosa, Temesvár, első katonai kormányzója pedig gróf Mercy Claudius Florimund tábornok lett.

Mercy grófra szép, de igen nehéz feladat várt a tartomány újjászervezésében s ő e feladatnak, az adott körülmények között a lehető legjobban felelt meg. Lecepatoltatta a vadvizeket; ő kezdte meg a Béga-csatorna építését; mindenképen előmozdította a földmívelést; meghonosította a selyembogár tenyésztését, gyárakat alapított, kivált Temesvárott; házakat, kaszárnyákat emeltetett; vízvezeteket létesített, falvakat építtetett, szóval nemcsak Temesvárnak, hanem az egész felszabadult ország-résznek valódi áldása volt.

Mercynek az volt szándéka, hogy Temesvárt

a birodalom legszebb városai közé emeli. Az ő kormányzósága alatt kezdték meg a vár építését, s be is fejezték a városháza, kormányzósági épület, erdélyi kaszárnya, több templom és egyéb középület építését. A várban csak tiszta, izléses, téglából emelt házakat volt szabad építeni.

Tizenkét évi áldásos kormányza után III. Károly király őt 1733-ban az olaszországi hadsereg fővezérévé nevezte ki, s Mercy örökre elhagyta Temesvárt, mert Párma alatt egy golyótól találva halálosan megsebesült s a reggiói székesegyház sirboltjába temették. Utódaiként gyors egymásutánban követték egymást báró Engelshofen Ferencz, 1736-ban már gróf Hamilton András, 1737-ben gróf Neipperg Vilmos, 1739-ben gróf Succow, 1740-ben pedig ismét báró Engelshofen Ferencz tábornokok.

Engelshofen 1753-ig, a polgári elnökség életbeléptetéséig viselte magas hivatalát. Az osztrák burokratia ugyanis számos kísérletet tett a tartomány politikai rendezése terén. Az 1715. évi 92. és az 1741. évi 18. törvény-czikk ellenére, azt hazánkhoz sokáig vissza nem kapcsolták, hanem eleinte mint katonai kincstári jellegű tartományt kormányoztatták egy-egy tábornok által. Ez a rendszer 1753-ig tartott. Ekkor életbe lépett a kamarai, polgári, vagyis *tartományi kormányrendszer*, élén egy polgári elnökkel, ki a bécsi cs. kir. ügynevezett »temesvári illyr udvari deputácziónak« volt mint főhatóságnak alárendelve. Ezzel a polgári igazgatás külön választott a haditól. Az első polgári kormányzó gróf Perlas-Rialph lett, ki 16 évig viselte e hivatalát. E közben Mária Terézia, miután az államkincstár a hétéves háború rengeteg költségei folytán teljesen kimerült, a Temesi Bánságot, az előlegezett

tíz millió forintért a bécsi városi banknak 1759 aug. 1-től tíz esztendőre elzálogosította és a temesvári adminisztráció egy szép reggel arra ébredt, hogy gazdát cserélt, mert tíz évre a bécsi »miniszteriális banco-deputatio« alá rendeltetett. Ez a rendszer 1769. január 1-én ért véget s ezentúl a Bánság adminisztrációja újból az udvari kamara s katonailag az udvari főhaditanács alá rendeltetett.

Gróf Perlas-Rialph helyét 1768-ban Altringeni gróf Clary foglalta el, ki 1774-ben lemondván, utódává báró Brigido József neveztetett ki. Mercy után egy tartományfőnök sem hagyott maga után oly maradandó és tiszta emléket mint Brigido József. Harmadfél évig tartott kormányzásában fivére: Brigido Pompeius követte. Ez volt az utolsó bánsági tartományi elnök, mert a *Temesi Bánság* már 1779-ben megszűnt és mint ilyen nem is ébredt fel többé soha.

Temesvár idáig már egészen új várossá fejlődött. 1718. jan. 1-én már megalakult a városi német magisztratus, melynek élén mint városbíró: Hold Tobiás állott; 1719-ben a szerbek külön városi igazgatást nyertek egy bíróval élükön és a külön német és szerb magisztratus mindaddig fennállott, míg Temesvár szab. kir. várossá lett. A város lelki ügyeinek vezetését III. Károly király a jezsuitákra bízta s nekik 1717-ben a várban a fő török mecsetet és a mellette fekvő három kis török házat adományozta; 1718. ápr. elején érkezett meg Pez Lőrincz jezsuita házfőnökkel négy rendtársa, kik mindjárt megkezdték működésüket. 1724-ben lépett életbe a Nepomuki Szent János és Szűz Mária egyesület, mely a bécsi és prágai hasonló egyesületek mintájára alakult s a mely nemcsak vallásos, hanem egyúttal társadalmi és

jótekonysági egyesület is volt. Elnökei mindig a helybeli legkiválóbb világi méltóságok, mint a bánági kamarai parancsnok, avagy a várparancsnok voltak. 1726-ban megnyílt a jezsuiták három osztályú gymnasiuma; 1727-ben Nepomuki Szent Jánost az egész tartomány védőszentjévé választották s ettől kezdve május 16-át Temesvárott is megünnepelték. 1732-ben készítette el gróf Mercy ama hydraulikus gépet, melynek segítségével a Bégából a várba jó, tisztított víz került; 1737-ben jöttek városunkba az irgalmas barátok, még pedig hatan, és átvették a Nepom. Szent János társula által épített kórházat.

E szép haladást egyidőre megakasztotta a pestis iszonyú pusztítása 1738-ban. Az első hírek arról hogy e ragadós betegség Erdélyben kitört, még csak 1738 januárban érkeztek a tartományi kormányhoz és már február 22-én nálunk is kitört a pestis, melyet egy Erdélyből városunkba érkező gyalogzászlóalj hurczolt be. Bár a hatóság minden megtett az iszonyú betegség korlátozására, az hónapokig emelkedőben volt. A pestisbetegeket elkülönítették s a városon kívüli házakban helyezték el; juniusban már annyi haláleset fordult elő hogy a hullákat rendesen eltemetni sem tudták hanem máglyán égették meg. E szomorú viszonyok között érkezett meg junius 19-én Mária Terézia férje, Lothringeni Ferencz toscanai nagyherceg öccsével városunkba, melyet a hadesapatokka együtt junius 22-én hagyott el, de egy hónap mulva — július 20-án — ismét városunkban volt betegen s Bécs felé haza utazott.

Augusztus 19-én a pestisbetegek száma már 497-re emelkedett, míg a javulófélben levőké csak 63 volt. A jezsuiták, miután soraikból már 3 rendtársuk meghalt és a házfőnök is megkapta a

betegséget, a lelkészi teendőket kénytelenek voltak egyidőre, míg új rendtársak jönnek, a ferencz-rendűekre bízni, a jezsuita rendházat pedig teljesen elzárták; a benne levők az ablakokon keresztül az utczáról kaptak élelmet. Végre deczember utolján a pestis már engedni kezdett, de a lakosság most már inségnek volt kitéve, mert a nyáron semmit be nem takarított s így Szegedről sőt Bécsből kellett ide élelmet küldeni. Majd 1739. február 4-én erős földrengés rettetgeté meg a lakosságot, sőt ehhez még 1738-ban nagy tűzvész is járult, mely a Nagy-Palánk külvárost teljesen semmivé tette.

Ennyi csapás után végre megszűnt a pestis; 1739. márczius 28-án temették el az utolsó pestisben elhaltat és május 15-én vezették be a városba nagy ünnepélyességgel az eddig vesztegzárban levőket.

Az iszonyú pusztítás nagy hatást gyakorolt a polgárság lelkületére. Már 1739. május 29-én Solderer Péter bíró alatt a tanács és a polgárság azt az ünnepélyes fogadalmat tette, hogy a városon kívül kápolnát épít (a mai Rosalia-kápolna) s ahhoz minden május 15-én ünnepélyes körmenetet fog tartani; hogy vasárnap a vendéglőkben semmiféle zenét hallgatni vagy mulatni nem fog. E fogadalomnak megfelelően 1740. május 15-én volt az első ünnepélyes körmenet a felépült kis kápolnához s e szokás azóta fenn is maradt. Az 1738-ki pestis megszűnése emlékére emeltette Deschan János kamarai tanácsos a Losonczy-téren ma is meglévő Szent Háromság szobrot.

Huszonnégy évvel később 1762. és 63-ban a pestis megint meglátogatta városunkat; most is sok áldozatot szedett, de korántsem annyit mint 1738-ban. A polgárság ekkor ismét megújította

fogadalmát, a Nepom. Szent János-társulat pedig ekkor emeltette az erdélyi kaszárnya előtt ma is fennálló Szent János-szobrot.

A város ezek után lassanként kiheverte a csapásokat és új erővel fogott a haladáshoz. 1767-ben a szerbek tartottak itt congressust gróf Hadik András kir. biztos elnöklete alatt; 1774-ben épült az új vízvezeték, mely a Gyárvárosban állott mély kútból csövön vezette be a vizet a várba. A víz a várban karvastagságnyi sugárban ömlött ki és oszlott szét több helyre. A vár lakói ekként egészséges vizet nyertek. E vízvezetéki mű oly nagyszerű volt, hogy külföldiek figyelmét is felkeltette; 1849-ig állott fenn; akkor az ostromló magyar csapatok, hogy a vár védőit annál inkább megadásra bírják, azt szétrombolták s azóta többé fel nem épült.

Még a visszacsatolás előtt II. József császár gróf Falkenstein név alatt ismételten is meglátogatta városunkat. Első ízben 1768. május 14—17-én időzött Temesvárott a gróf Perlas tartományi kormányzó lakásán. Kiséretében volt sógora Albert szász tescheni herczeg is. Ezúttal különösen hadügyi és egészségi szempontból vizsgálta meg a várat; körüljárta a vársánczokat s azt jegyzé meg, hogy ha a Gyárvárosból jövő egyetlen iható vizet szállító csatornát az ellenség szétrombolja: a várőrség nem tarthatja többé magát. Ennek — úgy mond — csak mély kútak fúrásával lehetne elejét venni; a város maga elég nagy, az utcák szabályosak, nagy terekkel, szép házakkal és templomokkal. II. József császár 1770-ben másodszor is megfordult ugyan a Bánságban, de hogy volt-e Temesvárott, nem bizonyos. Harmadik útja alkalmával 1773-ban nagy kísérettel május 10-én érkezett városunkba s 13-án távozott innen.

II. József császár utazásának volt a következménye, hogy az ő tanácsára Mária Terézia 1775-ben a Bánságot osztrák hercezséggé akarta tenni s ekként végleg elszakítani még a reményfonalát is annak, hogy a magyar törvények értelmében a Bánság az anyaországhoz visszacsatoltassék. E tervet gróf Eszterházy Ferencz kancellár hazafias közbelépése akadályozta meg. Végre Mária Terézia megemlékezve koronázási esküjéről és a magyar nemzet iránt érzett hálájától is indítva, leginkább Albert herceg kir. kormányzó, a királynő vejének tanácsára 1777-ben elhatározta a Bánság visszakapcsolását Magyarországhoz. Mily nagy eseménynek fogta fel maga a nagy királynő is a visszacsatolás tényét, a saját nyilatkozata mutatja: »A mai nap nagy nap — írja vejéhez — Magyarországra nézve. A Bánság feletti kérdés el van döntve . . . Én jó magyar nő vagyok; szívem csordultig tele hálával ezen nemzet iránt. Ez órában elmondhatom: Consummatum est, és nyugodtan mehetek végső nyugalomra.«

A visszacsatolás ténye egy bizottságra bízott, melynek tagjai voltak: gróf Nitzky Kristóf, gróf Zichy Ferencz, Vörös Antal alnádor és egy alispán. A királyné szándéka az volt, hogy Temesvár városa, noha a kiváltságlevél még nem küldetett le számára, az alakítandó megyék hatósága alól már eleve is kivéttessék és szab. kir. városnak tekintessék. Gróf Nitzky Kristóf 1778. május 31-én érkezett meg a bizottsággal Temesvárra; Szegedről kezdve diadalmenet volt az útja; Kis-Becskeréken 19 hatfogatu hintóval várta őt Temesvár küldöttsége Delpondió Péter polgármester, Kőszeghy L. és gróf Sauer Venczel administratori helyettes vezérlete alatt. Temesvár lakossága nagy tömegekben sereglett össze a bécsi kapu előtt, hogy a két te-

mesvári püspök vezérlete alatt üdvözölje a királynő küldöttjét.

Maga a Bánság bekebelezésének ünnepélyes ténye 1778. június 6-án ment végbe Temesvárott a mai vármegyeház nagy termében, de azért az egész tartomány még egy évig felosztatlan állapotban a gróf Nitzky Kr. kir. biztos igazgatása alatt állott; csak miután a bizottság a felállítandó megyék határait, azok fővárosait s tisztviselőit a királynő jóváhagyásával kijelölte, érkezett el az új vármegyék beiktatásának ideje.

Fényes nap virradt Temesvára 1779. június 22-én. Savoyai Jenő diadalmas hadainak bevonulása óta nem látott e város annyi idegen népet, oly sok fényes főuri pompát és olyan lelkes örömet, mint ama napon, mikor a harmadfél százados sirjából feltámasztott Temesvármegye ujjászületésének ünnepét ülte. Az új vármegye székhelye Temesvár, főispánjává és egyúttal temesi gróffá gróf Nitzky Kristóf lett.

Temesvár szabadságlevelét Mária Terézia kezdeményezésére csak utóda: II. József adta ki 1781. decz. 21-én. Azonban daczára annak, hogy szabad kir. várossá lett, Temesvár az 1790-ki országgyűlésig Temesvármegye és a temesi kamarai administratio joghatóságának volt alárendelve s habár Eötvenesi Lovász Zsigmond alispán kir. biztosi minőségben az 1782. évi szept. 16-án nagy ünnepélylyel felavatta is az új szab. királyi várost, a temesmegyei rendek mindazonáltal hevesen ellenzték annak Temesmegye joghatósága alól leendő felszabadítását és az országgyűlés által beczikelyezését. Az 1790/1. évi XXX. törvényczikk azonban fölvette Temesvárt a többi szab. kir. városok közé s ezzel országgyűlési jogot és szavazatot nyert. Temesvár első országgyűlési követi

1790/1-ben Koppauer Ignác és Joanovits Bazil voltak.

Temesvár ezzel hazai történelmünk eseményeinek közös osztálytársa lett és maradt 1848-ig. Külön eseményeiből felemlíthető, hogy 1790-ben a szerbek itt nemzeti congressust tartottak, melyen a szerbek számára külön territoriumot kértek az ország területéből kiharóztatni, érdekeik képviselőjére pedig külön udvari cancelláriát. Ez utóbbit meg is kapták, de nem sokáig állott fenn. 1807-ben I. Ferencz király látogatta meg városunkat Károly főherczeg társaságában; 1808-ban — a törvény értelmében — szervezetetett a polgárőrség, melynek már 1809-ben ama feladat jutott osztályrészeül, hogy Bécsből a francziák elől Temesvárra szállított állami javak felett őrködjön. Később a városi polgárőrség látta el a városi főőrséget, a kapuk őrségeit és a többi őrállomásokat. A temesvári polgárőrségnek ama kitüntetése is volt, hogy tisztjei katonatiszti kardbojtot viselhettek.

A város visszafoglalásának századik évfordulóját is fényesen megünnepelte Temesvár 1816. október 13-án. 1831. és 1832-ben a cholera veszedelem fenyegette a várost, de ezáltal a vész nem kívánt oly rettentő áldozatot mint 1738-ban a pestis; 1831-ben mindössze 1361 egyén halt el, míg a születések száma csak 648 volt.

A magyar orvosok és természettudósok is felkeresték városunkat és 1843-ban, aug. 8-tól 12-ig itt tartották vándorgyűlésüket, melynek emlékére a város magyar feliratú bronz emlék-érmeket készíttetett.

Szép napja volt Temesvárnak 1844. október 27-ke is, az itteni polgári vadászzászlóalj zászlószentelő ünnepe, mely alkalomra a zászlóánya: Karolina Auguszta királyné küldött a zászlóra

zászlószalagot s az országnak majdnem valamennyi hasonló polgárőrsége küldöttség által volt képviselve.

Az 1848-ik év városunkra sokáig végzetes hatású volt; a mily lélekemelően kezdődött, ép oly szomorúan végződött.

Temesvár polgársága 1848. márczius 18-án délután négy órakor a városház téren (mai Jenő herczegtér) isten szabad ege alatt, Temesvármegye választmányának arra a célra kiküldött képviselői jelenlétében népgyűlést tartott és ez alkalommal a legnagyobb lelkesedéssel fogadta el a pesti 12 pontot s rögtön proklamálta a sajtószabadságot, felállította a közcsendbizottságot; elhatározta, hogy ezentúl a városi középületekre és a templomok tornyaira a nemzeti zászló kitűzessék; az egész város pedig még az nap este kivilágíttassék.

Temesvárnak e szerint márczius 18-án van az a nevezetes napja, mikor megszűnt az osztálykülönbség, kimondatott a szabadság és eltöröltetett a censura. Márczius 19-én ismét népgyűlés tartatott a városháza udvarán s itt Gorove István indítványára elhatározták, hogy másnap a színházban ingyen belépés mellett nemzeti tárgyú színi előadás tartassék. Ez előadás meg is tartatott és a szereplő színészekkel az egész közönség együtt énekelte a magyar himnuszt.

Márczius 21-én olvastatott fel a népgyűlésen gróf Batthyány Lajos miniszterelnöknek 1. szám alatt kelt rendelete a városi hatóságokhoz a közcsend és nyugalom fentartása ügyében. Az első magyar miniszteri körlevél határtalan örömrivalgások között felolvastatván, a népgyűlés elhatározta, hogy e körlevél arany keretbe foglaltassék és a városház dísztermében kifüggesztessék.

Március 22-én d. e. 9 órakor a városház előtti, most már »Szabadságtér«-en a polgárság vallás és nemzetiségi különbség nélkül hála isteni tiszteletet tartott. A tér négy oldalán négy oltár emelkedett; mindeniknél külön vallásfelekezet papja mondott hálaadó imát a korszakalkotó nemzeti vívmányokért. Az isteni tisztelet végeztével a tér közepére állított emelvényről Vukovits Sebő fejtegette a nagyszerű vívmányok jelentőségét.

Igy ünnepelték városunkban a szabadság diadalát, oly fényvel, oly pompával, mint talán egy vidéki városunkban sem. És ez volt a 48-ki napok legünnepélyesebb pillanata. A nagy vívmányok feletti öröm derűje ömlött el mindenkinek arczán, s ez öröm látható volt még azokon is, a kikről nehéz volt feltenni, hogy belső érzésük összhangban van a külsőleg mutatott hangulattal.

Szép napok, de hamar elmúltatok!

A temesvári várórség mind kétesebb szerepet kezdett játszani a nemzeti ügyvel szemben, végre 1848. október 10-én megjelent báró Rukavina várparancsnok rendelete, melyvel az naptól kezdve a várost összes külvárosaival együtt hadi állapotba, hadi törvények alá helyezi. Ugyanakkor a várórség egy nyilatkozatot adott ki, mely nyíltan kijelenti elpártolását a nemzeti ügytől; hogy a honvédelmi bizottságnak engedelmeskedni nem fog; a nemzeti zászlót ki nem tűzi, hanem a várat a zavarok teljes lecsillapításáig senkinek át nem adja, e felől senkitől parancsot el nem fogad, s utolsó emberig védelmezni fogja.

A várparancsnok rendeletére az okt. 12-iki városi közgyűlésen kimondatott a nemzetőrség lefegyverzése s a közgyűlések tartását teljesen megszüntették, csak a városi hatóság folytatta működését az igazságszolgáltatási és közigazgatási dolgokban.

míg egyéb ügyekben elismerte a haditanács rendelkezéseit.

A várat egyelőre még nem zárták el, mindaddig míg egy közeledő magyar sereg ostromától tartani nem kellett. A télen át lehetőleg felszerelték a bekövetkezhető ostromra. A várőrség közel 9000 emberből állott, de ezek között 4494 ujoncz volt és 213 különféle ágyú. A polgári lakosok közül mintegy 3000 maradt a várban. A tanácsnak nem leyén elég pénze, hogy a várost a legközelebbi hónapokra élelmi szerekkel lássa el, 50.000 forint erejéig öt és tiz forintos utalványokat bocsátott ki s tőle telhetőleg gondoskodott az élelmi szerek beszerzéséről, de minden egyes polgár is tartozott három havi élelelről gondoskodni.

A város nagy kiterjedése és az őrség csekély száma miatt gondolni sem lehetett arra, hogy a külvárosokat is védelmi állapotba helyezték. A védelem egyedül a várra szorítkozott.

Április 25-én közeledett már Bem serege a város felé, mire bezárták a várkapukat; április 26-án a magyar hadsereg megszállotta a Józsefvárost, de a városi hatóság kérelmére elhagyták azt honvédeink és Józsefváros és Szabadfalu közötti mezőn táboroztak. Rukavina várparancsnok április 27-én kihirdette az ostromállapotot, halálbüntetés terhe alatt tiltván meg a lakosságnak az ostromlókkal való közlekedést és a fegyvertartást.

Május 12-én a Leiningen-dandár a várból kirohanást kísérelt meg, de visszaveretett, mely alkalommal a honvédség közel 300 embert veszített, de a császáriak is erős vereséget szenvedtek. Május 14-én a Gyárvárost is megszállták a honvédek és négy nap mulva megkezdődött a vár bombáztatása, mely különösen erős volt június 11-től 17-ig és július 6-tól 20-ig. Szakadatlanul éjjel-nappal hullot-

tak a bombák a szerencsétlen várba, úgyhogy egyetlen épület sem maradt sértetlenül. A 107 napig tartó ostrom alatt több mint 40.000 bomba, gránát és egyéb golyó repült a városra. A lakosság között a rémület és nyomor egyre nagyobb lett; a bombázás alatt házakban nem maradhattak, a pinczékben, kazamatákban és a székesegyházban vonta meg magát, de egy jól irányzott bomba ennek is beszakította a boltozatát, mire a menekülők a sírboltban vonták meg magukat. A drágaság igen nagy volt: egy sonkáért 16 frtot, egy pár ludért 12 frtot kértek, egy tojás is már 12 kr. volt. A nyomor betetőzéseül még ragályos betegségek törtek ki. Egyedül a katonai kórházban több volt 1000 betegnél. Mikor már a cholera kétségtelen jelei mutatkoztak, az általános levertség annyira erőt vett a lakosságon, hogy a várparancsnok részvétét is felkeltette és már kezdetek a vár feladásáról gondolkozni. A vár sáncaiban is már csak négy tehén volt, s az általános élelemhiány igen rövid idő alatt feladásra kényszerítette volna a várőrséget.

E közben érkezett meg Haynau seregével a város alá s itten vívták seregeink aug. 9-én a szabadságharc legnagyobb csatáját, mely annak sorsát is végleg eldöntötte. »A temesvári vereség napja — írja Mészáros — épp oly gyászos és sötét lapot irt be történelmünkbe, mint Mohács. Mohács mezején is épen úgy elveszett a haza önállósága mint Temesvár alatt 1849. aug. 9-én.«

Aug. 9-én este már Haynau bevonult Temesvárra s ezzel véget ért a 107 napi ostrom; ismét megnyíltak a várkapúk, de megnyíltak vele az abszolutizmus szomorú évei is.

Az ostromnak a császáriak közül 24 tiszt és 540 ember esett áldozatul, de ezen kívül 2000

ember meghalt különféle járványos betegségben, másik 2000 betegen feküdt a kórházban. Maga báró Rukavina várparancsnok sem sokáig élte túl az ostromot; a kiállott szenvedések következtében már szept. 9-én meghalt.

Az ostromra következő évek alatt Temesvár helyzete még szomorúbb volt mint az ország többi városáé. Az absolutismus itt is sokakat kivégeztetett, még többen voltak elzárva a vár kazamátáiban, Lonovits püspök, ekkor már kinevezett egri érsek pedig megfosztatván javadalmától és lemondásra kényszerítettvén, zárdában vont a meg magát. Máshol is büntetett a hatalom, de míg az ország többi része csak az alkotmány vesztét siratta, addig Temesvár az egész Temesközzel együtt az alkotmány elvesztése mellett magát az anyát is, melynek kebeléről leszakították; mert külön választották Magyarországtól s megalakították a német nyelvű *Szerb Vajdaság* és *Temesi Bánság* című tartományt, mely 1849-től 1860 végeig állott fenn.

Az új koronatartománynak Temesvár lett a Landeshauptstadt-ja. Itt székelt a kormányzó és vele a szerb vajdaság és temesi bánság kormánya egy sereg hivatalnokkal. Az első kormányzó gróf Coronini-Cronberg János altábornagy volt, őt követte 1859-ben báró Sokesevits József, majd 1860-ban gróf Saint-Quentin tábornok.

A Woiwodina tartomány nem volt életképes; magyar és német lakói visszasovárogtak az 1848 előtti állapotokért, de a románok sőt a szerbek között is sokan elégedetlenkedtek a fennálló viszonyokkal. A politikai körülményeken kívül tekintetbe véve a lakosság hangulatát is, ő felsége 1860-ban gróf Mensdorf-Pouilly altábornagyot küldte Temesvárra, hogy a tartomány lakosságának nézeteit és

óhajait meghallgatván, jelentést tegyen. A császár megbízottja meg is hallgatta a tartomány bizalmi férfiainak véleményét s ennek következménye az lett, hogy 1860. decz. 27-iki kéziratával ő felsége eltörölte az eddig fennállott szerb vajdaságot és Temesi Bánságot s azt visszacsatolta az anyaországhoz. Az 1849. előtti vármegyék erre újra életbe léptek. Temesvármegye főispánja Damaszkín János lett.

Temesvár városa a leglelkesebb odaadással ünnepelte azt a napot, a melyen megszűnt Landeshauptstadt lenni, hogy az alkotmányos Temesvármegye székvárosa legyen. Ettől kezdve sorsa ismét közös lett a magyar hazáéval. Az 1861. országgyűlésre Stokinger (Sulyok) Mórt küldé fel képviselőjéül, ki Deák Ferencz felirati pártjának volt egyik híve s azóta is a város mindig a Deák Ferencz politikai irányát valló képviselőket választ.

Alkotmányunk visszaállítása óta Temesvár minden téren nagy előhaladást tett. Az absolutismus nem létesített itten egyetlen újabb iskolát sem, míg az újabb korszak alatt keletkezett 1870-ben az állami főreáliskola, 1893-ban az állami tanítóképzőintézet, 1896-ban a siketnéma-intézet, 1897-ben az állami főgymnasium s 1900-ban az állami fa- és fémipari szakiskola, míg a város maga több iskolát állított, kiépültek a vasúti útvonalak, királyi táblát kapott és egyéb állami hivatalokat.

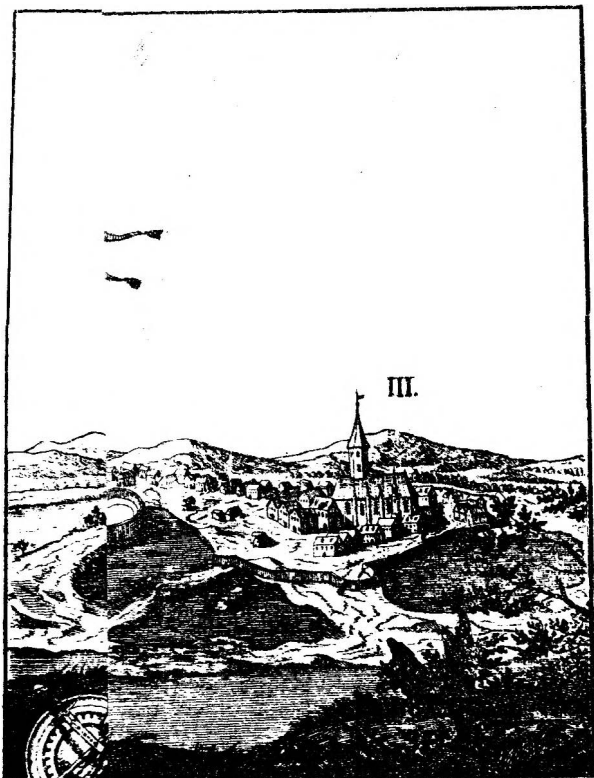
Az ipar és mezőgazdaság előhaladásáról pedig fényes tanúságot tett az 1891. július 19-én megnyílt temesvári ipar- és mezőgazdasági kiállítás, melyet apostoli királyunk 1891. szept. 16-án személyesen is meglátogatott, ki ez alkalommal már negyedízben tisztelte meg látogatásával városunkat.

A mult idők szellemével való legteljesebb szakí-

tást jellemzi ő felsége ama legmagasabb rendelete is, melylyel 1892-ben elrendelte Temesvár várjellegének megszüntetését. A várkapukat már 1891-ben lerombolták, a várépítmények eltávolítása pedig a közel jövő kérdése s a várfalak teljes lebontása megtörténik, mihelyt a város és a katonai kincstár megegyeznek a várterület megváltása ügyében. Már idáig is több helyen megbontották a várfalakat, hogy egyik-másik középületünknek helyet adjanak.

Erőtől duzzadva terjeszkedik az ifjú Temesvár, mert nem fér az eddigi szűk korlátok között. Szakavatott, kipróbált hazafiságu és tetterős férfiak a vezetői is.

idejében.

III. Nagy-Palánka.

III.

A régi és az új Temesvár. A vár és a városrészek.

Temesvár várjellege miatt soha nem volt összefüggő város; úgy régente mint mostan is több darabra, vagyis városrészre volt oszolva, melyek kisebb nagyobb távolságban voltak és vannal egymástól.

A régi Temesvár kevés változással 1716-ig állott fenn, s a következő részekből állott: 1. az *ős vár*, 2. a *kastélyerőd*, 3. a *Szigetváros* vagy *Kis Palánk* és végre 4. a *Nagy-Palánk*.

Az ősi vár a mai vár helyén állott, de a maiénál sokkal kisebb volt. Ebben épült a tulajdonképeni város. Ettől keletre, a Béga folyó által elválasztva, annak balpartján feküdt a kastélyerőd vagyis a tulajdonképeni vár, mely minden oldalról vízzel volt körülvéve és területre nézve sokkal kisebb volt, alig egy negyede az ősi várnak. XVI századi íróink, mint Tinódy, Istvánffy, Forgách mindig ezt a kastélyerődöt nevezik *várnak*, míg a tőle nyugatra eső ősi várat, mely szintén meg volt erősítve, de könnyebben hozzáférhető volt városnak hívják. A kastélyerődnek vagyis várnak

csak egy része volt a négyszögletű Hunyady-vár kastély, mely egymagában, külön is meg volt erősítve, mert a Bega vizét bevezették az épülete körülfogó árkokba. A kastélyerőd vagy vár jóva későbbi eredetű a városnál, mert azt csak Róber Károly király építteté 1316-han, míg a »Castrum Temesiense«-ről már 1212-ben tétetik említés.

A vártól keletre, mintegy száz lépésnyi távolban a Hunyady-várkastély háta mögött terült el : Szigetváros, vagy Kis-Palánk, mely a régi Temes várnak legkisebb városrésze volt. A vártól, hármas sáncz választotta el és a Temes folyó ma má kiszáradt két ága fogta körül; innen a *Sziget* neve. Hadászati szempontból mintegy a vár elő véde volt. A török világban egy mecset is volt benne, mely a visszafoglalás után kath. templommá alakíttatván, a ferenczrendű barátok birtokába jutott, kik még 1723-ban is itten fogadták : várból jövő körmenetet.

A Nagy-Palánk volt a legnagyobb városrész mely a várost északról és nyugatról félkörű alakjában vette körül. E városrész minden bizonynya egykorú a régi várral, a mennyiben ismeretes hogy őseink váraik aljában a várnép számára helységeket telepítének. E városrészt csak a Bégábó táplált vizes árok füzte a város védőműveihez más erődítményei nem voltak. Az 1716-iki térkép e városrészben négy templomot tüntet fel.

A várostól délnyugatra a nagy *Ulicia*-mező terült el, a hol mindazon hadak táborba szállottak melyek 1716 előtt Temesvárt ostromolták.

Temesvár kiváló hadászati jelentőségre a Hunyadyak kora után emelkedett, mikor már a XVI század elején Szörényvára, Nándorfehérvár és Pétervárad eleste után a törökök betörései mindig gyakoriabbak lettek; e miatt királyaink is mindig

nagyobb gondot fordítottak a vár erősítésére, mely a Tiszántuli vidék kulcsául szolgált.

A vár erőssége azonban nem annyira erődítményeiben mint megközelíthetlen voltában rejlett. Keletről és délről a Béga és a Temes számos szigetet képező ágai és mocsaras kiöntései vették körül. Ezen nádasokon és ingoványokon magas vizállásnál sem gyalog, sem lóháton nem lehetett átgázolni és ennél fogva azok a régi Temesvárt erről az oldalról bevehetetlen erősséggé tették — a míg hosszú meleg nyáron ki nem száradtak. Ha a Béga és a Temes a mocsarakat és a nádasokat elárasztotta, a kiöntések az erősség legfontosabb részét: a várat mintegy megközelíthetlenné tették, mert a mocsarakon túl felállított ágyúk a várnak már nem ártottak. A város a szárazon csakis észak és nyugat felől, a Szigetváros pedig csakis kelet felől volt megtámadható. E miatt a vár és város erődítményei sem voltak mindenütt egyenlők. Ott, hol az ellenség könnyebben megközelíthette: északon és nyugaton vastag kőfallal és négyszögű kövekből épített tornyos körbástyákkal (rondella) volt körülvéve, míg dél és kelet felől egymás mellé vert és vaskapcsokkal összerótt czölöpök közé rakott földtöltések és fabástyák fogták körül és bástyái közül is kettő — Tinódy idejében — földből volt hányva.

A kastélyerőd 1552-ben szintén kőfalakkal, bástyákkal és tornyokkal volt megerősítve.

Magának az ősi várnak a XVI. század közepén három kapúja volt: a *lugosi*, mely nevezetett karánsebesinek és később erdélyinek is, kelet felé nyílt; továbbá az északra nyíló *aradi* (vagy lippai) és a nyugati várkapú. A kastélyerődnek szintén három kapúja volt; a *belgrádi*, mely összekötötte a kastélyerődöt az ősi várral. A mai Belváros Erőd-

utcája vezetett e kapúhoz, melyből felvonó híd vezetett a Bégán keresztül az ősi várba. A *keleti* kapú a Szigetvárosba vagyis Kis-Palánkra, az északi pedig a Bégának egy félhold alakú szigetére nyílt.

Az ősi várnak és kastélyerődnek egyaránt fontos védő műve volt az úgynevezett *vizi torony*, a mely Tinódy és Forgách szerint az ősi vár és a kastélyerőd között feküdt, de nem volt a kastélyerődből az ősi várra tekintő tatai (belgrádi) kapú fölé építve, hanem a kastélyerőd északi és az ősi vár lugosi kapúi között — víztől körülvéve — állott, valószínűleg azon a helyen, a hol most az erdélyi kaszárnya a Hunyady várkastély felé végződik. Ezen a vizi tornyon keresztül épített híd képezte az összeköttetést a kastélyerőd északi része és az ősi vár között, miután a két erősség közt a Béga folyt. De állhatott ez a vizi torony körülbelül a mai józsefvárosi kapú helyén is, hol a Béga az ősi vár és a kastélyerőd között kifolyt. Achmed pasa 1552-ben jól felismerte ennek a vizi toronynak a fontosságát, mert a ki ezt bírja, az egyaránt bemehetett úgy a kastélyerődbe mint az ősi várba. Losonczy viszont körömszakadtáig védte. Az 1552. július 24-ki véres roham alkalmával a török 3000 emberét áldozta fel, csakhogy e tornyot hatalmába kerithesse, de akkor még nem sikerült. Ennek a toronynak a védelmében tüntette ki magát a megénekeltt Pattantyus Balázs huszárhadnagy, ki a henczegő és óriástermetű »hős Kubátot« egy dőféssel leszurta.

A török uralom alatt a vár és a város beosztása keveset változott. A megrongált erődítményeket a törökök kijavították; főereje ezentúl még inkább megközelíthetlen voltában állott. Egy török író írja 1605-ben, hogy Temesvár a nádasok és mocsarak miatt nehezen hozzáférhető helyen fekszik és olyan

mint egy mélyen vízben fekvő sziget. A Belvárosnak téglából és terméskövekből épített erős külfalai, egy földött útja, vízzel telt kettős árka és egy eléggé erős sáncza volt. A külsőfalak köröskörül 15—18 hüvelyk átmérőjű, felül hegyes, tölgy-czölöpökkel voltak takarva, melyek bár mélyen be voltak ásva, mégis hét lábnyira magaslottak ki a földből. Világos képet nyerhetünk a török alatti Temesvár várfalairól, ha a város régi czímerét megnézzük, mely a városház ormán áll a latin körirat között.

A törökök idejében is a kastélyerődbe vezető belgrádi kapún kívül három kapúja volt az ősi várnak, de kettő más név alatt kerül elő mint előbb. A kelet felé nyíló *lugosi* kapún kívül említetik még a *forforosi* és a *mortorosi* kapú. Mind a három a nagykiterjedésű Nagy-Palánk külvárosba vezetett, és pedig a mortorosi észak felé nyílt és azért aradi vagy lippai kapúnak is neveztetett, a forforosi (Eugen herczeg-kapú) pedig az uliciai (ulicsi) mezőre nyílt.

Miután a császári hadsereg a várost elfoglalta, III. Károly akként rendelkezett, hogy Temesvár várra nemcsak átalakítandó vagy kijavítandó, hanem a fennálló vár helyébe egy teljesen új, az akkori hadi követelmények minden igényeinek megfelelő új vár építendő.

Az új erősség alapját 1724. ápril 23-án nagy ünnepélyek között tették le. Az építkezés negyvenkét évig tartott: 1765-ben fejezték be azzal, hogy az addig a kastélyerőd előtt folydogáló Bégát más irányba vezették s a medrét betömték. Az eddigi két erősség helyett csak egyet, de jóval nagyobbat építettek, mely teljesen magában foglalta úgy az egykori ősi várat, mint a kastélyerődöt. Az új erősség alapja Vauban rendszere szerint egy körbe-

írt sokszög, melynek oldalán egymástól szabályos távolságban nyolcz kiszögellő bástya van. A várfalak külső és belső falazata téglá, belülről földdel megtöltve. A várfalakat széles sáncz övezi, a melyben az egész vár körüljárható volt. A kiszögellő bástyákat a fősánczon kívül még kettős, u. n. előretolt sánczok védik, melyeknek falai szintén téglával vannak kirakva, tetői pedig oromzatosan földdel felhányva.

Az új váron is három kapú volt: az *erdélyi*, mely valamivel küljebb nyílt mint a régi vár lugosi kapuja; minthogy a Gyárvárosba vezetett, azért gyárvárosi kapúnak is hívták; a *bécsi* kapú Mehalára vezetett, azért mehalai kapúnak is hívták. Ez volt a három kapú között a leg szebb. A harmadik kapút *pétervárad*-nak hívták; miután a Józsefvárosba nyílt, józsefvárosinak is nevezték. Minden kapú három részre oszlott; középen volt a kocsik számára fentartott út, ennek két szélén pedig egy-egy keskenyebb út a gyalogok számára. Minden kapú felvonó híddal volt ellátva, a melyet éjjelre felhúztak, a kapukat pedig bezárták; az erdélyit és a bécsit esti 9, a péterváradit pedig 11 órakor. Ha semmiféle veszélytől nem kellett tartani, akkor a hidat nem húzták fel, csak a kapukat csukták be. Éjjelre minden kapú mellé katonasereg rendeltetett; a ki- és bemenet nagy nehézséggel volt összekötve. Sokan töltötték kün az éjszakát a kapún kívül, a ki nem jött haza rendes időre; vagy sokan rekedtek éjjelre benn a várban, a kik színház után egy pár pohár söre a színházi söresarnokba tértek be.

Mindenesetre e kapúk már szűk voltak miatt is nagy akadályai voltak a forgalomnak. Minthogy pedig az ilyen rendszerű vár mint a temesvári is volt, az újabb ostromagyúk hatásának úgy sem

tudott volna tartósan ellenállani; attól a veszedelemtől pedig, a melynek meggátolására ez a vár tulajdonképen épült, — a török hatalom terjeszkedése — többé tartani úgy sem kellett: többé nem forgott fenn ok, a miért e várat továbbra is fentartsák s a város fejlődését akadályozzák. Ő Felsege tehát kimondta a vár jellegének megszüntetését, mire 1891-ben lehordták a három várkapút. A vár Belvárossá lett.

Temesvár ezzel megszűnt vár lenni. Több százados fennállása alatt nyolcz ostromot állott ki, (1514. 1551. 1552. 1596. 1597. 1696. 1716. és 1849.) de csak kétszer foglalták el; 1552-ben egy hónapi ostrom után Achmed török pasa, 1716-ban pedig 48 napi heves ostrom után a császári sereg, élén Savoyai Jenő herczeggel.

Temesvár visszafoglalása és a vár ujjaépítése folytán a városrészek ujonan alakultak. 1716 után Temesvárnak következő városrészeit kell megkülönböztetnünk: 1. A vár. 2. A Kis-Palánk 3. Nagy-Palánk (vagy Katalin város). 4. Gyárváros. 5. Erzsébetváros (előbb oláh Majorok). 6. Józsefváros (előbb német Majorok).

A városnak legszebb és legrendezettebb része kezdettől fogva a *vár* volt. A várfalak építésével egyidőben folyt a várban levő utcák, templomok és házak építése is, úgy hogy a XVIII. század közepén ez a városrész már majdnem ki volt építve egy és két emeletes házakkal, szabályos utcáival és tereivel, de még a mult század végén sem volt a tereknek és utcáknak hivatalos elnevezésök. Maga a lakosság nevezte el a hennök levő legkiválóbb épületről; így volt barátok utcája, patika-utcza, elnök-utcza, főegyház-utcza, Jezsuita-tér, Domtér, Díztér stb. A mai Losonczytér, Szent-Györgytér és a Jenő herczegtér már 130

év előtt is majdnem olyan volt, mint most.
Egy-egy belvárosi ház értéke már 1757-ben

Belváros, a Losonczy-tér déli része.

4—5000 frt volt, olesőbb ház alig akadt; 1780
táján a várban 156 ház állott, most sincs sokka

több. Az utcák már a mult század második felében is kövezve és éjjelenként világítva voltak; a közönség rendelkezésére pedig számozott bérkocsik állottak. Hoffmannsegg szászországi gróf 1794-ben fordult meg Temesvárott és azt írja róla, hogy hír szerint Temesvár Magyarországnak a legszebb és legrendezettebb városa. A polgárok tehát nem ok nélkül nevezték el városukat »Klein Wien«-nek, melylyel az újabb időkig szerették összehasonlítani. Megfelelő volt ez az összehasonlítás azért is, mert valamint Bécs belvárosát, úgy a temesvárit is erős várfalak választották el a tőle jó messze eső külvárosoktól.

Előnyösen különbözött Temesvár többi városainktól a tisztaság és a jó éjjeli világítás dolgában is. A tartományi kormány már a mult század közepén is szigorúan ügyelt arra, hogy tisztátalan dolgokat az utcákra ki ne hányjanak; a szemetet minden héten egyszer, pénteken, szeméthordó kocsik hordták el. Az utcai nyílt csatornákat naponként friss vízzel öblítették le, és ha valamit éjjel dobáltak volna ki az utcákra, azt a háziurak minden reggel nyolcz óra előtt, két forint büntetés terhe alatt voltak kötelesek eltakarítani.

Dugonits magyar példabeszédei között előfordul az is, hogy »csikorog mint a temesvári várban a talicska.« E példabeszéd arra az időre vonatkozhatik, mikor a várat és a várban levő sok köz- és magánépületet majdnem egyszerre építették és még utcai kövezet nem volt; de már 1773-ban 1500 frtot fordított a város az utcák kövezésére s már a mult század végén a Belváros néhány jelentéktelen utca kivételével teljesen kövezve volt. A mi az utcai kövezést és járdaburkolatot illeti, városunk jelenleg is példányképül szolgálhat bármely vidéki városunknak, mert csak az 1887-től

1899-ig terjedő 13 év alatt is 3,179.366 koronát fordított erre a célra.

Az utcái világítás terén pedig Temesvár egyenesen vezérszerepet játszik hazánkban. Az első város volt, mely 1760 körül behozta az utcái világítást. Az igaz, hogy ez a világítás nagyon gyarló volt, mert még 1770-ben száz lámpát elegendőnek tartottak az utcák világítására; ennek költsége évenként 600 frtra rúgott. A kijelölt házakon vastölcserék állottak, s ebbe helyezték el a lámpásokat. A szappanosok ezeket minden délelőtt megtöltötték faggyúval s a háztulajdonosok kötelessége volt azokat minden délben elhozatni a szappanostól. 1782-ben már a város vette kezébe az utcavilágítás ügyét és minden háztulajdonosi arra kötelezett, hogy házán egy-egy vastölcserét alkalmazzon és minden délben a városházáról vitette el a faggyúval megtöltött lámpát.

Ugyancsak Temesvár volt az első város a monarchiában, a mely 1857-ben behozta az utcái légszeszvilágítást és ismét első volt a villanyvilágítás utcái alkalmazásában, mely 1884 óta áll fenn. Az utcái légszeszvilágítás az utolsó évben 1883-ban 22.505 frtjába került a városnak, az utcák villamos világításáért pedig 1885-ben 731 nyilvános izzólampa után 29.000 frtot fizetett. 1893-ban január 1-én a város maga vette át a vállalkozóktól 200.000 frtéért a villanytelepet s 1899-ben már 822 utcái izzólampa és 20 ívlampa után az utcái világítás csak 20.000 frtjába került.

A jó kövezet és fényes világítás mellett az igen népes forgalmu Belváros utcái majdnem főváros képet mutatnak. Egymást éri itt a sok bolt, üzlet helyiség, díszes kirakatu árúcsarnok, a kávéházak gyógyszerárak és a fényes berendezésű éttermek.

A **külvárosok.** Minél tovább haladtak a vá

erődítményeinek a felépítésével, a Kis-Palánk és a Nagy-Palánk külvárosok házaiból annál több esett áldozatul. A Kis-Palánk rövid idő alatt egészen eltűnt.

A Nagy-Palánk már az 1716-ki ostrom alkalmával is igen sokat szenvedett, nem kevesebb, mint 2000 lakóháza lett a lángok martalékává, az igaz hogy e házak legtöbbször apró faházak voltak, melyekben szerbek és oláhok laktak. 1720 táján gróf Mercy tábornok a vár északi bástyái körül az u. n. *német és örmény városrészeket* (deutsche Stadt, armenische Stadt) kezdé megtelepíteni, de ilyen nevek alatt e városrészek nem sokáig állottak fenn. Az 1738-ki pestis a Nagy-Palánkán dühöngött a legjobban. A holttesteket részint a vizenyős talaj, részint roppant mennyiségűk miatt máglyán kellett elégetni, sőt a pestis idején a városrész másodszor is leégett. E miatt a lakosok elszéledtek és ősi lakhelyöket pusztán hagyták. Csak a ferenczrendű barátok kolostora és a Szent Katalin temploma körül maradt meg néhány ház, mely városrész *Katalinvároskának* (Katharinen-Stadt) neveztetett. Mikor a várerődítmények miatt 1757-ben ezt is le kellett rombolni, a régi Nagy-Palánka külvárosnak utolsó része is elenyészett.

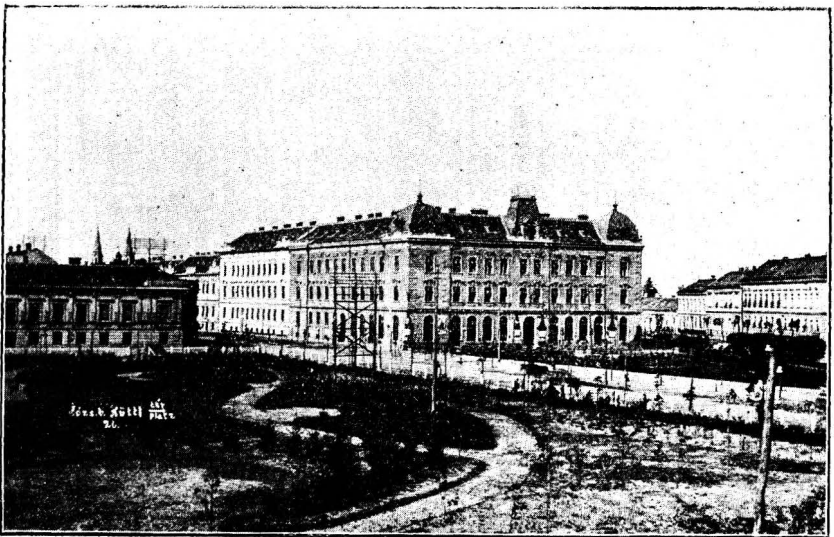
A vár erődítési jellege hozta magával, hogy bizonyos távolságig a vár körül szilárd épületeket emelni nem volt szabad. A keletkező új külvárosoknak tehát a vár falától legalább egy (akkori) agyúlövésnyire kellett lenniök, minek aztán az lett a következménye, hogy az egyes külvárosok olyan messzire esnek a Belvárostól sőt egymástól is, hogy mindenik akár külön városnak vehető. Társadalmi élete mindenik városrésznek önállóan fejlődött ki, amnyira, hogy a lakosok egymást alig ismerik.

Az új külvárosok között 1720 után keletkezett a *Gyárváros*, mely a benne elhelyezett sok gyárról kapta nevét, de eleinte nem így hívták. A német részét *Renzers Dorf*-nak, az ennek tőzsomszéd-ságában épült szerb telepet pedig *Neue angelegte Raatsen Stadt*-nak. Mindakettő a mai Gyárváros területén feküdt. A tartományi kormánynak egy 1744-ki leirata rendelte el, hogy az egész telep Gyárvárosnak (Fabrik) neveztesse. Már a múlt század végén is népesebb volt a várnál. Róm. kath. temploma 1765-ben, gör. kath. temploma pedig 1774-ben épült. Jelenleg a városrész is szépen emelkedik, kivált a Belváros felé eső részén találunk díszes palotaszorokat.

Az *Erzsébetváros* keletkezése 1718-ra esik; g. n. e. temploma már 1727-ben épült, de külön városrésznek csak 1744-ben ismertették el *Majorok* név alatt. Lakossága leginkább oláhokból állott, azért oláh Majoroknak is neveztetett. Az Erzsébetváros nevet 1896-ban kapta. Noha ez a külvárosok legidősbike, sok tekintetben a legelmaradottabb városrész, különösen annak oláhok által lakott része.

Legkésőbb keletkezett a *Józsefváros*. Alapját csak 1744-ben vetették meg. Kezdetben csak a gazdagabb belvárosi lakók építettek itt magoknak nagy kertek közepén nyári lakásokat és itt töltötték a forró hónapokat. Miután egészségesebb voltát gyorsan felismerték, állandó lakásokat is építettek. Már a múlt század hetvenes éveiben széles, egyenes utcái voltak a házak előtt fákkal szegélyezve. E városrész emelkedése most is a legnagyobb. Lakossága kezdetben csakis németekből állott, azért *új német Majoroknak* hívták. II. József császár tiszteletére, az ő engedelméből 1773-ban vette fel a Józsefváros nevet. Róm. kath. temploma 1774-ben épült s mai napig is azt hasz-

nálják, bár a megszaporodott hitek számára a templom ugyancsak kicsiny.

Józsefváros, Kúttl-tér.

Mióta a Belváros várfellege megszűnt, nincs ok többé, mely a külvárosok terjeszkedését a Bel-

város felé nagyobb mértékben gátolná. A feladat most az, hogy a külvárosok befelé, a Belváro, pedig kifelé terjeszkedjék, hogy a városrészek a Belvárossal összenőjenek; de hosszú idő fog még addig eltelni, míg ez megvalósul, kivált míg a katonai kincstárral az egykori várterületek megszerzésére vonatkozó alkudozások befejezve nincsenek.

A vár és a külvárosok közötti területek iger sokáig pusztán állottak; csak az ötvenes években kezdette meg gróf Coronini Cronberg János altábornagy, ekkoron a Szerb Vajdaság kormányzója, a vár és a Gyárkúlváros közötti területet fákkal beültetni és ligetté átalakítani. Mai napság ez Temesvárnak a legszebb közkertje, mely akárhol is ritkítaná párját. Nyári délutánokon, kivált mikor katonazene játszik, ezrével sétál itt a közönség szórakozást és üdülést keresve a magas, lombos fák árnyai alatt. Coronini gróf emlékét a parkban felállított márványobeliszk is hirdeti, melyet a város hálából emeltetett.

A vár és a Józsefváros között még a hetvenes évek elején is nagy pusztaság terült el, hol veszélyes volt éjjelenként járni. Most nagy kiterjedésű árnyas liget van itt, melynek Scudier Antal báró katonai parancsnok vetette meg alapját, azért róla nevezték el, szobrát pedig a kert közepébe állították.

Az 1891-iki mezőgazdasági és iparkiallítás területét, a város szintén parkká változtatta. Szökőkút, virágágyak, rózsadombok s fiatal fák árnya teszik kellemessé az itt időzést. Egy pár évvel később keletkezett az Erzsébetváros előtt, a Bega balpartján elterülő kert, melyben kizárólag fenyőfák vannak elültetve.

A város egyáltalában nagy gondot fordít a be-

fásításra, a parkok és ültetvények jó karban tartására. A ligeteken kívül dús árnyékot nyújtó kettős akáczfásorok vezetnek a Bega partján a Józsefvárosból a Gyárvárosba, a Püspökhídtól az Erzsébetvárosba, a Belvárosból Mehala-faluba, úgy hogy május hóban akáczfavirág illata tölti be az egész várost. A parkok és ültetvények összes térfogata 247000 négyzet-métert tesz ki, míg a fásorok hossza 24000 méter, pedig hazai nagyobb városaink között Temesvár a legkisebb kiterjedéssel és a legkevesebb földbirtokkal bír. A város területe 36 négyzet-kilométer és ebbe bele vannak számítva az összes ligetek, ültetvények, fásorok, katonai gyakorlóterek és värerődítések is. E területen 1890-ben 39884 lakos volt; egy négyzet-kilométerre e szerint 1108 lakos esett, míg Debreczenben csak 59, H.-M.-Vásárhelyen 73, Kecskeméten 55, Szabadkán 76. Népsűrűsége a vidéki városok között legjobban megközelíti Temesvárt Nagyvárad, hol 1 négyzet-kilométerre 803 lakó esik; pedig talán nincs város széles e hazában, a hol a lakosság oly terjedelmes belterületen lenne elszórva mint Temesvárott. De nálunk igen kevés a külterület: a szántóföld, a szőlő. Mindössze is csak 3112 kataszt. hold. Mi ez a debreczeni határhoz képest? Temesvárott teljesen hiányzik a földműves osztály s így városunk viszonyai teljesen elütők a többi alföldi nagyvárosétól.

Temesvár lakóinak száma 1770 körül 6718 lélek volt; 1787-ben 9479-re ment, míg 1851-ben 17669; 1881-ben 33094; 1890 végén pedig 39884 volt, a katonaság nélkül. A lakosság gyarapodása e szerint 1851-től 1891-ig 125·7⁰/₀-nak felel meg, s így városunk a népszám-gyarapodás tekintetében mindjárt Budapest és Ujvidék után következik. Miután pedig e nagyarányú gyarapodás korántsem

a születések többletéből keletkezik, hanem a vidéki népesség beözönléséből, ez legjobban mutatja, hogy mily nagy vonzóerőt gyakorol Temesvár a vidékre.

Ha a polgári lakossághoz hozzá számítjuk a katonaság 3125 főnyi létszámát, akkor Temesvár lakossága már 1890-ben is meghaladta a 43000-et, most pedig aligha meg nem üti az 50000-et. Az 1891-ben talált 39884 lakos között felekezelt szerint volt: róm. kat. 27187, gör. kat. 612, gör. kel. 4863, ág. evang. 1122, ev. ref. 1121, izraelita 4870.

Ugyanez a 39884 lakos nemzetiség szerint a következőleg oszlott meg: magyar volt 10657 (26·72%), német 22301 (56%), román 3612 (9%), szerb 1594 (4%) egyéb 1719 (4·32%).

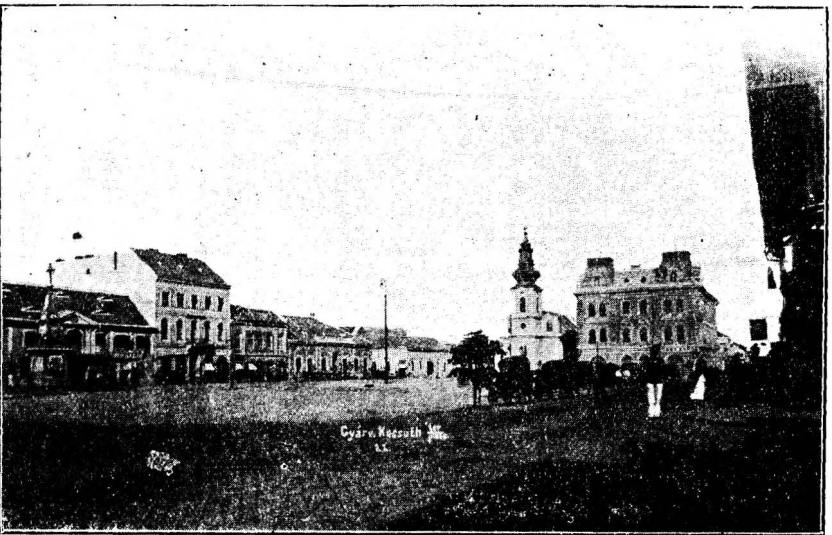
A városrészek között legnépesebb a Gyárváros, hol 1891-ben 17369 ember lakott, míg a Józsefvárosban 10610, az Erzsébetvárosban 6065, a Belvárosban 5840 lakó élt.

A város lakossága 1898-ban 3369 házban lakott. A házak közül a Belvárosra jutott 190, a Gyárvárosra 1697, a Józsefvárosra 729, az Erzsébetvárosra 745. A házak 24 tér és 164 utcza között oszlnak meg. Legtöbb utczája van a Gyárvárosnak: 72, legkevesebb a Belvárosnak: 31, de a város legnagyobb tere: a Losonczy-tér (16486m²) szintén a Belvárosban van.

A házak legnagyobb része ugyan földszintes (2841), de nagyobb számmal van egyemeletes (220) és kétemeletes (117) is. Három emeletes csak 9, négyemeletes 2 van. Az emeletes házak közül legtöbb jut a Belvárosra. Itt földszintes ház csak 26 van, míg egyemeletes 72, kétemeletes 73, háromemeletes 7, templom meg 8.

Városunkban 84 középület van és ennek több mint a fele (46) a csekély terjedelmű Belvárosra

esik. Itt van székhelye a esanádi róm. kath. és a temesvári g. n. szerb püspököknek, a esanádi

Gyárvaros, Kossuth Lajos-tér.

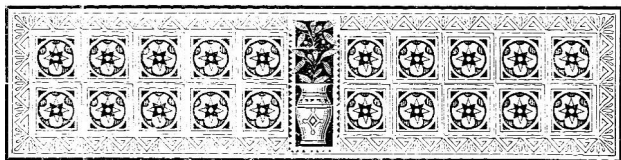
küpfalannak, szeminariumnak, két szerzetes rend-
nek, a róm. kath. g. n. e. szerb, ág. evang. és

izrael. lelkészségeknél. Itt van a VII. hadtest, a 34. gyaloghadosztály, a 67. gyalogdandár, a 43. és 61. gyalogezredek, a 7. számú lovassági, a 7. számú tüzérdandár és 7. számú hadtest tüzérezred parancsnoksága. Katonai czélokra összesen 18 épület szolgál s ezek közül 17 a Belvárosban van. Pozsony után Temesvárnak van a legnagyobb helyőrsége a vidéki városok között; csak a tisztok száma 288-ra megy. A Belvárosban van a legtöbb állami hivatal is, mint a kir. ítélőtábla, kir. főügyészség, törvényszék, kir. ügyészség, kincstári ügyészség, járásbírótság, posta- és távirda-igazgatóság, posta- és távirda-kezelő hivatal, posta- és távirda, pénzügyigazgatóság, adóhivatal, orsz. kataszteri felügyelőség, térképtár, állampépítészeti hivatal, tanfelügyelőség. A legtöbb iskola is itt van, mint a kath. és áll. főgymnasium, áll. főreáliskola, áll. felsőbb leányiskola, városi felső kereskedelmi és polgári iskola, ipariskola és népiskolák. Ugyancsak a Belvárosban van a vármegyeház, városház, a színház, két kórház, nyolcz templom; itt vannak a legnagyobb üzletek, bankok és egyéb magánhivatalok, úgyszintén a lapok szerkesztőségei, a legnagyobb nyomdák, szállók és kávéházak.

A Temesvárott alkalmazott 430 állami, 72 megyei és 91 városi tisztviselőnek s a 170 díjnoknak legnagyobb része a Belvárosban hivataloskodik. Míg a Belváros a hivatalok, iskolák, katonaság és nagykereskedések székhelye, addig a külvárosokban vannak a gyárak, ipartelepek, kisebb üzletek, kereskedések és a pályaházak, valamint a külvárosokban laknak legnagyobb számmal a tisztviselők és tanulók is, kik legszívesebben a Józsefvárosban fogadnak lakást. Reggeli 8 és délutáni 2 óra előtt valóságos népvándorlás indul meg a külvárosokból a Belváros felé, mely délben és este visszafelé tart.

Temesvárnak határozottan nagyvárosias jellege van. Aki a fővárosból Temesvárra jön lakni, az kevésbé érzi, hogy vidékre költözött. A város magva a Belváros. Mint a vér a szívből, úgy áramlik szét az élet a Belvárosból nemcsak külvárosokba, hanem messze vidékekre is, mert Temesvár úgy egyházi, mint katonai, tanügyi, pénzügyi, ipar- és kereskedelmi s közlekedési tekintetben is egyaránt egy nagy vidéknek képezi központját. Az élet itt oly eleven, a sürgés-forgás oly nagy, hogy a ki mindezt látja és Temesvár polgárainak szorgalmát s hozzá hazafias érzületét méltányolja, az el fogja ismerni, hogy Temesvár nemcsak nagymultú város, hanem még szebb jövőnek néz eléje.

IV.

Temesvár nevezetesebb épületei és emlékei.

A mai Temesvár teljesen új város, csak 1716 óta áll fenn. Széles, egyenes, egymást derékszögben metsző utczái első tekintetre is elárulják, hogy az utcákat és tereket először kimérték, mielőtt építeni kezdték. A régi városból alig maradt meg valami, legfeljebb a kiválóbb épületek alapfalai. A török uralom alatt, vagy annak következtében, elenyészett itt régibb történelmünknek sok szép emléke, mert Temesvár már a XV. században, sőt jóval előbb is egyike volt Magyarország legnevezetesebb városainak. Bonfinius szerint is »Temesvár kellemes fekvésű, szép erős város, kiválóbb épületekkel, pompás palotákkal ékesítve.« (Decad. III. VIII. 496.)

Sajnos, e kiváló épületeket és pompás palotákat most már meg nem mutathatjuk, legfeljebb helyeiket tudjuk meghatározni; sőt nemsokára eltűnik az 1716 után épült vár is, és misem fogja hirdetni, hogy Temesvár egykor hazánk egyik leg-erősebb vára volt.

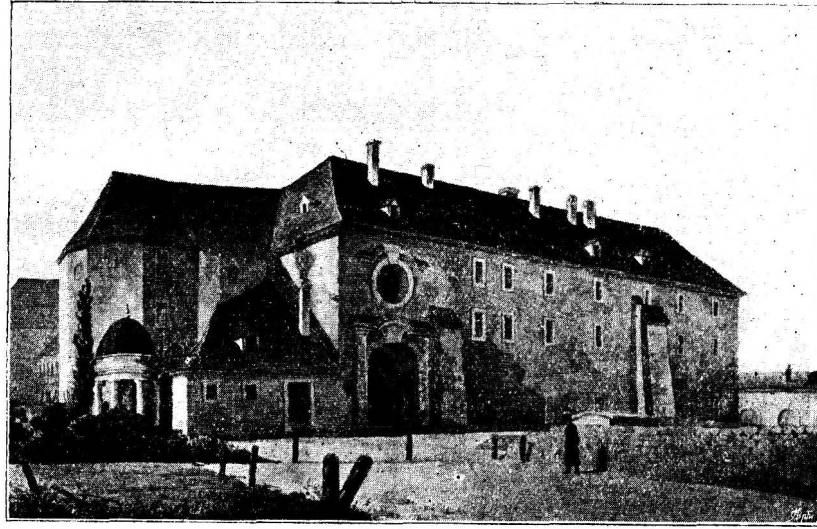
A városi tanács, hogy történelmi multunk nagy emlékeit ébrentartsa, a Délmagyarországi Történeti és Régész. Múzeum-Társulattal karöltve elhatározta, hogy 1898 óta évenként négyszáz koronát fog fordítani arra, hogy a város történeti nevezetességű helyei obeliszkekkel és feliratos táblákkal jelöltessenek meg. E határozat végrehajtásáról a nevezett társulat fog gondoskodni.

Melyek tehát jelenleg Temesvárnak történeti tekintetben nevezetesebb épületei és emlékei?

Első sorban maga a **vár**, melyről már bővebben szólottunk.

2. A **Hunyady-várkastély**. Helyén 1316-tól 1441-ig a Károly Róbert emelte kir. palota állott, melyet Hunyady János újjá építtetett s kapúja felé a saját czímerét tétette, miután V. László király Temesvárt több falúval együtt 20.000 aranyért neki zálogba adta. E palotában laktak vagy szállottak meg királyaink, királynéink 1552 előtt. Itt halt meg Károly Róbert két első felesége: Mária és Beatrix is. Később a temesi grófok állandó lakásául szolgált; 1552-ben a várkastélyban vonta meg magát utoljára Losonczy és átadási határozata után itt fogadta Achmed pasa eskü-üzenetét. Innen szöktette volt ki már előbb — Tinódy szerint — török ruhában, iródeákját Földvály Istvánt, feleségéhez: Pekry Annához. 1552—1716 között a temesvári beglerbégeknek szolgált lakásul. Az 1716-ki ostrom nagyon megviselte ugyan, de tönkre nem tette. Helyreállították és ilyen állapotában tűzészégi szertárul és laktanyául szolgált 1849-ig. Egy bécsi utas 1780-ban azt mondta róla, hogy »a régi magyar időknek igen tiszteletreméltó emléke és Magyarország összes épületei között ez a legkiválóbb. Még most is élakhatnánk benne egy herceg, sőt még századok

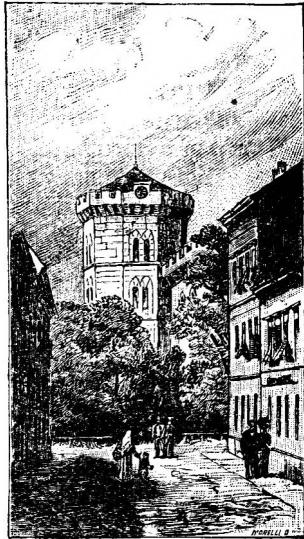
mulva is». Sajnos, de csak 1849-ig maradhatott meg ebben az állapotában. Temesvár ostroma

A Hunyady-várkastély 1849. előtt.

alatt honvédeink annyira összebombázták, hogy falait le kellett hordatni és az osztrák kormány

a régi falak alapjára 1856-ban a mai épületet emeltette. Az egykori Hunyady-czímer helyett, mely 1849 előtt a kapu felett még látható volt, az abszolút kormány a homlokzat fölé a kétfejű sast és a »K. u. k. Artillerie-Zeughaus 1856« feliratot tette. A kastély keleti szárnyán mai napig is van egy kis kápolna, régente kereszt. Szent Jánosnak, most Nepom. Sz. Jánosnak szentelve; de azt már történeti emlékeink nem tartották fenn, hogy V. Lászlónak híres esküjelenete ebben a kápolnában játszódott-e le vagy máshol.

A Hunyadi-várkastély keleti szárnya mai állapotában.

3. Az **erdélyi kaszárnya**. Az újonnan épült ipariskolától az erdélyi kapúig egy 483 méter hosszú, irányában többszörösen megtört egyemeletes épület húzódik. Ez az u. n. *erdélyi kaszárnya*. Az új Temesvár legrégebb épületei közé tartozik, mert 1719—23 között épült. Történeti jelentősége abban áll, hogy alakja a régi vár alakjának egy részét tünteti elénk, mert a régi vár alapfalaira épült. Középen kiemelkedő tornyából, melynek alján jelenleg a katonai főőrség van, figyelték meg 1849-ben a várat ostromló magyar sereg mozdulatait.

4. A **forforosi kapú.** A belvárosi Jenő-herczeg-utca 2. száma alatt egy szerény emeletes ház van. Ez a ház a forforosi kapú helyén épült, a melyen Savoyai Jenő Temesvár bevétele után 1713 okt. 13-án a városba diadalmas bevonulását tartotta, a miért is e kapút azóta *Jenő-herczeg kapú*-jának (Prinz Eugen-Thor) nevezték el. A vár újjáépítése alkalmával a régi Temesvár valamennyi kapuját lerombolták, csak ezt az egyet hagyták épségben a nagy hős iránti tekintetből. 1739-től 1760-ig a zsidók imaházául is szolgált, míg templomukat felépítették. Romladozó volta miatt 1817-ben leszedték és helyére a ma is fennálló házat építették, mely kapúja felett ma is czímerül viseli az egykori forforosi, később Prinz Eugen-Thor képét. Minthogy a képet az eredeti kapúról vették, ebből világos következtetést vonhatunk arra is, hogyan nézhetett ki a török világ idejében a többi várkapú.

5. **Losonczy halálának helye.** Biztos adatokra hivatkozva határozottan kijelölni nem lehet. Forgách és Istvánffy szerint annyi bizonyos, hogy Losonczy a kivonulás előtti napon, július 26-án a kastélyerődéből (vár) az ősvárba (város) vonult és az éjszakát az őrséggel ott tölté. A kivonulás a *prajkói* kapún történt. De melyik volt az a prajkói kapu, melynek idáig nevével sem találkoztunk? Alig lehetett más mint a város északi kapúja, a *lippai*, a melyen kimenne, Losonczy népével együtt Lippára akart vonulni, hogy az ottani őrséghez csatlakozzék. E várkapú Temesvár régi tervrajza szerint a mai vásártérre nyílt, a gyárvárosi *Pacsirtamező* egyenes vonalában. Miután Losonczy a város kivonuló népét maga előtt bocsátá s ő az utolsók között volt, ebből következik, hogy ő még nem messze vonulhatott,

mikor a török fosztogatása miatt népét fegyverre szólítá és hősi halált lelt. Így tehát a mai vársánczok északi részéhez nagyon közel lehet az a hely, hol Losonczy elesett és Achmed elé vitetvén, feje vétegett.

6. A **török ház.** A török uralomnak még egyetlen ép emléke maradt meg városunkban. Ez alacsony, emeletes, teljesen keleti modorban épült ház a mai Erzsébetvárosban a Templom-tér 3. számú házának udvarán áll. Még néhány év előtt is szabadon állott, kert közepén, a Mühle-féle virágkertészet háta mögött, de azóta már teljesen körülépítették. Jelenleg 13 helyisége van hat lakásra osztva. A néphit azt tartja, hogy valamelyik basának volt a nyári lakása s tekintve terjedelmes voltát, bizony egy basa is nyaralhatott benne. Kivánatos volna, hogy a hatóság a török időknek városunkban ez egyetlen megmaradt emlékét, gondozásba vegye.

7. **Gróf Mercy tábornok háza.** A belvárosi Balázstéren, a gyárvárosi kapú mellett áll ez a terjedelmes, négyszögű, alacsony, egyemeletes épület, melyben jelenleg a kir. ügyészség és a fogház van. Az új Temesvár egyik legrégibb épülete. Ez épületben lakott gróf Mercy tábornok, Temesvár ujjáalkotója, és itt szálltak meg a csanádi püspökök is, ha Szegedről Temesvárra jöttek: Sztanislavich püspöknek pedig (1739—1750) ez az épület jelöltetett ki rendes lakásául. Később a tartományi törvényszéknek, majd mint u. n. »kis vármegyeház« a vármegyei törvényszék székhelyéül szolgált.

8. A **városháza.** (Belváros, Jenőherczeg-tér). E kétemeletes ház 1731-től 1734-ig épült azon a helyen, hol előbb a törökök fürdője állott. A kapualjtól jobbra, közel a földszinthez egy befalazoit török emléktábla felirata azt jelzi, hogy a fürdő

felállítási éve a gyötrelém ideje, Ibrahim khán alatt (Hedsra 1053). Homlokzatán a második emelet felett ékes korona gyanánt áll a városnak 1718-ban nyert czímere, melyből világos képet nyerünk, hogy milyen volt a török uralom alatt a vár kerítése. A czímer két oldalán a következő felírás van:

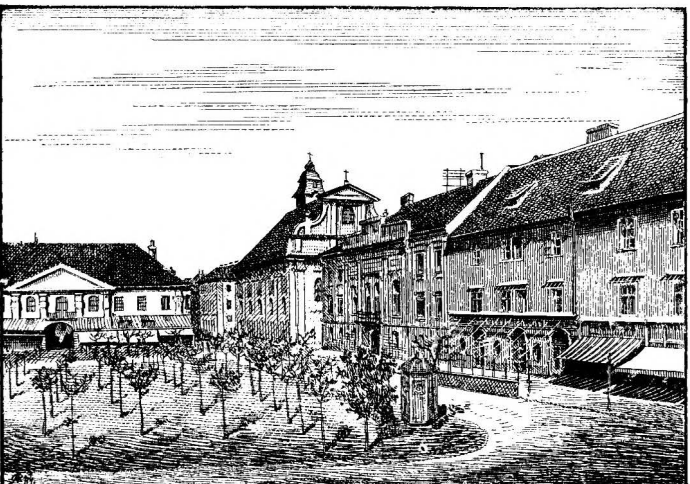
»Olim quid fuerim, praesens insigne docebit.
Moenia quae circum turcica structa vides,
Caesareis vicit princeps Eugenius armis;
Quae tibi nunc fulgent, Mercius arte tulit,
Dent autem superi, postrema in saecula mundi
Optata hac semper conditione fruar,
Qua fruor augustis aquilae dum protegor alis,
Dum regit haec sceptris Austria diva suis.«

Az első emeleten levő tanácsteremben márványtábla örökíti meg, hogy I. Ferencz József király 1879. márczius 17-én, mikor a szegedi árvízkarosultak segélyezésére alakult bizottság épen ülését tartotta, személyesen is megfordult e teremben.

Az egyik oldalfalon hatalmas méretű kép függ, mely viszont azt a történeti jelenetet kívánja megörökíteni, midőn Telbisz Károly polgármester a városi tanács és a nagy közönség élén, 1891. szept. 16-án, a lebontott józsefvárosi várkapú helyén üdvözli a temesvári ipar- és mezőgazdasági kiállítás megtekintésére körünkbe érkező királyt. A képet Wälder János reáliskolai tanár 5000 frtért festette.

Ezen kívül még a következő egykorúan festett képek vannak e teremben: II. József császár, II. Lipót, I. Ferencz, V. Ferdinánd, I. Ferencz József királyok, József nádor, gróf Andrassy Gyula, Ormós Zs. főispán, báró Scudier Antal tábornagy, Klapka György: Küttel Károly és Török János polgármesterek arcképei.

- Itt vannak a következő díszszászlok is elhelyezve:
1. A város zászlója 1782-ből, midőn sz. kir. várossá lett.
 2. A polgári vadászszászlóalj zászlója 1813-ból.
 3. A zöld egyenruhás lövészsáznadé 1843-ból.
 4. A polgári lovaszászlóalj lobogója 1829-ből,

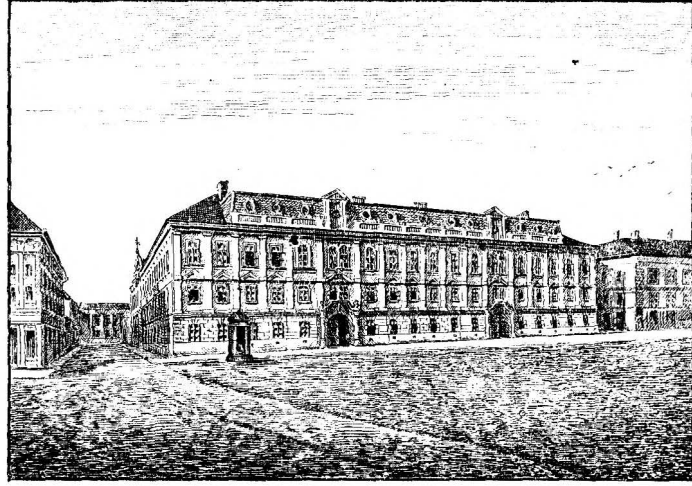

Jenőhercegtér a városházával és a kegyesrendiek templomával.

és végre 5. a város millenniumi díszszászlója 1896-ból.

9. **Vármegeyház.** (Belváros. Losonczy - tér.)
1754-ben épült mansard tetőzettel barock stílusban.
Eleinte a bányási tartományi elnökök székhelye.

volt, 1779-től 1848-ig vármegyeház, 1849—60-ban a Szerb Vajdaság és Temesi Bánság helytartósági kormányának volt hivatal-épülete, 1861-től pedig ismét Temesvármegye székháza. Itt szállott meg 1768-ban II. József császár, 1872. május 6. és 7-én

Losonczy-tér. Vármegyeház.

pedig I. Ferenc József királyunk. Ez utóbbi magas látogatást örökíti meg ama márvány-dombormű, mely a lépcsőház falán van elhelyezve.

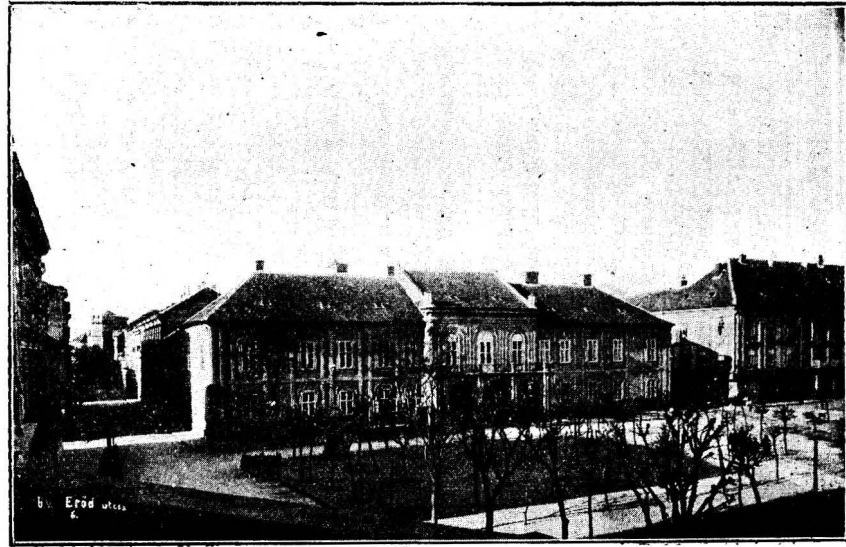
A díszes közgyűlési terem, valamint a mellette levő kis tanácsterem és a főispáni lakosztály

számos egykorú olajfestmény díszíti. A közgyűlési teremben a következő arcképek vannak: I. Ferencz király, V. Ferdinánd, I. Ferencz József 1867-ből és 1892-ből, Erzsébet királyné, József nádor, gróf Andrássy Gyula, Deák Ferencz, Gorove István, Vukovits Sebő. A kis tanácsteremben vannak: Niczky Kristóf gróf, Lovász Zsigmond, Almássy Ignác gróf, Murányi Ignác, Ormós Zsigmond és Molnár Viktor temesmegyei főispánok arcképei. A főispáni ebédlőben van Mária Terézia és férje I. Ferencz császár arcképe, a nagy szalonban pedig V. László esküje 1456-ban, melyet a vármegye az ezredéves ünnep alkalmából 3000 forintért festetett Gyárfás L.-val.

10. **Római kath. püspöki palota.** (Belváros, Lonovits- és Zápolya-utcák sarkán.) Nagyon régi ház alapjára épült. Eleinte kincstári épület volt, a csanádi püspökök pedig csak ideiglenes lakással rendelkeztek; végre 1780-ban e házat kapták püspöki palotául. Utoljára Dessewffy Sándor püspök 1889-ben 42.000 forintnyi költséggel restauráltatta és termeit fejedelmi fényvel rendezte be. Házi kápolnája oltárán Szűz Mária és Ker. Szent János képeit állítólag Metternich herceg ajándékozta Lonovits püspöknek. A folyosón vannak elhelyezve Melegh Boldizsár, Mathisy István, Verancsics, Nádasdy László, Falkenstein Albert, Sztaniszlovich Miklós, Engl Ferencz Antal, Chrisztovich Imre, Kőszeghy László, Török Antal, Lonovits József, Csajághy Sándor és Bonnaz Sándor egykori püspökök olajfestésű arcképei. E palotában szállt meg I. Ferencz József király 1891. szeptember 16-án. A látogatás emlékét márványtábla őrzi.

11. **Hadttestparancsnoki palota.** (Belváros, Jenőherceg-tér.) Épült 1730 körül. Itt laktak a bán-

sági parancsnokló tábornokok, kik egykor a temebánságnak, majd 1849—60 között a Szerb vajdaságnak is kormányzói voltak. E házban száll meg I. Ferencz József király 1852. június 14—16-á

Hadtestparancsnoki palota.

ságnak is kormányzói voltak. E házban száll meg I. Ferencz József király 1852. június 14—16-á

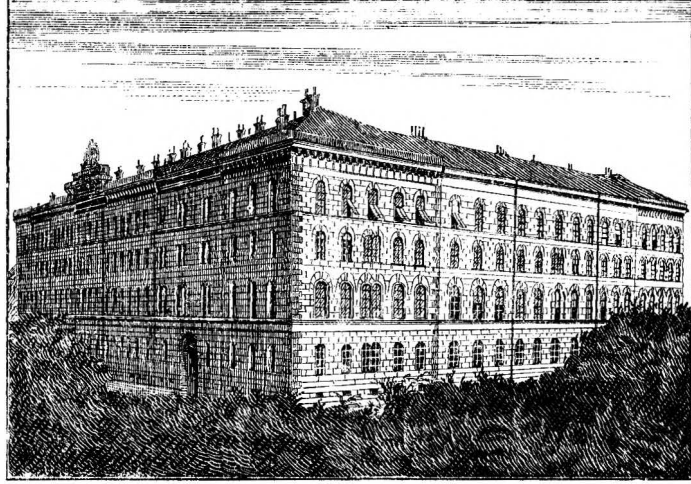
midőn a palota előtt álló szobor alapkövének letételére városunkba érkezett s e látogatás emlékéét őrzi ama német föliratos márványtábla, mely a kapuboltozat alatt jobbfelől van elhelyezve.

12. **Katonai élelmezési raktár.** (Verpflegs-Magazin.) A Belváros északi részén a dicasteriális épülettel szemben áll ez az emeletes, ostromot kiálló régi épület. Egy ideig (1758—80.) a csanádi püspökség székhelye is volt; itt lakott és halt meg gróf Engl Ferencz Antal csanádi püspök 1777-ben és utódának: Chrisztovich Imrének is három évig ez szolgált lakásául.

13. A római kath. püspöki palotával egy sorban a Lonovics-utca 5. száma alatt egyszerű emeletes ház áll, melyben jelenleg Stéger Ernő utódainak könyvnyomdája van. 1848-ban e ház földszintjén szintén könyvnyomda volt, a Beichel Józsefé, mely arról nevezetes, hogy 1848. márczius 18-án itt nyomtatták ki a *Nemzeti dalt* és a 12 pontot, mint a temesvári szabadsajtó első termékeit, ugyanolyan körülmények között, mint azt Pesten tették márczius 15-én.

14. A Belváros északi részén fekvő **kormányzéki épület** három emeletes colossusa, vagy a mint közönségesen nevezik „**dicasteriális palota**“, Temesvár legnagyobb épülete. Van három udvara; van benne 273 szoba, 20 kamara, 34 konyha, 65 pincze és 27 raktár. A szabadságharcz után felállított Szerb Vajdaság és Temesi Bánság kormányépületének készült, de mire felépítették, akkorra már megszűnt a Woiwodina. Jelenleg itt van elhelyezve a Temesvárt székelő legtöbb állami hivatal, mint a kir. tábla, törvényszék, posta- és távirda igazgatóság, posta- és távirda-hivatal, pénzügyigazgatóság, adóhivatal, kincstári ügyészség, kataszteri felügyelőség, tér-

képtár, államépítészeti hivatal és a kir. tanfelügyelőség.

Kormányzék (dicasterialis) épület.

15. **Ferencz József városi színház.** (Belváros.) Ezen olasz renaissance stylü épület Helmer és Fellner bécsi építészek tervei szerint 1872—75-ben épült. Megnyílt 1875 tavaszán, de már 1880. április 30-án a lángok martaléka lett. Ezután a város 120000 frt költségen újonnan felépíttette a színházat s azt oly alakban rendezte be, a melyben most is fennáll. E színház

1899. okt. 1-je óta *kizárólag a magyar színdíszet otthona.*

16. A **seminariumi templom.** (Belváros, Szent Györgytér.) E helyen állott Temesvárnak Szent Györgyről nevezett legrégebbi temploma, mely a pápai tizedlajstromokban is említették és a török hódításig városi plebániatemplom volt. E templomban avatott püspökké Károly Róbert király jelenlétében 1325. január 21-én Telegdi Csanád, váradi prépost, egri püspökké. A török uralom alatt a templom a törökök fő-moscheájává lett. Temesvár visszafoglalása után a császáriak a fő-moscheát két évig élelmi raktárnak használták, 1718-ban pedig a jezsuiták kapták meg, a mellette levő három kis török házzal egyetemben. 1718. április 8-án nagy ünnepélylyel ismét keresztény templommá és városi plebániává avatták fel, Szűz Mária tiszteletére. Minthogy a püspöki templom sokáig fel nem épült, ez a templom egyúttal püspöki székesegyházzal is szolgált. A jezsuita atyák 1754-ben a mostani templom építéséhez fogtak, de költség hiánya miatt 1769-ben félbehagyták s azóta úgy is maradt. Miután a jezsuita rendet feloszlatták, a templom a város tulajdonába ment át; 1806 óta a papnevelő-intézet temploma. Sírboltjába a város kitűnő emberei temetkeztek.

A templommal kapcsolatban van a papnevelő-intézet két emeletes épülete. E házat 1730-ban a jezsuiták építették missióházzal és itt helyezték el a rend gymnasiumát; 1846—1848-ban az épület II. emeletén volt elhelyezve a jogakademia is.

17. **Belvárosi plebánia templom.** (Mária Terézia-uteza.) E templom és a hozzáépült plebánusi lak helyén 1755-ig, mikor a Salvatorianus szerzetesek a templomot felépítették, egy

malom állott a régi vár és a kastélyerőd között. A Béga folyó régi medrének egy ága, a mai erdélyi kaszánya felől jöven, a régi vár falait szabálytalan folyással öntözte és erre haladt. A salvatorianusoké maradt a templom 1806-ig, mikor belvárosi plebánia templommá lett; 1888—89-ben teljesen megújított.

18. Róm. kath. püspöki székesegyház. (Belváros, Losonczy-tér.) E barock stílusban, keresztalakban épült főtemplom alapja 1736-ban tetetett le és évenként 5000 frtot fordított a kinstár az építésre. Tervezte Erlachi Fischer Emanuel bécsi építész, végrehajtotta pedig Kosztká János Tivadar, a temesvári kamarai hivatal igazgatója és Steinlein mérnök. Építése nagyon sokáig tartott; 1754-ben átadatott ugyan az isteni tisztelet czéljaira, de csak 1773-ban fejezték be; 1788—90-ben a török háború alatt katonai raktárnak használták. Az 1849-ki ostrom alatt sokat szenvedett; a várban maradt lakosok közül nagyon sokan menekültek ide, kik házaikban a nagymérvű bombázás miatt megmaradni nem mertek; de egy bomba beszakított a tetőt s nagy pusztítást tett. A menekülők most a székesegyház sírboltjában vonták meg magukat, éjt-napot együtt töltve a sírboltban régen nyugvó halottakkal.

A főtemplomnak kilencz oltára van. A főoltáron Szent György képe van, mely Unterberger Mihály bécsi festő műve 1754-ből. Maga az oltár Reszler József bécsi szobrász és Böszinger Ferencz Antal bécsi aranyozó munkája, szintén 1754-ből. A mellékoltárok képeit 1772-ben Schöpf János bécsi festő festette. A főoltár előtt függő ezüst lámpa Moser János bécsi ékszerész műve, úgyszintén a kelyhek is. A toronyórát Kidl József Márton temesvári órás készítette 1764-ben.

A sírboltban a csanádi püspökök, kanonokok és katonai méltóságok alusznak örök álmaikat. Némelyiknek sírköve a székesegyház hajójának falaiba van beillesztve, mint Chrisztovich püspöké († 1798), báró Festenberg altábornagyé († 1808), báró Háger tábornoké († 1822), báró Rukavina György altábornagyé, Temesvár 1849-ki védőjeé († 1849), Csajághy Sándor püspöké († 1860) és báró Braun tábornoké († 1864).

A katonai uralomnak sok jelét hordja magán e templom; úgy külsején mint belsejében több helyen feltűnik a kétfejű sas.

A székesegyháznak külön kinestára nincs.

19. A kegyesrendiek temploma és rendháza.

Belváros, Városház-utca. Képét lásd az 59. oldalon! A török világ előtt a templom helyén a ferenczrendűek temploma állott, kik a török uralom alatt is gondozták a kath. hívek lelki ügyeit, de a templomot a törökök moscheává tették. Az 1716-ki ostrom alatt annyira megsérült, hogy le kellett hordani. A mostani templom a régi helyén épült 1733—36 között. 1788-ban a ferenczrendűektől a kegyesrendiek birtokába került, kik 1789-ben itt nyitották meg ideiglenesen a gymnasiumot, de azóta is ugyanabban az épületben maradt. Az 1849-ki ostrom alatt úgy a templom, mint a rendház nagyon megsérült, mert több bomba hullott reá s falait északitották. A városházutcai részében még most is látható egy befalazott bomba.

20. Szerb püspöki templom. (Belváros, Városház-utca.) Épült 1748-ban; megújított és egyúttal ét toronnyal kiegészített 1791-ben.

21. Irgalmasrendű barátok temploma és órháza. (Belváros.) A kórháznak már 1737-ben tették le alapját, a templomot pedig 1748-ban kezdték építeni, mely ezéla Mária Terézia 6000

frtot adott; 1757-ben szentelték fel Szent József tiszteletére. Úgy a templom mint a kórház 1849-ben a lángok martalékává lett, de 1851-ben helyreállított.

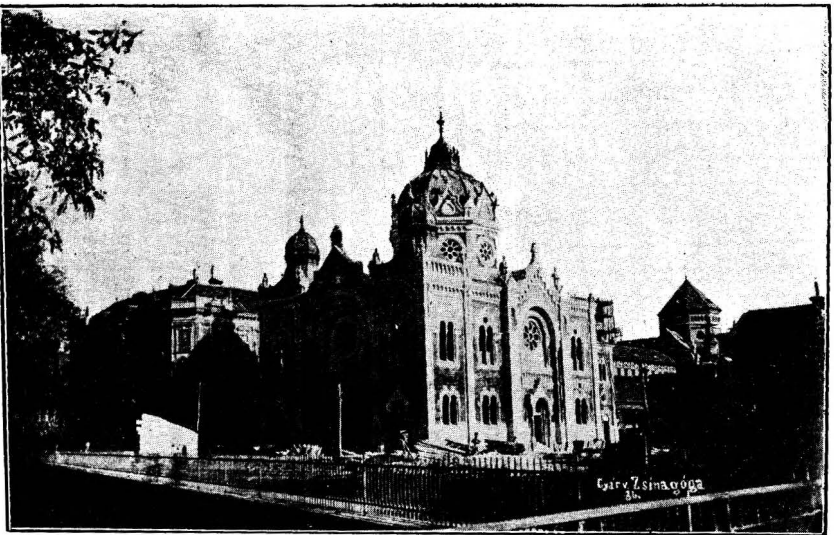
22. Izraeliták temploma. (Belváros, Erzsébet-utca.) E mór ízlésben emelt két tornyú templom, mely egyike hazánk szebb izraelita templomainak, a bécsi Schumann Ignác építész tervei szerint 1863—65-ben épült 100.000 frt költséggel és 1865. szeptember 19-én adatott át rendeltetésének.

23. Ugyancsak egyike városunk legszebb épületeinek a status quo izraelita hitközség *gyárvárosi temploma*, mely Baumhorn Lipót budapesti építész tervei alapján, a Béga balpartján, a városligettel szemben, 1899-ben épült szintén mór ízlésben mintegy 150.000 korona költségen.

24. Városunk legszebb temploma lesz a gyárvárosi róm. kath. templom, melyet Temesvár város közönsége hazánk ezeréves fennállásának emlékére Ybl Lajos tervei alapján, román építészeti modorban 1896 óta épített. Költségei közel 600.000 koronára rúgnak és 1900 őszén fog átadatni rendeltetésének.

25. A többi egyházi épületek sorából még egy kis kápolnát kell kiemelnünk, mely az Erzsébetváros szélén, a Béga balpartján egymagában áll akáczfák árnyékában. Ez az u. n. **Rózália-kápolna**, melyet a város polgársága az 1738-ki pusztító pestis megszűnése emlékére emeltetett azzal a fogadalommal, hogy évenként május 15-én hálaadó isteni tisztelet tartassék benne. Valóban, 160 év óta minden május 15-én nagy körmenet keresi fel e kápolnát. Az 1849-ki ostrom alatt ugyan majdnem teljesen tönkre ment, de 1850-ben újonnan felépítették. Belső falain 1740 évszámmal ellátott latin emléktábla van, melyen a polgárság fogadalma van megörökítve.

Szobrok. Emlékoszlopok. Modern, nagy-
igényű szobrot Temesvárott hiában kerestünk.

Győrvárosi izraelita templom.

Hunyady Jánosnak, Losonczy Istvánnak, Savoyai
Jenőnek, Mercy grófnak — e vidék kulturája megála-

pítójának — vagy Griselininek, — e vidék történetírása atyjának — vagy hős honvédeinknek, Klapka Györgynek, a város szülöttének még nincsenek szobrai városunkban; csak egy-egy utca vagy tér van idáig emléköknek szentelve. De tervben van már a Hunyady János lovas szobra, melynek felállítását a város közgyűlése a millenniumi ünnep alkalmából határozta el s egyúttal e célra alapul, egyelőre tizezer forintot szavazott meg, mely azóta 22.000 koronára nőtt. Ugy szintén tervben van egy nagyobb arányú *honvédszobor* felállítása is, de ennek alapja még kevesebb.

1. Városunk legrégebb szobra a belvárosi Losonczy-téren álló **Szent-Háromság szobra**, melyet Deschán János, kamarai tanácsos, 1740-ben állíttatott a nemrég megszűnt pestis emlékére. A háromoldalú oszlop tetején van a szent háromság jelvénye, oldalt a Bánság védőszentjének: Nepom. Sz. Jánosnak az alakja, a talapzat három oldalán pedig a háború, pestis és a kétségbeesés allegorikus domborművei; ezek felett Boromaei Károly, Szent Sebestyén és Szent Rókus szobrai. A szobor művészeti becsértéssel bir; anyaga homokkő.

2. A Jenő herczeg-téren már 1722-ben is állott **Nepom. Szent János szobra**, melyhez az ájtatos nép minden május 16-án ünnepélyes körmenettel vonult. E szobor helyébe a város polgárságából alakult Nepom. Szent János egyesület 1753—56 között, a pestis megszűnése emlékére egy nagyobb szabású, művészi becsértéssel is biró újabb, homokkőből készült szobrot készíttetett. E szobor is három oldalú oszlopot tüntet fel, tetején Szűz Mária alakjával; oldalán Nepom. Szent János életnagyságú imádkozó alakja van. A talapzat három oldalán, domborműben márvány lapokon

Nepom. Szent János életének három kiváló epizódja van megörökítve: a császárné gyónása, Szent János Venczel császár előtt és Szent Jánosnak a Moldva folyóba taszítása a prágai hidról. A talapzat felett, az oszlop aljában ugyanazon szentek alakjai vannak mint az előbbi szobron. E szobor száz évig állott a Jenő herceg-téren, mígnem 1852-ben, hogy helyet adhasson a harczos-émléknek, egy kevésbé alkalmas helyre: a gyárvárosi kapú közelébe, az erdélyi kaszárnya mellé helyeztetett át.

3. A Szent Katalin templom helyét jelölő szobor. Ha a Belvárosból a Gyárváros felé megyünk, jobbról, a vasúti átjáró előtt egy három oldalú obeliszk tűnik szemünk elé, melynek tetejét kereszt díszíti. E szobor azt a helyet jelöli, hol Temesvárnak egyik legrégebb temploma, a már a XIV. század elején fennálló *Szent Katalin egyháza*, állott. E templom moscheává alakítva át élte a török világot is; 1716 után a császáriak sóháznak, majd puszkaporos raktárnak használták, mígnem 1722-ben a ferenczrendű szerzeteseknek adták át, kik a templom mellé rendházat is építettek. Már 1724-ben megkezdődvén a várépítés, annak erődítményei mind közelebb értek a templomhoz. E miatt 1757-ben le kellett azt rombolni s ezzel eltűnt városunknak az az egyetlen temploma is, mely a török világ előtti időkből maradt fenn. Sokan azt hiszik, hogy Károly Róbert királyunk első nejét, Mária királynét ebbe a templomba temették. Azonban a Képes Krónika ellenkező adatát, mely szerint a király első neje: Mária, Székesfehérvárott, a második: Beatrix, pedig Nagyváradon temettetett el, nincs okunk kétségbe vonni. A szobrot 1763-ban emelték. Három oldalán három latin felírás van. Az egyik így szól: »Trophaeum solo aequatae sacrae aedis Chatarinensis, in qua

sacrificare Deo florente Eugenio, Carolo sexto dominante signo reformatos fratres coepisse minores.« — A másik felirat: »Sed Maria Theresia apostolica regni coronata regina hos in praesidio locat et patrocinio ambit.« — A hármadik: »Defunctis, quorum hic Cineres ac ossa recondo, aeternam requiem ore et corde precare viator.«

Az 1849-ki ostrom alatt e szobor is nagyon megrongálódott, de 1851-ben ismét helyreállították. Anyaga homokkő.

4. Mária-szobor a Dózsa György kivégzése helyén. A Belvárosból a Józsefvárosba menve, annak mindjárt szélén, balról, egy szerény Mária-szobor ötlik szemünkbe, a melyet a hatvanas években emeltek, állítólag azon a helyen, a hol az 1514-ki parasztlázadás vezérét vastrónba ültették és tűzes vaskoronával megkoronázták. Történeti bizonyítékaink ugyan nincsenek arról, hogy a kivégzés csakugyan ezen a helyen történt, de annyi tény, hogy a hol a szobor most áll, már emberemlékezetet meghaladó idők óta volt valami kegyjel, hol a falusi nép összegyülekezett és imádkozott, hogy hasonló szerencsétlenségtől Isten mentse meg hazánkat. A nép mindig ezt a helyet tartotta a kivégzés helyének. Legújabbban tervben van már, hogy a mai szerény emlék helyett 20.000 korona költséggel egy nagyobb igényű kápolna emeltessék a kijelölt telken, melyet a város erre a célra fenn is tartott.

5. Osztrák katonai emlék. (Belváros, Jenő herceg-tér.) E 18 méter magas, homokkőből, góth stílusban készült harczos emléket ő Felsége I. Ferencz József mint osztrák császár ama hősiés ellenállás emlékére emeltette, melyet a temesvári cs. kir. várőrség 1849-ben, az ostromló magyar honvéd-hadsereggel szemben a 107 napig tartó ostrom

alatt kifejtett. A szobor alapját maga a császár, Albrecht főherczeg és nagyszámú kíséret jelenlétében 1852. június 15-én tette le; lelepleztetett 1853. január 17-én. A szobor alapja várbástyát ábrázol, melyből góth torony emelkedik ki. A torony négy oldalán a négy allegorikus alak a becsületet, engedelmességet, éberséget és az önfeláldozást jelképezik. A menyezett alatt emelkedik a szobor főalakja: egy ifjú nő, kezében a vár megőrzött kulcsaival, jelképezve a hűséget. A szobor talapzatán még nem is olyan régen, megvoltak azok az állati szörnyalakok is, melyek vigyorogva és fogukat csikorgatva felfelé pillantának. E szörnyalakok a Temesvárt ostromló magyarságot jelképezték. A egész szobrot Kranner József prágai szobrász tervezte. Alakja és emléke hasonló a budai Hentzi-szoborhoz. Már felállításának első éveiben — a szörnyalakok miatt — oly nagy volt ellene a város lakosságának indignációja, hogy épenmaradását csak éjjeli katonai őrség felállításával lehetett biztosítani. Miután a szörnyalakok a szakításnak már úgyszólván többszörös jeleit viselték magukon, egy ízben — 1885-ben — a szobor kitararozása alkalmával azokat teljesen eltávolították.

6. Scudier Antal báró es. és kir. tábornagy szobra. (Scudier-liget.) Scudier Antal báró a hetvenes években temesvári katonai parancsnok volt és nagyon sokat lendített a város közügyein, nemcsak közlekedési és fergalmi, hanem szépitési ügyekben is. A vár és a Józsefváros között elterülő s addig teljesen pusztá és szabályozatlan térséget katonáival kiegyengettette, befásította s ekként azt városunk egyik legszebb, legüdébb helyévé alakította. A város hálából, 1881-ben a tábornok életnagyságú szobrát állította fel a róla elnevezett kert közepén. A szobor alapzata

gránit, maga a szobor vas, bronzszínre festve; öntetett 1879-ben. Felirása elől: »Seudier Antal báró cs. és kir. táborszernagy, volt temesvári katonai parancsnok emlékének.« Jobbról: »E város közlekedési, forgalmi és szépirodalmi érdekei lelkes támogatójának.« Balról: »Ez ültetvények kezdeményezőjének.« Hátul: »Hálás elismerése jeléül emelte Temesvár szab. kir. város polgársága 1881. évben.«

Még egy pár kisebb emlékoszlopról és egy emléktábláról kell megemlékezni, melyek a Temesvár ostrománál elesett hős honvédeink sírjait jelölik. Egy ilyen márvány-obeliszk van a józsefvárosi, egy másik a gyárvárosi, egy harmadik még épen a szabadfalú temetőben. Szabadfalú (Freidorf) községe alatt volt 1849-ben Bem főhadiszállása, hol Petőfi is őrnagyi kinevezését nyerte. A főhadiszállás helye egy mesterséges domb oldalába elhelyezett emléktáblával 1899. aug. 30-án örökített meg.

V.

Temesvár lakossága, nemzetiségi viszonyai. A polgárság szelleme és magyarosodása.

Temesvár lakossága nemzetiségi tekintetben mindenkor visszatükrözte a Temesköz lakosságának nemzetiségi viszonyait. E vidék lakossága ugyan soha nem volt kizárólag magyar, mert a magyaron kívül már történelmünk régibb századaiban is kúnokkal, izmaelitákkal, bolgárokkal, szerbekkel és oláhokkal találkozunk e helyen, hanem már Árpádkori történelmi emlékeink, kivált a délvidéki helynevek, majd később a pápai tizedlajstromok mind máig élő tanubizonyságai annak, hogy a temesi vidékre telepedett néhány magyar nemzetségfő népei aránylag rövid idő alatt legnagyobb részét felszívták és magukba olvasztatták a többi népelemet.

E megragadó jelenség okát abban találjuk, hogy a magyar nemcsak kímélte és oltalmába vette a meghódoltakat, hanem okos és emberszámitó bánásmódjával magához is emelte őket, velők jóban rosszban testvériesen megosztzott. Különösen a nemesi jelleg segítette elő az egybeolvasztás

nagy munkáját. Mihelyt valaki nemessé lett, nyomban minden ivadékával együtt magyarrá, sőt 1526 előtt katolikussá is lett. A közélet teljesen magyar levén, senki sem játszhatott szerepet sem a megyegyűléseken, sem a hadseregben, sem a kir. hivatalokban, ha a nemzet nyelvét nem tudta.

A felszívódás processusa olyan gyors és hatalmas volt, hogy az Árpádház kihaltával már legnagyobb-részt magyarnak tünteti fel a Temes vidéket. Még azok a részei is, hol legsűrűbben lakott a benszülött szláv faj, vagy a hol az oláhság telepedett le, a XIV. század folyamán már egészen magyar ábrázatot mutatnak. A vezető társadalom, mely a nemesítés révén szedte magába az idegen nevű polgárokat, ekkor már csupa magyar neveekkel jelenik meg a történet színpadán. A helységek pedig, melyekben a jobbágy nép lakik, szintén magyar nevű helységek.

A Temesvár körül fennállott helységek magyar neve szintén azt bizonyítja, hogy itt hajdan a magyar népelemnek túlnyomó többségben kellett lennie. Borzlyuk, Csák, Cseri, Vásárhely, Sarád, Begenye, Berény, Besenyő, Hódos, Komját, Sásvár, Csatád, Kőkénd, Keresztes-Gyarmat, Gyertyámos stb. mind olyan helynevek, melyek kétségtelenné teszik, hogy a magyar nemzet forrasztó ereje a XIV. századig immár azokat az elemeket is magába olvasztotta, melyek kezdetben vér szerint nem tartoztak hozzá.

Temes vármegye földrajza megkapó és igen tanulságos képét mutatja az itteni magyarság akkori virágzó állapotának. Temes vármegyében és a Szörényi bánságban 990 helységet találunk, melyeknek kétharmada őshangzású magyar nevet visel. Még sokkalta magyarabbnak tűnik fel Keve és Torontál vármegye.

Még inkább kiviláglik Temes vármegye magyar volta, ha a hajdani birtokos nemes családokat tekintjük. Csak a Hunyadiak korában 390-re ment a temesvármegyei birtokos nemesek száma; ezek között pedig ott vannak a Hunyady, Bagday, Bajtényi, Baky, Csombolyi, Bánffy, Báthory, Berek-szói, Bésán, Csáky, Csanád, Csornai, Czobor, Derentsényi, Désy, Dóczy, Forgách, Garay, Garázda, Hagymásy, Haraszthy, Himfy, Kanizsai, Kasza, Koroghly, Laczkfy, Losonczy, Macedoniai másképp Dancs, Marczaly, Maróthy, Muthnoki, Nagymihályi, Neczpály, Ongor, Ország, Ozoray, Pekry, Petheó, Pongrácz, Pósa, Rozgonyi, Szapolyai, Szentgyörgyi, Szilágyi, Tallóczy, Tarczay, Vajdaly, Széchy, Telegdy, bajnai Both, Paznádi, Varányi stb. családok, melyek egyúttal az országnak is legkiválóbb magyar családai.

A Temesvidéknek tömör magyarságán tört meg másfélszáz éven át a törökök támadása, de utóvégre is a folytonos török beütés és a lakosság elhurezolása miatt annyira megfogyott a magyarság száma, hogy kivált Hunyady János, Mátyás király és II. Ulászló idejében a temesi grófok — kivált Kinizsy — szerbekkel igyekeztek pótolni a pusztuló magyarságot. A szerbek közül sokan Temesvárott telepedtek le és már a XV. század első felében volt itt iskolájuk és templomuk; a török uralom alatt pedig oláhok is számosan telepedtek meg a külvárosokban, úgyszintén zsidók, kik még a legkönyebben birták átszenvedni a török uralmat.

Hogy milyen erős lábon állott egykor Temesvárott a magyarság, legjobban kitűnik abból a körülményből, hogy még 1582-ben, harmincz évvel később hogy a török a várost és vele a Temesközt elfoglalta, a temesvári tanács, élén Herczegh István főbíróval, magyar nyelvű levélben kéri a pápát: küldjön nekik magyar papot, mert a városban

csak egyetlen kath. pap van, de az nem tud magyarul sem predikálni, sem a gyermekeket tanítani. A küzködő magyarságot végre teljesen elnyomta a 164 évig tartó török uralom. Ez alatt teljesen tönkre ment úgy a délvidéki mint a temesvári magyarság. Vagy elvérzett vagy elmene-
kült innen.

A visszafoglaláskor az egész Duna-Tisza-Maros-szög 26000 négyzet-kilométernyi területén, a melyen most másfél milliónál több ember lakik, alig találtak 25000 lakost. Magyar község az egész roppant területen már csak egyetlen egy volt: Kis-Zombor, a Maros és a Tisza szögletében. A vidék déli és nyugati részében, a Duna és a Tisza mellett szerbek, a Maros mentén és Erdély felé oláhok laktak. A mi vidékünkre teljesen reá illet a költő mondása:

»Más faj állott a kihúnyt helyére.«

A Temesköz visszafoglalása nem jelentette egyúttal a magyarság győzelmét. A császári kormány sok jót eszközölt ugyan e vidéken, de a magyar nemzetiségnek, történeti tradícióknak, közjognak a török sem volt olyan ellensége mint az osztrák. Az osztrák uralomnak 1716-tól 1779-ig terjedő korszaka talán még végzetesebb volt e vidék magyarságára mint a török uralom, mert ezt az országrészt leszakították az anyaország kebeléről, vármegyéinket egészen eltörölték és *Temesi Bánság* neve alatt osztrák tartományná tették. A kormány intencziója az volt, hogy e tartományt egészen némétté tegye, hogy a szabadságszerető magyar nép háta megett egy kényétől függő és akaratanak mindenben engedelmeskedő tartományt nyerjen. E végett idegen, német gyarmatosokat hozatott ide, kiket mindennel ellátott; sőt mikor nem volt elég német gyarmatos, szívesen adott

helyet szerbnek és oláhnak, tótnak, csehnek és bolgárnak is, csak a magyar volt teljesen kizárva. A régi magyar községek helyén idegen lakossággal idegen nevű községek keletkeztek, a magyar helynevek értelmetlen torz elnevezéssel cseréltettek fel. Magyar ember egy talpalatnyi földet sem kaphatott és földönfutóvá lett a saját hazájában. Régi magyar nemesi családainknak, kik egykor ezen a vidéken birtokosok voltak, nem adták vissza birtokaikat, a törvényszékeknek pedig királyi rendelettel tiltották el, hogy a jogos tulajdonukat kereső magyar nemességtől birtokpereket elfogadjanak. Sehol egy hivatalban magyar tisztviselőt nem alkalmaztak. Lenyügözték még a kath. vallást is. A csanádi püspöki széke az egész Temesi Bánság időszaka alatt egyetlen magyar püspököt vagy kanonokot nem neveztek ki, de még olyant sem, a ki legalább magyarul tudott volna. A kath. templomok oltárait idegen szenteket emeltek; magyar szentjeinknek egyetlen templomot, de még oltárt sem emeltek. A tartomány védő szentjévé a cseh Nepomuki Jánost választották, kinek szobraival tele volt a tartomány, pedig 1729-ig Nep. János még preconizálva sem volt. Ha egy-egy magyar betévedt Temesvárra, hogy itt foglalkozást keressen, azzal mint »Hungaria«-ból bevándorolt idegennel bántak el.

E magyarelles kormányrendszernek helybeli központja Temesvár volt, mely az új osztrák tartomány »Landeshauptstadt«-ja lett. Itt hivataloskodtak a bánsági kormányhatóságok s ide tették át székhelyét a csanádi püspöknek is.

A visszafoglalás nem talált Temesvárott magyar lakosságot. A kormány Mercy grófnak utasításul adta, hogy Temesvár várába csakis német katólikusokat telepítsen. Megindult most a nagymérvű

német gyarmatosítás, mely a XVIII. század végeig tartott. Németország majd minden tartományából sereglettek a gyarmatosok Temesvár felé. Magyarországból igen kevesen. A temesvári polgárokról 1717-től 1739-ig terjedő jegyzékben 329 polgár neve fordul elő, ezek között csak három magyar van. A németeknél eleinte még nagyobb számmal voltak a szerbek; ezeknek a városháza a várban volt, de eleinte nem volt szabad a várban letelepedniök, csak a külvárosokban. Bél Mátyás a visszafoglalás után egy évtized múlva fordult meg Temesvárott s azt írja, hogy lakossága többféle nemzetiségű. A németek a gazdagabbak és a hatalmon ülők, de a szerbek többen vannak és kivált a Nagy-Palánk külvárosban laknak. Magyarok is vannak kevesen, de számuk nem gyarapodik. Törökök leginkább kereskedés végett időznek itt. Az oláhok pedig szolgálatra vállalkoznak vagy élelmet hoznak a városba, a miért is nyelvöket sokan beszélik s innen van, hogy Temesvárott egy nyelv sincs jobban elterjedve az oláhnál. Negyvenkét évvel később azt írja Turóczy László, hogy a köznép nyelve a szerb, megrontva török dialectussal; az uraknak meg német az anyanyelvök.

A visszakapcsolásig (1779) két nemzetiség dominált a városban: a német és a szerb; 1778-ban összesen 1339 család lakott Temesvárott. Ezek között volt 845 róm. kath., a többi pedig nem egyesült görög. Kár hogy a családok száma nemzetiség szerint nincs kimutatva, de annyit mégis kivehetünk, hogy a németek ekkor már nagy többségben voltak a szerbek és oláhok felett. A szerbek közül igen sokan elvándoroltak innen, 1738-ban pedig a pestis végzett közöttük rettentő pusztítást. 1735-ben kevés számú spanyol család is letelepedett a városban. Hogy a magyarok nem sokan

lehettek: annyi bizonyos, de számuk mégis csak gyarapodott, mert egy pater Hunyadi jezsuita már 1730-ban magyar hitszónoklatot is tartott Temesvárott. Bél Mátyás 1777-ki Compendiuma szerint a város katonai őrsége német, de magyar is bőven van. Polgársága sokféle nemzetiséghez tartozik, majdnem a mennyi a czéhe, annyi a nemzetisége. Mégis legtöbb a német, keverve szerbekkel, magyarokkal, törökökkel; oláhok is bőven vannak. 1785-ben már 65 nemesi család lakott Temesvárott. Ekkor már számos magyarra találunk az iparosok, kereskedők és kivált a napszámosok között. Az itt állomásozó Károlyi-, Eszterházy- és Gyulay-féle magyar ezredek tiszlikarában is számos magyar szolgált, de még több a legénység soraiban. A XVIII. század végén a róm. kath. papság, a gymnasium kegyesrendi tanárai, egy pár orvos és egyéb honoratior egészítették ki a csekély számú temesvári magyarságot. Az iparosok között legmagyarabbak voltak itt is a csizmadiák, magyar szabók és a szíjgyártók czéhei. Pesty Frigyesünk atyja szintén szíjgyártó-mester volt a Gyárvárosban.

Az a magyar iparos, a ki állandóan Temesvárott letelepedett, nem sokáig bírta fentartani nemzetiségét; csekély kivétellel beleolvadt a többi nemzetiségbe. Ahárhány magyar nevű iparos van még most is az idősek között, a ki nem tud magyarul. Magyarságuk megmentésére időnként, de csakis a XIX. században, magántársulatok magyar népiskolát szerveztek egy-két tanerővel. E magyar népiskolák a Gyárvárosban voltak. Mikor Döbrentey Gábor Trattner Tamással 1822-ben Temesvárra érkezett és egy belvárosi vendéglőben megszállott, egy csoport cigányzenész fogadta őket, magyar darabokat játszva. Mikor Döbrentey magyar nyelven szólította meg őket, a cigányok nem tudtak

válaszolni. Trattner kaczagott erre, hogy Temesvárott még a magyar muzsikusz cigány is némettéllett.

A nemzeti szellem és a magyarság ügye Temesvárott csak a Temesi Bánságnak az anyaországhoz való visszacsatolásával kezdett javulni, de még ezután is évtizedekig tartó harcokat kellett folytatnia, míg az Temesvárott méltánylásra talált. A majdnem teljesen idegen ajkú lakosság még azután is jó sokáig idegennek érzé magát a nemzeti törekvésekkel szemben, mikor már a város a szabad kir. városok közé jutott. S ezt nem is lehet csodálni. Hisz nagyjából Németország szülöttel voltak, az eddig fennállott kormányrendszer dédelgetett hívei, kik előtt a magyar alkotmány és a magyar nemzet törekvései ismeretlenek voltak. A szab. kir. várossá tételben is csak újabb kitüntetést láttak, a nélkül, hogy annak reájok váró kötelezettségeit átértették volna.

A nemzeti szellem és a magyarság úttörője a temesvári polgárság között is a kebelében székelő vármegyei intézmény volt. Temesvármegye visszaállítása alkalmával a megyei szolgálatra a nemeség más, teljesen magyar vármegyéből költözött ide; teljesen magyar volt és mintegy külön szigetel képezett a temesvári német és szerb polgársággal szemben. A vármegye tisztviselői között akadtak olyanok is, a kik németül sem tudtak; így a vármegye főügyészét II. József császár 1786-ban azért degradálta alügyésszé, mert nem értett németül. A vármegye közgyűlésein magyarul szónokoltak a megyei közigazgatás nyelvét már 1823-ban a magyar nyelvet emelték, melynek ismeretét a megye minden tisztviselőjétől megkövetelték; a megyei jegyzőkönyveket is 1823 óta magyarul vezették.

A reform-országgyűlések alatt Temesvármegye mindjárt Széchenyi zászlója alá esküdött; a nagy grófort táblabirái közé választotta és őt működéséért üdvözölte. Nagy hatást tett a nemesi rendekre Széchenyinek hozzájuk 1831 végén intézett levele, melyben köszönetet mond a temesi rendek bizalmáért s őket kitartásra ösztönzi a haza szent nevében, »mert Hunnia — írja — nagyobb állást érdemel. Nyomorult közepszerúsége azon fulánk, mely lelket égető kínnal sérti. Ne tőrjünk törpe létét, de emeljük dicső országok sorába: legyen ez célunk; ennél nagyobbra nem lehet fordítani egy ember rövid életét!«

Temes vármegye meg is fogadta Széchenyi szavát és már az 1832/6-ik évi országgyűlésre olyan szabadelvű utasításokat adott követeinek a nemzeti nyelv, jobbagység, lelkiismereti szabadság, szabadsajtó és egyéb nemzeti kívánságok ügyében, hogy azok nemcsak Széchenyi, Kölcsey és Deák Ferencz, hanem még Balogh János várakozását is kielégítették.

Az országgyűlésekre a vármegye minden követe mellé két-két »kis követ«-et is küldött, kik mint az országgyűlési ifjúság tagjai nagy szerepet játszottak Pozsonyban. Hogy minél többen részesülhessenek e kitüntetésben, a megye évenként másokkal váltotta fel őket. Ifjaink közül Ormós Zsigmond és Vukovits Sebő résztvettek Pozsonyban a »Társalkodási Egyesület« megalapításában, sőt Ormós annak jegyzője is lett. Midőn ifjaink haza kerültek, Temesvárott valóságos apostolai lettek a szabadelvű eszméknek és a nemzeti aspirációknak. Voltak közöttük többen, a kik udvarolni is csak olyan nőknek akartak, kik a szabadelvű eszméknek hódolnak. Ezek az ifjak városunk társadalmában egész forradalmat idéztek elé, a vármegyei

közgyűléseken pedig ők voltak a nemzeti iránynak és a szabadelvű eszméknek legbuzgóbb terjesztői Vukovits Sebőt már a harminczas években a szabadelvűek radikalisknak, a kormánypártiak pedig valóságos anarchistának tartották városunkban.

Temesvármegye mindig örömmel sőt lelkesedéssel karolta fel a nemzeti nyelv ügyét s mindazt, a mi a nemzeti eszme díszére és előnyére vált. E végett rendelték el 1833-ban, hogy a megyei tisztviselők és az ügyvédek a megyei közgyűlésen magyar nemzeti díszben tartoznak megjelenni, a szolgabiráknak már 1833-ban kötelességükké tették, hogy a községekben a magyar nyelv tanítására ügyeljenek, a magyar nyelv tanításában kitűnt tanítókat pedig megjutalmazták.

Ily érzelmektől áthatva, Temesmegye rendi 1833 végén megbotránkozással értesültek arról, hogy Lajtsák Ferencz nagyváradi püspök és tankeűl főigazgató a temesvári gymnasiumban a tantárgyaknak nemesak magyar nyelven előadását, hanem a tanulóknak magyar nyelven való társalgását is eltiltotta. E rendelet alkalmat adott a temesi rendeknek, hogy a Helyt. Tanácshoz felirjanak; kéri, hogy a kor és a törvény szelleméhez képest oly rendelet adassék ki, mely alkalmat nyújtson a tanuló ifjúságnak, hogy a magyar nyelvet mielőbb elsajátítsa. Egyúttal utasította követeit, hogy Lajtsák püspök rendeletét, mint nemzeti sérelmet, az országgyűlésen előhosszák. A magyarosítás céljából rendelte el a megye, szintén a harminczas években, hogy a megye valamennyi községe magyar köriratu pecsétet készíttessen.

Számtalan példáját tudnók felhozni a temesi rendek hazafias törekvéseinek, a melyekhez Temesvár városának eleinte csak annyi köze volt, hogy falai között mentek végbe.

A nemzeti szellem élénk megnyilatkozásaival szemben Temesvár tanácsa hosszú ideig érzéketlen maradt. E miatt a vármegye és a város hosszú ideig nem volt jó viszonyban egymással. A megyei rendek már 1782-ben ellenezték Temesvár városának a megye joghatósága alól leendő felszabadítását és törvényes becikkelyezését. A vármegye nem egyszer lobbantotta a városi tanács szemére, hogy germanizál és hogy a hazai rendeleteknek ellenszegül. »Temesvár városa — írja a megye a becikkelyezést ellenző felterjesztésében 1790-ben — leginkább azáltal adja tanubizonyosságát legrosszabb szándékainak, hogy a német nyelvet, noha az egész ország közmegjegyzéseivel eltiltatott s helyébe a deák és a magyar nyelvek hoztattak be, a haza csúfjára még mostan is használja úgy politikai mint törvénykezési dolgaiban. Sőt a városi tisztviselők az ország nyelvét még csak nem is értik.« Mikor a vármegye a városi normalis iskolát megszüntetni kívánta: szintén a nemzeti szempont vezérelte, hogy e germanizáló intézet mielőbb megszűnjék. Míg a vármegye minden nemzeti ügyet melegen pártolt, addig Temesvár városa azzal szemben egykedvűen viselkedett. Követi utasításai semmitmondók. A magyar nyelv, a nemzetiség, a lelkiismereti és szólásszabadság, a szabadsajtó és sok más nemzeti kívánság nem igen foglalkoztatják 1848 előtt a városi tanácsot. Követi utasításaiban ilyeneknek alig van nyoma. A Magy. Tud. Akadémiára, Nemzeti Színházra s egyéb ilyenekre Temesvárnak akkor még nem volt pénze. Polgármesterei és országgyűlési követei sem igen tudtak magyarul, annál kevésbé a városi tanács tagjai. A városi jegyzőkönyveket németül, elvétve latinul is vezették s a magyart csak akkor hozták be, mikor azt a törvény 1844-ben a törvényhatóságokkal és a

felsőbb hivatalokkal való érintkezés hivatalos nyelvévé emelte, de a magyar jegyzőkönyv mellett is kivétel nélkül német nyelven tárgyalták a közügyeket; német volt a társalgás nyelve s a magyar nevű és magyar ajkú lakosok még sokáig nem voltak képesek egy-egy városi vagy közhivatalba bejutni.

Mind a mellett a magyarosodás szelleme már a negyvenes években többé nem volt feltartóztatható. A hatalmas vármegye, a megyei birtokos nemesség lépten nyomon érezte befolyását; 1838-ban jelent meg a városi hatóság első hivatalos intézkedése magyar nyelven is, egy rendőri hirdetmény alakjában, melyben a t. cz. közönség felkérte: inasait és kocsisait odautasítani, hogy a színházi előadás végét a színházi és a mellékutczában várják meg, és csak a portás hívására hajtsanak a kapú elé, nehogy szerencsétlenség történjék. Persze, ez a t. cz. közönség a vármegye urai és a vidéki birtokos nemesség volt, kik a színházban állandó bérlők voltak. Ezóta a két-nyelvű hirdetés már nem volt szokatlan. A temesvári német hetilapban is mind gyakoriabbak lettek a magyar szellemű czikkek kivált dr. Wachtel D. és Stokinger Mór szerkesztősége idejében, de első sorban Pesty Frigyes öntött magyar szellemet a temesvári lapokba s ő ösztönözte legjobban a polgárokat a magyar nyelv megtanulására.

Az 1848-as vívmányokat a temesvári polgárok már nagy örömmel fogadták. Ugyanekkor az utczákat magyar nevekkel ruházták fel; így lett *Szabadság-tér*, *Szabadsajtó-utca*, *Hunyady-utca* stb.

Temesvár lakossága az 1848-ki márcziusi napok alatt tüntetett legelőször, vallás és nemzetiségi különbség nélkül a magyar haza mellett. Ekkor bizonyította be legelőször, hogy egynek érzi magát

a magyar közvéleménnyel s ezt a következő hónapok alatt tettekkel is igazolta. Most már szívesen áldozott a haza oltárára; fiait elküldé a honvédhadseregbe; hisz Klapka György tábornok maga is temesvári születésű volt, az egykori temesvári polgármester fia. Meglett férfiak kört alakítottak, hogy a magyar nyelvet megtanulhassák és Summer tanártól naponként vettek magyar leczkét. Sokan neveiket magyarosították meg, magyar czégfeliratokat alkalmaztak, nemzeti kokárdát viseltek stb. . . .

Alig zajlott le a temesvári csata, Haynau parancsára Wernhardt tábornok már 1849. augusztus 14-én falragaszokon hagyta meg a temesvári polgároknak, hogy magyar feliratokat alkalmazni ezentúl tilos; a meglevőket is rögtön le kellett szedni és némettel cserélni fel. A Kossuth-kalapok viselőire 50 frt bírságot róttak; az utczák ismét visszanyerték német neveiket, az iskolából a magyar nyelvet száműzték, a magyar érzelmükről híresebb polgárok közül többeket elfogtak és a vár kazamatáiba zárták.

A kormányrendszer ismét mindent elkövetett, hogy a lakosságból a magyar érzületet kiirtsa. E nehéz állapot 1860-ig tartott. A polgárság ez idő alatt csak hazafias tüntetésekből tudott néha kifejezést adni Magyarországhoz és a magyar nemzethez való ragaszkodásának. Ilyen tüntetés volt a Szent István nap megünneplése; a magyar tudományos Akadémia palotájára való nagymérvű adakozás és a gróf Széchenyi Istvánért tartott gyász isteni tisztelet 1860. április 21-én. E nap reggelén, 9 órakor a város összes templomaiban megkondultak a harangok, a boltokat minden felszólítás nélkül bezárták s a gyászruhába öltözött közönség a püspöki székesegyházba özönlött. A kik

nem fértek be, a templom előtti nagy Losoneczy-
téren imádkoztak. Így tüntetett a Woiwodina
»Landeshauptstadt«-ja a magyar haza mellett. E
tüntetések rendezője Pesty Frigyes, a helybeli
ipar- és kereskedelmi kamara titkára és lap-
szerkesztő, vele néhány ügyvéd és mérnök volt,
kiket aztán a Bach-kormány összefogdosztatott és
Josephstadtban több hétre el is záratott.

Alig volt valaha szebb új éve Temesvárnak,
mint 1861-ben. Ő Felsége 1860. deczember 27-ki
kéziratóval megszüntetvén a Woiwodinát, a tar-
tományt visszacsatolta az anyaországhoz. Várták
ugyan már ezt a legmagasabb intézkedést, de
mikor híre terjedt, frenetikus erővel tört ki a
lelkesedés és az öröm. A város zászlótengerben
és este fényözönben uszott s a hazafias tünte-
tésekhez csak a 48-ki márcziusi napok tüntetései
voltak hasonlíthatók. Most már ismét magyar lett
Temesvár hivatalos nyelve. A gymnasiumban meg-
kezdték az egyes tantárgyaknak magyar nyelven
tanítását, úgy hogy néhány év alatt ez iskola
teljesen magyarra lett; a községi népiskolákban
pedig megkezdték a magyar nyelvnek mint tan-
tárgynak a tanítását.

Az iskolák működése folytán a polgárság magya-
rosodása nagy mértékben haladt előre kivált 1874
óta; de nagyobb arányokban csak a nyolczvanas
évek óta hódít. E nagy arányú magyarosodásnak
azonban az iskolák működésén kívül más tényezői
is vannak. A Temesvárott alkalmazott állami, tör-
vényhatósági és vasúti tisztviselők száma ugyanis
1867 óta roppant arányokban megnövekedett, úgy
hogy 1898 végén egyedül az állami tisztviselők
(430), díjnokok (109), szolgák és munkások (1965)
száma az itt élő nyugdíjasokkal (650) együtt 3154-re
emelkedett, pedig ebbe még niúcsenek beszámítva

a vasúti tisztviselők, altisztek és munkások igen tisztességes serege. A munkásokról nem lehet ugyan elmondanunk, hogy nagyobb részben magyarok, de igenis a tisztviselőkről, díjnokokról és szolgálókról, a kik családtagjaikkal együtt több ezer számmal növelik a temesvári magyarság számát.

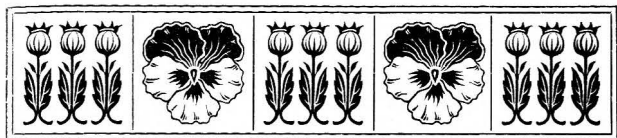
A magyarság számának fokozatos emelkedése számokban kifejezve a következő:

1851-ben a város 20560 lakosa között volt 2346 magyar, vagyis 11.43⁰/₀, 1880-ban 33694 lakos között 7480 volt a magyar, vagyis már 22.20⁰/₀, míg 1890-ben a 39884 polgári lakos között a magyarok száma már 10657-re emelkedett, vagyis 26.72⁰/₀-ra. Épen ilyen örvendetes jelenség az is, hogy az idegen ajkúak közül mind többen tanulják meg a magyar nyelvet; így az idegen ajkúak közül magyarul is beszélt 1881-ben 7143 egyén, 1890-ben pedig 10979. Hozzászámítva a magyarul is beszélő idegen ajkúak számát a magyar anyanyelvűekhez, a magyar nyelvet beszélők száma kitett 1880-ban 14623-at, 1890-ben pedig 22636-ot, vagyis 1890-ben az összes polgári lakosság 54.25⁰/₀-a beszélt a magyar nyelvet, jeléül annak, hogy városunkban nemcsak a kölcsönös érintkezés, hanem az iskolák és egyéb kulturális intézményeink is hathatósan működnek a magyarosodás érdekében. Az 54⁰/₀ magyarul beszélők száma megfelel az országos ⁰/₀-nak, e szerint városunk a magyarul beszélők száma tekintetében az egész országot visszatükrözi. A statistika most már Temesvár magyarosodását példaképen állítja az ország elé, mint a hol aránylag a legkevesebb magyar anyanyelvű lakosság daczára a magyarul tudók arányszáma a legnagyobb. A nemzetiségek között legtöbb magyarul beszélő van a szerbek között (43⁰/₀), utána jönnek a németek (40⁰/₀) s a legkevesebb a románok

között (25.9⁰/₀). A magas életkorban levő polgárok között még igen kevesen vannak a kik tudnak magyarul; a 31—50 éves korszakon már mutatkozik a hetvenes években megkezdett magyar tanítás nyoma, míg a 11—30 éves korúak a zömét adják a magyarul is beszélő más anyanyelvűeknek.

A hazafias szellem és magyarosodás egyik jelét látjuk abban is, hogy az 1899. év folyamán 95 temesvári egyén vett fel idegen hangzású neve helyett jó magyar nevet.

VI.

Temesvár társadalmi, közegészségi és kulturális viszonyainak történeti áttekintése.

A délvidéki társadalomnak sok száz év óta Temesvár a középpontja. Már a XIV. század elején éveken keresztül királyi székhely volt; királyaink Károly Róbert után is gyakran meglátogatták és huzamosabban időztek falai között. Jelenlegi apostoli királyunk is már négy ízben tisztelte meg e várost legmagasabb látogatásával. A török uralom előtt állandóan itt laktak a »temesi grófok«, kiknek hatósága az egész délvidékre kiterjedett; 1518 óta királyi zászlós urak minőségében a kir. tanács tagjai is voltak. Jelentőségeket feltüntetni nagy fizetésök is. Mátyás király idejében a temesi gróf fizetése 7000 arany volt készpénzben és 1000 arany forint sóban. Soraikban az ország legkiválóbb embereit találjuk; így csak a XV. században Gara Jánost, Ozorai Pipót, Marczaly Imrét, Rozgonyi Istvánt, Ujlaky Miklóst, Hunyady Jánost, Hunyady Lászlót, Szilágyi Mihályt, Lábatlani Gergelyt, Szokoly Pétert, Nagy Ambrust, Kinizsy Pált és Somi Józsefet. A XVI.

században Várady Máté, Báthory István, Ujlaky Lőrincz herceg, Ráskay Gáspár, Drágfy János, Perényi Péter, Enyingi Török Bálint, Czibak és Petrovich Péter viselték a tisztet. Az utolsó volt Losonczy István, ki hősi halálával oly méltóan zárja be a török uralom előtti temesi grófok sorát.

Temesvár társadalmi életének fénykora a magyar lovagi korba, a XIV. és XV. századba esett. Károly Róbert király szerette a pazar fényűzést és a daliás multságokat, mit a magyar főnemességgel is megkedveltetni óhajtott. Ez okból maga köré gyűjté a főurakat és a nemesi ifjakat Temesvárra, és nekik olasz szokás szerint fényes czímereket kezdett osztogatni; fényes ünnepeket és lovagi játékokat rendezett. Több ízben maga is a küzdő térre lépett, hogy megvívjon egyik-másik nemessel és meglehet hogy a költőtől megénekelt Pázmán lovag esete épen városunk falai között történt meg.

A fényes lovagi játékokat néha nagy gyász-ünnepélyek váltották fel; Károly Róbert királyunk két felesége halt el Temesvárott.

Kisebb méretű, de mégis igen jelentékeny társadalmi központ volt a temesi grófok udvara is. Hunyady János, Délmagyarország leggazdagabb földesura várkastélyát a kor műizlésében remek festményekkel, szobrokkal, faragott butorokkal és történeti jeleneteket ábrázoló magyar mintázatú selyemszőnyegekkal ékesíté fel. Felesége: Erzsébet itt fogadta egyházi és világi urak környezetében V. László királyt, s a király víg lakomákat, lovagi játékokat és táncmultságokat rendeztetett a várbán. A királyi mulatozás ezúttal két hétig tartott.

A Hunyady-várkastély még Mátyás király uralkodása idejében is nemzeti tornák- és lovagi játékoknak volt a színhelye. Tornázaiban, portáján arany és ezüst díszruhás bajnokok versenyeztek

egymással az arany pálczáért. A játékokra eljött az egész város, a vidék összes nemessége, még a katonaság is. Napokon át mulatják magukat a gyönyörködtető látványokon. Ugyancsak a vármegye is itt tartja törvénytevő gyűléseit. Az urak rendszeren a temesi gróf vendégei. Az utcákon tárogatók jelentik egy-egy nagyúr megérkezését s ilyenkor a lakmározásoknak nincs vége-hossza.

Magyar szellem, magyar szokások, magyar ízlés voltak irányadók ebben a társaságban.

A török uralomnak 164 évre terjedő korszaka nemcsak megszakította e vidéken a magyar társadalmi életet, hanem azt több századdal vissza is vetette.

A visszafoglalás után újabb virágzásnak indult ugyan a vallás-erkölcsi élet; megalakult a többek között a Nepom. Szent János társulata, mely a jó hírnév fentartását, a tiszta erkölcsök ápolását és a jó cselekedetek gyakorlását tűzte ki feladatául, de az ujonnan megalakult temesvári társadalom minden inkább volt mint magyar. A szélrózsa minden irányából, Európa több országából ide került lakosság sem vallási, sem nyelvi tekintetben nem lévén egységes, ennek következtében a társadalmi élet is néposztályok, vallásfelekezetek, nemzetiségek és városrészek szerint oszlott meg, és ez nagy részben még mai napig is így van, mert a város eldaraboltsága miatt még most is városrészek, vallásfelekezetek és nemzetiségek szerint alakulnak meg a társaskörök, dalogyesületek, a jótékonyági és egyéb egyletek.

Temesvár a múlt században kis város volt ugyan; a század végén sem volt több tizezer lakójánál, de azért társadalmi élete már kezdettől fogva nagyvárosias volt, mert lakói már akkor is nagy részben iparral, kereskedelemmel foglalkoztak.

Ezekhez járult a bánsági kormánynak ide küldött hivatalnokserege, a kamarai tisztviselők, a tartományi törvényszék, a város, majd a vármegye tisztviselői, a róm. kath. és szerb püspökök és papjaik, a jezsuita-, ferenczrendű-, irgalmas- majd a kegyesrendű szerzetesrendházak lakói, a harminczad, a sóhivatal, a posta és a kórházak tisztviselői, a színészek serege és végül a nagyszámú katonaság, élén a Bánság parancsnokló tábornokával.

E különféle vallású, nemzetiségű és állású lakosokat azonban mégis összetartotta a mult században a közös szerencsétlenség: részint a pestis, részint a malárialáztól való örökös félelem, mely ellen alig lehetett védekezni. E félelem a lakosságot vagy egykedvűvé tette minden iránt, vagy a legnagyobb kicsapongásokra vezette és örökös mulatozásra ösztönözte. Egy-egy családnak csak kevés, gyakran egyellen gyermeke sem volt. A családfő a halál gondolatát kicsapongásokkal igyekezett magától távoltartani, mert azt hitte, hogy így a láz kitörését megakadályozhatja. A kisebb rész mértékletes életmóddal igyekezett a betegséget elkerülni, de a legtöbben a másik módot tartották jobbnak, azért még a lázrohamok között is ettek-ittak, mulattak, mintha semmi bajuk sem volna.

A temesvári társadalmi életet — igen kiváló külföldi megfigyelők szerint — a mult században a jószívűség, a legnagyobb könnyelműség, élvezetvágy, sőt valóságos pazarlási vágy jellemezte. Temesvár ott a mult században fősvénynek tartottak mindenkit, a ki nem esztelenül pazarolt. A polgárság megbeesülte egymást, tekintet nélkül arra, hogy ki milyen vallású és nemzetiségű.

Egészen kiváltságos helyet foglalt el, kivált 1779-ig, a katonaság, mely mintegy uralkodó osz-

tályt képezett a társadalmi téren is, csakúgy mint a politikában. Temesvár első sorban katonai város volt. A hadikormányzó és a várparancsnok gyakran beleavatkoztak a városi hatóság jogkörébe és a társadalmi viszonyok alakulásába. A papság elvonult életet élt; a megyei nemesség, mely 1770 után mind nagyobb számmal kereste fel a várost, összetartott. 1779 után a megyei gyűlésekre nagy számmal jöttek össze és ilyenkor egész kis magyar világ folyt a vármegyeházán kívül is egy pár napon át egy-két vendéglőben. A megyei főtisztviselők nevenapját mindenkor megünnepelték s ilyenkor a vármegyeházán húzta a czigány a magyarost. Hogy az ellentétek a nemesség és a polgárság között annál inkább elsímuljanak, a vármegye már e század elején gyakrabban rendezett a megyeház nagy termében megyei bálokat, melyekre a kiválóbb polgári családokat is meghívták.

E kölcsönös megbecsülésből csak egy felekezet maradt sokáig kizárva: a zsidó. Míg Temesvár szab. kir. város nem lett, még azt sem engedték meg nekik, hogy bajuszt és szakált viseljenek. Számuk és üzletük roppantul korlátozva volt. A temesvári zsidók száma 1755-ben 23 volt, 1772-ben 53; 1776-ban pedig 76 család. Ez a gyors növekedés aggodalomba ejtette a bánsági tartományi kormányt, azért 1776-ban elrendelte, hogy a temesvári zsidók száma, a külvárosokban lakókkal együtt, nem lehet több 49 családnál s ezek egyetlen hitközséget képezzenek; legyen külön birájuk és iskolájuk. Minden nős zsidó férfi, sőt minden özvegy is a ki önálló háztartást visz, bár nős fia nincs is, külön családnak vétetett. A zsidónak hatósági engedély nélkül nősülni nem volt szabad. Idegen zsidó család csak akkor telepedhetett meg a városban, ha a 49 zsidó család valamelyike

kihalt. Minden temesvári zsidó családnak nyomtatott bizonyítványa volt arról, hogy az itten megtürt zsidósághoz tartozik. Engedély nélkül a várost elhagyni nem volt szabad. Létszámul szaporodásáról és fogyásáról a zsidó rabbi és a bíró hetenként kimutatást tartoztak felterjeszteni. A ki hatósági engedély nélkül nősült, azt a rabbiva együtt a Bánság területéről kiutasították, a bíró pedig száz aranyat fizetett büntetésül. Kereskedelmi jogosultsága csak legfeljebb nyolcz zsidónak lehetett; zsidó boltot csak hat család nyithatott; a városon kívül házalniok nem volt szabad. A zsidó bírókat hat évre választották s a tartományi kormány erősítette meg. A bornak pintjét legfeljebb 12 krajczáron mérhették. Az idegen zsidót már a Bánság határáról visszakergették, de ha jóra vált járásban volt, beengedték. A városban tartózkodó idegen zsidó naponként öt garas türelmi adót fizetett. A vásárookra jövő idegen zsidókat bebocsátották ugyan a városba, de éjjelre nem volt szabad ott maradniok és 12 óránál hosszabb ideig egy temesvári zsidónak sem volt szabad idegen zsidót a házában tartani, sem pedig velök lakó és étkező keresztény cselédek; viszont a keresztényeknek is megtiltották, hogy zsidók szolgálatába lépjenek. Zsidónak keresztény házában nem volt szabad lakni. E miatt 1776-ban arra kötelezték őket, hogy mindannyian a várba jöjjenek lakni; itt egy területet jelöltek ki számukra s ezen kellett házaikat három év alatt felépíteni. Itt mindnyájan együtt éltek, az u. n. *zsidónegyed*-ben. E zsidónegyed a mai Városház-utca, Szerb-utca, Erzsébet-utca és Jenőherczeg-utca között terült el és még mai napig is legnagyobb részt zsidó polgártársaink birtokában van.

A zsidók elleni ellenszenv még évtizedek múlva

is oly erős volt, hogy az 1848-iki nemzeti nagy vívmányok sem voltak képesek azt kiirtani, a polgárok még ekkor is vonakodtak őket a nemzetőrség tagjai sorába felvenni és már 1848. márczius havában kitörtek a sajnálatos zsidóüldözések, a melyeket csak a rendőrség ébersége tudott megakadályozni. Később elsimultak az ellentétek s most már semmi nyoma az egykori meghasonlásnak.

Bálok. A legelőkelőbb polgári bálokat a mult században a mai városház tanácstermében tartották. Faggyú- vagy viaszgyertyák világánál lejtettek a párok; a nők és férfiak divatruházata alig különbözött valamiben a bécsi vagy pesti divattól. A városi tanács gyakran figyelmezteti a nőket, hogy a bufántoktól tartózkodjanak, mert e miatt már gyakran történt szerencsétlenség. 1776-ban a szerb városházat színházzá alakították át, 1794-ben pedig véglegesen is erre a célra alkalmazták; ekkor az épületben nagyobb táncsterem is épült, azért ettől fogva a nagyobb bálakat itt tartották mindaddig, míg a hetvenes évek elején a mai redout-épület fel nem épült. A bálrendezés jogát a XVIII. században a városi tanács évenként a legtöbbet ígérő vállalkozónak szokta volt kiadni; legtöbbnyire a színigazgatók nyerték el. Jelenleg már minden városrésznek meg van a maga báli helyisége, de a legkiválóbb bálokat most is a színházzal kapcsolatos redout-épületben tartják.

Kávéházak. A kávéházi élet városunkban már a XVIII. század elején is igen kifejlett volt. A mult század közepén a várban három előkelő kávéház volt: a Barth Jánosé, Delbondioé és a Magdeburg Rudolfé. Ezek pótolták akkor a társasköröket; 1790 táján a temesvári kávéházakban már külföldi, sőt — ha volt — temesvári hírlapok is állottak a közönség szórakozására. A kávé-

házakat a mult században is leginkább éjjel keresték fel; 1765 előtt a kávéházak éjfélig, a kocsmák és vendéglők pedig éjjeli tizenegy óráig voltak nyitva. A kávéházakban muzsikaszó mellett mulattak, leginkább kártyáztak, mert a kávéházi kártyázást nagy mértékben úzték. Gyakran még vasár- és ünnepnapokon az isteni tisztelet ideje alatt is az ördög bibliáját forgatták. Ebbe azután a városi tanács is beleavatkozott és 1783-ban elrendelte, hogy a kávéházakat már este tíz órakor kell bezárni, a melyik kávéház pedig megengedi a vendégeinek ünnepnapokon d. e. 11 óra előtt a kártyajátékot, azt minden egyes esetben 12 frttal fogják megbüntetni. Minthogy nagy mértékben úzték a szerencsejátékokat, a tanács 1784-ben szigorúan eltiltotta a Pharao, Landsknecht, Quindecim, Trent-Quarent, Ramschl, Ferbli, Sincere, Moliera és a Halber-Zwölwe kártyajátékokat. Mult századi kávéházainknak különös alakjai voltak a beretváló, hajvágó és hajfodorító katonák, kik a czopfos világban különösen ügyesek voltak az efféle munkában, a temesvári polgár pedig ezt a dolgát is a kávéházban szerette végezni. A külvárosoknak már a mult században is voltak külön kávéházaik; úgy a Gyárvárosban 1780 körül leghíresebb volt az *Arany Páva* és az *Angol Király*, mindenik számos billiard-asztallal, a kártyázók számára külön játéktermekkel; ugyanakkor a Józsefvárosban a *Hajó* kávéház volt a legkeresettebb. Jelenleg 23 kávéházunk vagy kávémérésünk van, a melyekben 111 egyén szolgálja ki a közönséget.

Szállók, vendéglők. A társas összejövetelek főhelyei a szállók, vendéglők és a kiránduló helyek voltak. Városunkban már a XVIII. század első felében több kiváló szálló és vendéglő volt. A kocsikon érkező vendégek számára minden város-

kapú mellett volt egy-egy tágas, földszintes szálló; ide szálltak a kocsisok és a föld népe szekereikkel, lovaikkal. A ki úr volt, az előkelő szállóba ment. A leghíresebb volt a *Trombitás*. Itt szállt meg Ferencz király is, mikor 1807-ben Temesváron átutazott. Ide szállottak a gazdag földbirtokosok, előkelő idegenek; de azért nem volt drága. 1780-ban 15 kr. volt egy vendégszoba ára; télen kétszer annyi. A vendégek közösen étkeztek és az utas igen jó ebédet kaphatott 10 krért. E szálló mai napig is meg van, de 1890 óta *Hungaria* a neve; második emeletét 1899-ben rakták reá.

Nevesebb szállók voltak még a várban a *Szarvas* és a *Hétválasztó*. Ezek, csakúgy mint a *Trombitás*, már a XVIII. század első felében is meg voltak; boltozott csarnokaik most is mutatják, hogy a mai Temesvár legrégebb épületeihez tartoznak. Kisebb igényű szállók vagy vendéglők voltak még 1780 körül a várban a *Koszoru*, *Oroszlán*, *Három Korona*, *Csikó*, *Postakürt*, *Három Szerecsen* és a *Vörös Ökör*, persze mindenik német névvel.

A Belváros lakói mindig szívesen keresték fel a külvárosi vendéglőket, a bor- és sörházakat; de soha nem szívesebben, mint vasárnap. Temesvár polgárai ugyanis az 1738-ban uralkodott pestis megszűnése alkalmából fogadalmat tettek, hogy vasárnap semmiféle koresmát és vendéglőt nem látogatnak. De ezen a fogadalmon az idő lassanként rést ütött. A városi tanács ugyan ügyelt arra, hogy ez a fogadalom szigorúan megtartassék a várban; itt vasárnaponként minden vendéglő és kávéház zárva volt, de már a mult század végén a polgárság úgy gondolkozott, hogy ez a fogadalom csak a Belvárosra (vár) vonatkozik, a külvárosokra ki nem terjed. A ki tehát vasárnaponként mulatni akar, azt megteheti, de csakis a

külvárosokban. Ezért özönlött vasárnaponként a Belváros népe a külvárosok felé. Ma már erről a fogadalomról nem sok temesvári embernek van tudomása.

A mult században leginkább a Gyárváros bővelkedett ilyen mulatóhelyekben, melyek kerttel és árnyas lugasokkal is rendelkeztek. A Gyárváros kiválóbb szállói és vendéglői voltak 120 évvel ezelőtt a *Fehér Csikó* és a *Mérleg*, majd később az *Angol király* (a mai Andrassy kávéház), melynek kertjében már a mult század végén is az Arena állott, hol a nyári színi előadásokat tartották; a kávéházon kívül volt egy nagy tánczterme, meg egy nagy kimérője és sok vendégszobája. Igen sokan látogatták a nagy sörfőzőházat is. Csekélyebb igényű vendéglők voltak a *Három Pacsirta*, *Három Béka*, *Három Király*, *Három Huszár*, a *Szőlőfürt* és a *Török Csárda*, melyet leginkább az erdélyi és a törökországi kereskedők látogattak.

A Józsefváros legkedveltebb mulatóhelye a mult század végén az *Arany Csillag* volt. E mulatóhelyek szép nyári napok estéin telve voltak vendéggel, mert a nagy hőség miatt csak a késő esti órákban üdítő a temesvári séta. Mikor a váraparancsnok 1765-ben elrendelte, hogy minden korcsma már esti tiz órakor bezárassék, ez ellen maga a városi tanács is tiltakozott, kiemelve, hogy a temesvári polgárság csak az éjjeli órákban üdít-heti fel magát egy pár pohár sörrrel vagy borral. Vissza is állították a régi rendet.

Különös, hogy e multszázadi szállók, vendéglők sőt korcsmák, legnagyobb része mai napig fennmaradt, megtartva ősi nevét; csak némelyik változtatta ezt másra. A Belvárosban jelenleg is megvannak az egykori *Trombitás* (ma Hungaria), a *Szarvas* és a *Hétválasztó*, úgyszintén a kisebb

igényű *Csikó* és a *Vörös Ökör*. Nagyobb igényű szálló a Belvárosban a múlt század óta csak egy épült: a *Rudolf Korona* herceg három emeletes épülete 1873-ban. Ide szoktak szállani a Temesváron átutazó főherczegek, magas uraságok és a legtöbb idegen. Vendégszobáinak száma 120. Udvara nyáron oly kellemes és előkelő étkező helyiség, hogy e tekintetben bármely fővárosi hasonló helyiséggel kiállja a versenyt; de azért mai napig is elsőrendű szállók maradtak a *Hungaria*, a *Szarvas* és a *Hétválasztó* is. Az elsőnek 60, a másíknak 32, a harmadíknak 36 vendégszobája van, s e mellett mindenik külön étteremmel és kávéházzal is van egybekötve, udvaraik pedig kellemes nyári étkező helyiségül szolgálnak. A Gyárvárosnak mai nap is a *Páva* a legkiválóbb szállója, míg a Józsefvárosban a sok kisebb szálló között az újabb *Oroszlán* bir elsőséggel.

Kiránduló helyek. A város közelében fekvő kiránduló helyek között a mult század elejétől 1848-ig legkedveltebb volt az u. n. *elnöki kert*. Közel a Belvároshoz, alig negyedórányira, az aradi országút mentén fekszik. A török világ idejében a temesvári vezérpasának volt itt nyári üdülő helye, azért *Basa kútjának* is nevezték. Savoyai Jenő herceg serege 1716-ban először is ezt a helyet foglalta el; 1716 után csinos nyaralót építettek ide, melyben a bánsági katonai kormányzók s később a polgári elnökök szoktak volt nyaralni s innen vette nevét. A kert és a kastély ekkor, a XVIII. században élte fénykorát. A díszkerten kívül törpe gyümölcsfái és konyhakertészete is volt s a Temesvárra jövő utazók, mielőtt megérkeztek, rendszerint leszálltak kocsijaikról, hogy ezt a díszkertet megnézzék. A Bánság visszacsatolása után az uralkodó a kastély és a kert

haszonélvezetét a városnak engedte át, a város pedig egy vendéglőst fogadott bele, kinek kötelessége volt a vendégeket tisztességes áron kiszolgálni. 1848 után úgy a kastély mint a kert a temesvári szerb püspök tulajdonába jutott s azóta megszűnt kiránduló hely lenni.

A kik a mult században a kirándulás mellett tánczolni is akartak, a *Vadászerdőbe* mentek. Ez volt akkor a leglátogatottabb kiránduló hely. Széptölgyfaerdő közepén állott a tágas vendéglő kerekded tánczteremmel, de már a XVIII. század végén hanyatlóban volt, mert a várostól vagy félórányi távolságra esik s a belvárosiaknak ugyancsak jókor kellett a mulatságot félbeszakítaniok, hogy a jókor bezáruló várkapúkon át hazajuthassanak. Hiába kérték a polgárok a várparancsnokságot, hogy a kapukat ne zárják be kilencz órakor: a várparancsnok nem engedett; csakis kivételesen, a farsang utolsó napján engedte meg, hogy tizenegy óráig legyenek nyitva. Jelenleg az *erdőőri szakiskola* van az épületben elhelyezve. A vadászerdőt mint kellemes sétahelyet most is felkeresik ugyan, de mint kiránduló és mulató hely, elvesztette régi jelentőségét.

Jelenleg a városon kívül a *Petőfi csárda*, *Amerika*, *Svájcz* és a *Pacsirtamező* a temesvári közönség legkedveltebb kiránduló helyei.

Társaskörök, sport-egyesületek, dalkörök.

Ilynemű egyesületekben városunk nem szenved hiányt, sőt túltengésben vagyunk, a minek okát a város szétdaraboltságában s a nemzetiségi viszonyokban kell keresnünk, mely majdnem annyira különvált társadalmi kört teremt, mint a hány városrészünk és nemzetiségünk van.

A temesvári társasköröknek mintegy csiráját képezte a Klapka József kölesönkönyvtára, melyet felsőbb engedéllyel 1815-ben nyitott meg s annak

katalogusát több ízben ki is adta. Mintegy 4000 kötetre menő német és kevés francia könyv volt benne. Klapkától 1836-ban Beichel József könyvnyomdász vette meg és 1852-ig állott fenn.

A pozsonyi országgyűléseken megfordult ifjaink, kivált Vukovits Sebő, már 1835-ben akartak egy »*Olvasó Társaság*«-ot szervezni, de az akkor nem sikerült. Az első magyar társaskör városunkban a *Temesi Casino*, 1837-ben alakult meg s 1848-ig virágzott, midőn magától feloszlott. Az abszolút uralom kora nem kedvezett a társaskörök alakulásának. Mostani társasköreink mind 1867 után, legnagyobbbrészt a két utolsó évtized alatt keletkeztek; ilyenek a *Temesvári Társaskör* (Belváros), *Délvidéki Casino* (Józsefváros) *Temesvár-gyárvárosi magyar társaskör*, *Temesvár-józsefvárosi társaskör*, *Temesvár-erzsébetvárosi társaskör*, *Polgári kör* (Gyárv.), *Temesvár-józsefvárosi polgári olvasó egyesület*, *Temesvár-gyárvárosi kath. legényegylet*, *Temesvári munkáskör* (Belv.), *Kereskedelmi alkalmazottak egyesülete* (Belv.), *Temesvári sakkör* (Belv.)

Testedző egyesületeink között legrégibb a *Temesvári polgári lövész-társulat*, melynek a Józsefvárosban szép kerttel környezett helyisége van; 1876-ban keletkezett a *Temesvári korcsolyázó egyesület*, 1879-ben a *Temesvári torna-club*, 1886-ban a *Csolnakázó egyesület* és több *Kerékpár egyesület*. Mindeme társulatok igen hatásosan közreműködnek nemcsak a társadalmi élet élénkítésében, hanem a nemzeti szellem terjesztésében is és ha Temesvárnak társadalmi élete ma már magyar jellegű, ez részben a társaskörök érdeme is. Régóta külön társasköre és e célra külön díszes épülete is van a katonaságnak a belvárosi Jenő hercegtéren, hol a katonai mulatságok tartatnak.

Dalokköreink száma tizenegy. A legrégibb közöt-

tük a gyárvárosi szerb dalegyesület, mely 1867-ben keletkezett; 1872-ben alkották meg a *Temesvári zenekedvelők egyesületét*, mely jelenleg városunknak legtekintélyesebb ilyenmű társulata; három évvel később jött létre a *Temesvár-gyárvárosi zene- és dalegylet*; 1882-ben a *Temesvári dalkör*; 1885-ben az *Iparösszhang*, 1891-ben a *Typographia dalegylet*, 1894-ben az erzsébetvárosi román dalos társulat, a *Temesvári dalárszövetség* és a *M. á. v. műhelyek alkalmazottainak olvasó- és dalköre*, 1896-ban a gyárvárosi román dalárda s végül 1897-ben az *Arion dalegylet* keletkezett.

Közegészségi viszonyok. Temesvár és az egész Temesköz a XVIII. század folytán nagyon egészségtelen vidék volt, annyira, hogy városunkat és a Bánságot a németek temetőjének mondták. Fájdalom, ez nagyrészt igaz is volt; már a múlt század végén senki sem élt itt azoknak az utódai közül, a kik 1716 után Temesvár első polgárságát képezték. A város alacsonyán fekvő, mocsaras talajon épült; környéke is messze területen — le a Dunáig — környös körül, mocsarakkal megrakott vidék volt. A mocsarak párolgása gyakori lázt idézett elő, mely igen gyakran halállal végződött. Városunk valóságos malária-fészek volt, hova büntetésül küldték a tisztviselőket s mintegy Szibériába az osztrák tartományokban hosszú évekre elítélt rabokat s a Bécs utczáin éjjel a rendőrség által összefogdosott erkölcstelen személyeket. Hogy lakossága teljesen ki nem halt, annak a folytonos beözönlés volt az oka, mert a múlt században sőt a jelen század legtöbb évében is a születések sohasem pótolták az elhaltak számát, sőt a halálozások száma igen sok esetben roppant mérvben felül multa a születéseket; 1718-ban például csak 51 keresztelés történt városunkban, míg ugyanakkor

484 egyén halt el, pedig ez az év nem is volt a pestisjárvány éve. 1828-ban is 1393 halálesetre csak 632 születés esett. Az egészségügyi viszonyok csak akkor kezdtek némileg javulni, mikor 1774-ben a Gyárvárosból csöveken egészséges forrásvizet vezettek a Belvárosba és a mocsarakat kiszárítani kezdték.

A maláriás láz még a mult század végén is örökös félelemben tartotta a lakosságot, a melyet még fokozott az 1770-ig fennálló ama szokás, hogy az elhaltakat mindennap háromszor, négyszer a város valamennyi harangjával kiharangozták és ez a harangozás mindannyiszor egy egész óráig tartott. Vegyük hozzá, hogy ugyanaz történt az illető halottak évnapijain is és elképzelhető, hogy egy szűken épült, egészségtelen városban mily hatása lehetett ennek az élőkre, vagy ama másik szokásnak, hogy a szerbek, oláhok és zsidók halottaikat mindig nyitott koporsókban vitték a népes utcázakon és tereken át a temetőbe. A polgárság kérelmére a tartományi hatóság ez utóbbi szokást 1770-ben betiltotta, a harangozást pedig korlátozta; megszüntette egyúttal az oltári szentségnek nyilvános hordását is a beteghez, hogy a halál eszméjének benyomása szükségtelenül ne nagyíttassék,

II. József császár 1770-ben meglátogatván Temesvárt, közegészségi viszonyát akképen jellemzi, hogy »a míg Temesvárból egészséges város nem lesz, kár oda jóra való embert küldeni; senki sem dicsekedhetik azzal, hogy Temesvárott csak két évig is kitarotta volna lázas betegségek nélkül. Alig van a városban három egyén, a ki ott született és állandóan a várban lakott volna.« Temesvárnak a mult század végén 9479 lélekre menő polgári lakosságából az 1784-től 1793-ig terjedő tíz év alatt meghalt 7682 egyén. E szerint minden 11.5

lakosra egy-egy halálozás esett, vagyis évenként 1000 lakóra 90; így nincs mit csodálkoznunk azon, hogy 1794 szeptember havában a városi nagy gyógyszerárban naponként 17—18 font chinint árúsítottak el; ugyanakkor egy orvosi látogatásnak csak öt garas volt az ára.

Természetes, hogy száz év óta már nagyon javultak közegészségi viszonyaink, de azért Temesvár még mostan sem tartozik hazánk egészségesebb városai közé. Ugyanis az 1879—1893. évek átlaga szerint míg 1000 lakosra évenként csak 33.8 születés esik, addig a halálozási esetek száma egy év alatt ugyancsak 1000 lakóra 35.1 vagyis a halálozási többlet 1.3%. Ez országos statisztikai kimutatás szerint tehát egészségügyi tekintetben mélyen alatta állunk hazánk legtöbb városának, mert születési többletet tudnak felmutatni: Félégyháza, Makó, B.-Csaba, Szabadka, Czegléd, Szeged, Kecskemét, Sopron, Debreczen, Kolozsvár, Arad, Kassa, Pécs. Halálozási többlet volt ugyan Komáromban és Nagyváradon is, de nem oly mértékben mint nálunk; csak Pozsony városa volt még kedvezőtlenebb helyzetben, mert ott a halálozási többlet 2.5%-ot tett ki.

A kimutatott tizenhat évi időszakban Nagyváradon 8, Temesvárott 10, Pozsonyban pedig 14 olyan év volt, a melyek halálozási többlettel záródtak. Temesvár a halálozási többlet maximumát — az említett 16 év alatt — 1892-ben érte el, mikor 320 egyénnel több halt el városunkban mint a mennyi született. Világos e szerint, hogy Temesvár lakóinak száma majdnem kizárólag a beszívárgás folytán gyarapodik.

A legutóbbi két év — 1898 és 1899 — egészségügyi tekintetben már kedvezőbb ugyan, mert az anyakönyvi hivatal számítása szerint 1898-ban a

születések arányszáma 1000 lakosra 29·4⁰/₀ volt, 1899-ben pedig 30·6⁰/₀; míg ugyane két év alatt 1898-ban 1000 lakosra 28·8⁰/₀, 1899-ben pedig 31·5⁰/₀ halálozás esett; de a városi főorvosi hivatal a rendes statistikai összeállítástól eltérően ugyan, de amaz elvből indulva ki, hogy a halva szülöttek nem szaporítják, az itt elhalt idegenek pedig nem apasztják a városi lakosság tényleges számát, az 1898. évben 1000 lakosra 27·5⁰/₀ születést és 23·7⁰/₀ halálozást, az 1899. évre pedig 1000 lakosra 27·8⁰/₀ születést és 27·07⁰/₀ halálozást számít ki.

E szerint az utolsó év a városi főorvosi hivatal számítása szerint bár nem záródott is halálozási többlettel, de a lakosságnak a születések útján való csekély, úgyszólván a semmivel egyenlő, gyarapodása szomorú bizonyítványa városunk közegészségügyi viszonyának. E szomorú állapoton csakis a tervezett csatornázás és vízvezeték fog segíteni, a melyet a városnak minél előbb meg kell tennie, ha jövő fejlődésének alapját teljesen biztosítani akarja.

Az utolsó években leggyakrabban előforduló betegségek: gümőkór; 1899-ben az elhaltaknak 16⁰/₀-a ebben halt meg, továbbá a hagymáz, roncsoló toroklob, vörheny és a kanyaró.

Könyvnyomatás. Irodalmi viszonyok. Kétségtelen, hogy ha Temesvár 1552-ben nem kerül török uralom alá, rövid idő alatt itt is meghonosult volna a Gutenberg híres találmánya. Temesvár akkor került a török birtokába, mikor még alig egy-két nyomda létezett hazánk területén és akkor szabadult fel, mikor a hatalom a nyomdák terjedését már mindenféleképen akadályozni törekedett; a magyarországi török hódoltság területén pedig — mindaddig, míg azok fel nem szabadultak —

nyomda sehol nem létezett. Így városunk nyomdászatiának multja nem vetekedhetik más nagyobb, sőt több kisebb városunk nyomdászatiának a multjával sem, de a legujabb időben viszont oly gyorsan emelkedett, a melylyel ismét alig vetekedhetik bármelyik vidéki városunk.

Magánvállalkozók már a XVIII. század közepén akartak Temesvárott nyomdát állítani, de királyi parancs őket ettől eltiltá, még pedig ismételten. Csak 1771-ben nyitotta meg Heimerl Mátyás csász. kir. privilegiummal az első nyomdát városunkban. Tőle 1784-ben Slovatzeck József örökölte a jogot, ettől pedig 1790-ben Jonas Jakab József vette át. Időközben, 1787-ben már egy második nyomda is keletkezett, de ez csak négy évig folytatta működését. A Jonas nyomdája 1807-ben Klapka József tulajdonába ment át, ki 1830-ig vezette; Klapkától Beichel József szerezte meg. 1791-től 1848-ig ismét csak egyetlen nyomda létezett városunkban; 1848-ban a márcziusi események hatása folytán keletkezett a második párhuzamos nyomda, melyet Hazay Ernő, a később oly kiváló publicista állított fel.

Városunk harmadik párhuzamos nyomdája a *Csász. kir. főlk-államnyomda* volt, melyet a cs. kir. pénzügyminiszterium 1851-ben szervezett és 1867-ig maradt itt; ekkor Budára szállították és egyesítették a m. kir. államnyomdával.

A temesvári nyomdászat felvirágzása alkotmányunk visszaállításával veszi kezdetét; már 1867-ben négy nyomda működött városunkban, 1869-ben öt, 1879-ben hat, 1883-ban kilencz, 1884-ben tíz, 1892 óta tizenegy, 1893-ban tizenhárom, 1896 óta ismét tizenkettő. Kiválóbb nyomdászaink 1867 óta a Magyar testvérek, Förc K. Gusztáv, Stéger Ernő, Diemer Károly, Uhrmann Henrik, Steiner

testvérek (Unió), Csendes Jakab, a Csanádegyházmegyei és a Délmagyarországi.

Hogy városunk nyomdászata milyen jelentékeny volt már az ötvenes években is, mutatja az a körülmény, hogy Magyarország legtovább fennálló könyvnyomdász-egyesülete városunkban keletkezett 1851-ben. Azóta ugyan többféle átalakuláson ment keresztül, de jelenleg is fennáll.

A személyzet számára és a feldolgozott papírmennyiségre nézve Klapka J. temesvári nyomdája 1817-ben hazánk 55 nyomdája között a tizedik helyen állott. Foglalkoztatott hét embert és évenként feldolgozott hatvan bál papírost. Jelenleg Temesvár tizenkét nyomdájában 230 egyén foglalkozik és nyomdáink évenként körülbelül 12 millió ív papírt fogyasztanak el.

Városunk irodalmi viszonyai nagyon lassan indultak virágzásnak. Első könyvnyomdászainknak kevés dolguk akadt, azért a nyomdászat és könyvkereskedés mellett egyéb üzlettel is foglalkoztak; voltak könyvkötők, sőt vegyes kereskedők is. Heimerlnek hogy megélhessen, azt is megengedte a hatóság, hogy egy tudakozó intézetet állítson fel, pedig az ő idejében Temesváron kívül még nem volt más nyomda Délmagyarországon. A legnagyobb jövedelmet még a naptárnyomtatás hozta; már 1771-től kezdve jelentek meg temesvári naptárak; Klapka 1810 körül már 4000 példányban nyomatta a német naptárt. E mellett a hatósági nyomtatványok kiállítása és a hírlapkiadás hozott jövedelmet. Egy-egy új könyv kiadása Temesvárott — mint egy városi hivatalos számba megy. Egy külföldi utas a múlt század végén azt írja, hogy Temesvárott keveset olvasnak; bár sok könyvedvelő van, de a könyvek hihetetlenül drágák.

Ez nem csoda. A temesvári nyomtatványok nem elégitették ki a közönséget, a Bécsből szállított könyveket pedig megdrágította a hosszú szállítás.

A XVIII. századból alig tudunk többet felmutatni harmincz temesvári nyomtatványnál, az 1801-1848. évekből pedig alig ha lesz több kétszáznál. Ezeknek legnagyobb része is egyházi névtár, naptár és hírlap. A legrégebbi temesvári naptár 1900-ban már 73. évfolyamát éli, egy másik pedig a 47-iket. 1848 előtti sajtótermékeink kevés kivétellel német vagy latin nyelvűek; igen kevés közöttük a magyar nyomtatvány. Az első magyar nyomtatvány városunkban 1780-ban jelent meg: Scupuli Lőrincznek (valószínűleg Kőszeghy L. által fordított) *Lelki Viadalom* cz. imakönyve (16 rét 270 lap.) Ez után évek mulnak, míg egy-egy kisebb magyar sajtótermék, többnyire alkalmi költemény lát napvilágot, azért valóságos epochalis jelentőségű a temesvári magyar irodalomra nézve Ormós Zsigmondnak 1841-ben megjelent »*A véres bossú*» cz. regénye. (8 rét 268 lap.) Kezdődő magyar irodalmunkat azonban csakhamar elfojtotta a 11 évig tartó absolut uralom, melynek az eszméit az itt felállított államnyomdából kikerült nyomtatványok voltak hivatva terjeszteni. A csász. kir. államnyomdában nyomták a négy nyelvű *Regierungblatt*-ot, a különféle *Handbuch*-okat, *Fahresbericht*-eket és a naponként megjelenő hivatalos *Temesvarer Zeitung*-ot.

Irodalmi viszonyaink fellendülése azonban csak alkotmányunk visszaállításával veszi kezdetét. Újabb és újabb iskolák s tudományos társulatok keletkeztek, melyeknek kiadványai magyarnyelvűek. És jól esik megvallanunk, hogy e tudományos irányú magyar irodalom terén a tanárok viszik a legjelentékenyebb szerepet. Pap tanárok és egyúttal szerkesztők voltak: Csiky Gergely, Ortway Tivadar,

dr. Szentkláray Jenő, dr. Kiss János, Janky Károly, Kún Lajos, Czirbusz Géza, Pontelly István, Patzner István, Véber Antal; világi tanárok és szerkesztők voltak: dr. Szalkay Gyula, Miletz János, Áldor Imre, Doroghi Ignác, Valló Vilmos, dr. Gáspár János, Ries Ferencz és Graef János.

Városunkban kezdték meg és hosszabb ideig itt folytatták irodalmi működésüket: Ormós Zsigmond, Pesty Frigyes, dr. Vargits Imre, Csorba (Palotai) Ákos, Kiss József, Herczeg Ferencz, Bessenyei Ferencz, Tábory Róbert és Körösy Albin. Mai napság a magyar irodalomnak már egész kis tábora van városunkban. Első sorban megyés püspökünk ő nagyméltóságát, Dessewffy Sándort kell megemlitenünk, ki magas szárnyalású egyházi beszédeit csak a napokban adta ki; dr. Szentkláray Jenő apát-kanonok Délmagyarországnak és a csanádi egyházmegyének legkiválóbb történetirója; dr. Engelsz (Angyal) János kanonok pedig Dantének egyik jeles magyar fordítója. Városunkban lelkész-kedik az újabb magyar lyrának legkitűnőbb képviselője: Szabolcska Mihály; évtizedek óta itt lakik Dobó László megyei főügyész a jeles verselő; Lendvai Miklós a *Délmagyarország nemes családjai* cz. munka érdemes írója; dr. Breuer Ármin megyei és dr. Tauffer Jenő városi főorvos, a kiváló természettudományi és orvosi czikkek szerzői; Barát Ármin, a magyar szívvel és lélekkel író német lapszerkesztő, de egyúttal több magyar munka szerzője; Sebesztha Károly tanfelügyelő az elismert paedagogiai író; Patzner (Perényi) István, a jeles műfordító és egyházi író; Geml József városi főjegyző a városi statistika nagyrahatott művelője; dr. Schönvitzky Bertalan igazgató a magyar művelődés történet egyik jeles munkása; Bán Aladár tanár a vallásos költészetnek

már is egyik elismert tekintélye; Hoós János és Berecz Ede érdemes zeneírók, Hetzel Samu, a város tanügyének szakavatott írója, Bellay József levéltárnok a városi művelődés-történet részleteinek alapos monographusa, Mészáros Jenő és kívülök számos törekvő s eredményeket már is felmutató írónk.

Könyvkiadási viszonyaink még egészen fejletlenek. Van ugyan két derék könyvkereskedőnk, de könyvkiadással — egy-két eset kivételével — nem foglalkoznak. Temesvári író a munkáját vagy maga adja ki, vagy valamelyik — akár helybeli akár fővárosi — tudományos társulat vagy erkölcsi testület által igyekszik kiadatni.

A hirlapirodalom városunkban elég jókor indult meg. Hazánknak időrendi sorban negyedik ujjsága, az *Intelligenz-Blatt*, 1771-ben Temesvárott jelent meg; de úgy ez, mint minden utána következő, 1831-ig nagyon rövid életű volt. 1784-ben a nagyhirű Trattner Tamás kiadásában jelent meg az első politikai hetilap *Temesvarer Zeitung* cz. alatt, de ez is rövid ideig élt és igen hosszú idő mult el, míg városunkban ismét megindulhatott a politikai hirlapirodalom. Igen rövid életű volt 1787-ben a *Temesvarer Mercur*, 1805-ben a *Temesvarer Wochenblatt*, 1809-ben a *Tagsbericht*, 1828-ban a *Banater Zeitschrift*, s 1830-ban a *Thalia* is. Hirlapjaink hosszabb élete az 1831-ben keletkezett *Temesvarer Wochenblatt*-tal kezdődött, mely 1840-ben szépirodalmi lappá változott át és mint ilyen 1849 végeig állott fenn.

A szabadságharcz előtt Temesvárnak sohasem volt egyszerre több hirlapja egynél; csak az 1848. márcziusi napok hatása alatt indult meg a második és a harmadik hirlap (mely első napilapunk volt), de ez a fellendülés nem sokáig tartott. Temesvár

ostromzár alá helyezése folytán csakhamar mind a három lap megszűnt.

Szabadságharcunk után rövid idő múlva a temesvári hírlapirodalom újabb virágzásnak indult, mert a város mint egy új koronatartomány fővárosa különösen alkalmasnak látszott, hogy a német hírlapírásnak egyik központja legyen. Már 1851-ben az osztrák *Regierungsblatt*-on kívül még öt más, bár rövid életű hírlap jelent meg; 1852-ben indult meg az első politikai napilap, az akkor hivatalos ennek jeléül homlokán kétfejű sast viselő *Temesvárer Zeitung*, mely mai napig fennáll. Ezzel a többi lap versenyezni nem tudott és egymás után szüntek meg. 1861-ben már három, 1871-ben nyolcz, 1872-ben kilencz, közöttte három napilap, 1880-ban tizenöt, 1881-ben tizenhét, 1890-ben tizenhárom, 1895-ben harminczkettő, közöttte öt napilap, 1900 elején huszonnéggy, közöttte szintén öt napilap jelent meg városunkban.

A temesvári hírlapirodalom keletkezése óta mostanáig 151-féle hírlap és folyóirat került ki a sajtó alól. Ez a szám nyelvi tekintetben négy felé oszlik. Legtöbb a német, száma 80; utána következik a magyar: 43. Vegyes, magyar-német nyelven jelent meg 12. A román hírlapok száma 10, a szerbeké 3.

A magyar hírlapírás városunkban 1858-ban kezdődött, mikor Pesty Frigyes megindította a *Delejtű cz.* hetilapját, mely négy évfolyamot élt. A második magyar hírlapot, a *Csanád*-ot Kún László és Csiky Gergely szerkesztették. Az első magyar napilap, a *Temesi Lapok* 1872-ben indult meg Kakujay Gyula szerkesztésében.

Városunk nemzeti érzületének egyik fokmérője a magyar hírlapírás gyors ténfoglalása; negyvenkét évvel ezelőtt indult meg itt az első magyar hírlap,

1900 elején pedig már tizenegy magyar hirlap és folyóirat (közötte két napilap) jelent meg. Örvendetes tény, hogy szakfolyóirataink mind magyarok és hogy tartós fenmaradásuk biztosítva van. Biztosnak látszik ama remény is, hogy Temesvárott a magyar hirlapírásé a jövő; de jó hosszú idő fog még addig eltelni, míg a magyar hirlapírás a németet Temesvárott nem hogy kiszorítja, hanem csak felülmulja is. Ha fejlődik is a magyar hirlapirodalom ügye, de a német most éli itt delelőpontját, mert a temesvári német hirlapok nemcsak a temesvári idősebb polgároknak képezik még mindig kedvencz olvasmányát, hanem főként a Délvidék németajkú lakosságában birják fegfőbb létalapjukat.

A román hirlapírás városunkban hanyatlóban van. Volt idő — alig pár év előtt — mikor egyszerre három román nyelvű hirlap jött ki sajtó alól, de a temesvári román hirlapirodalom e hirtelen fellendülése nem a helyi viszonyoknak volt természetes fejlődése, hanem csak importált dolog vala. A román politikusok ugyanis Temesvár városát akarták politikai törekvéseik és irodalmuk egyik központjává avatni, s e végett idegenből hozták ide hirlapszerkesztőket, kik ádáz küzdelmet folytattak a magyar nemzeti törekvések ellen, de a temesvári polgárokból alakult esküdszék a bevádolt román hirlapírókat mindig elítélte, s így valószínű, hogy a tapasztalás meggyőzte a vállalkozókat arról, hogy Temesvár nem az a tér, hol a román politikai izgatók számára virágok nyílnának; azért az izgató két román lapot beszüntették. Jelenleg csak egy mérsékelt irányú román lapunk van, míg szerb nyelvű egy sem.

Temesvár németajkú polgárainak közszellemét legjobban visszatükrözik a helybeli német hirlapok;

ezek — eltekintve az osztrák kormány egykori hivatalos lapjától — mindig hazafiasak voltak. Jelenleg a temesvári német hírlapok nem egyebek mint német nyelven megírt magyar ujságlapok. Jelenleg a következő 24 hírlap és folyóirat jelenik meg:

I. Napilapok; 1. *Temesvarer Zeitung*, 49. évfolyam, szerk. Barát Ármin. 2. *Neue Temesvarer Zeitung*, 33. évf., szerk. Dévay Ferencz. 3. *Délmagyarországi Közlöny*, 29. évf., szerk. Lendvai Miklós. 4. *Süd-ungarische Reform*, 11. évf., szerk. ifj. Steiner Károly. 5. *Magyar Művészet*, 2. évf., szerk. Neuhausz Ernő. — II. Heti lapok: 1. *Der Landbote*, 29. évf., szerk. Kraushaar Károly. 2. *Die Posaune*, 25. évf., szerk. dr. Peutsche. 3. *Der Freimütige*, 15. évf., szerk. Blaskovich Ferencz. 4. *Der ungarische Landwirth*, 12. évf., szerk. Kraushaar K. 5. *Volkswille*, 7. évf., szerk. Blum. 6. *Controla*, 6. évf., szerk. Barcianu J. 7. *Volkstribun*, szerk. Kádár A. — III. Kéthetenként jelennek meg: 1. *Délvidéki Tanügy*, 5. évf., szerk. Reiter Ferencz. 2. *Délvidéki Sport*, 3. évf., szerk. Neuhausz Ernő. 3. *Népoktató*, 2. évf. szerk. Kapitány Zs. 4. *Südungar. Gewerbezeitung*, szerk. Steiner K. — IV. Havonként jelennek meg: 1. *Havi Közlöny*, 23. évf., szerk. Tokody Ödön és Patzner I. 2. *Városi Közlöny*, 3. évf., szerk. Geml József. 3. *Közgazdaság*, 2. évf., szerk. Lendvai M. 4. *Unsere Gesundheit*, 2. évf. szerk. dr. Szana Zs. — V. Évnegyedes folyóiratok: 1. *Természettudományi Füzetek*, 23. évf. szerk. Ries Ferencz. 2. *Történeti és Régészeti Értesítő*, 15. évf., szerk. Patzner István. 3. *Állatvédő*, 7. évf., szerk. Graef János.

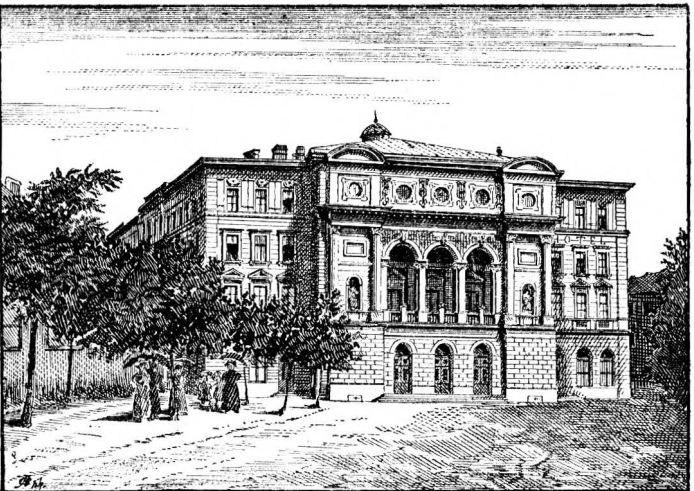
Színészet. Temesvár színészelete egyike a legrégebbeknek hazánkban. Már a XVIII. század közepe táján is felkeresték német színtársulatok, mert ezen az elhagyatott, egészségtelen vidéken az itt lakó

számos katonatiszt, hivatalnok és polgár egyaránt megragadott minden alkalmat a szórakozásra, a színházlátogatás pedig a legnagyobb mulatságát képezte. A városi tanács már 1757-től kezdve gondolkozott egy állandó színházépület emelésén. Ezt 1776-ben akként valósították meg, hogy a mai reáliskola helyén épült, akkori *rácz városházában* báró Brigido József bánsági tartományi elnök a német színészet céljaira a kincstár költségén állandó színi helyiséget szereltetett fel. Ekként ha 1776-tól számítjuk is Temesvár színházi multját, városunk a hazai színészet történetében városaink között a harmadik helyet foglalja el; csak Pozsony és Buda előzték meg.

A XVIII. század hetvenes és nyolczvanas éveiben pesti, bécsi és különféle osztrák szintársulatok keresték fel a temesvári színházat s a színi idény már akkor is október elejétől virágvasárnapig tartott. Eleinte a balletre fektették a fősúlyt, majd a látványos színdarabokra; 1790 után hetenként 3—4 estén operát is adtak. Mozart »Varázs fuvoláját« már 1796-ban előadták; különben az operákban és az énekes játékokban a temesvári színpadon is Schikaneder uralkodott, a legtöbb drámai darabot pedig Iftlandtól, Kotzebuetól és Meisl-től adták.

1782-ben megszűnt a temesvári külön ráczi magistratus és így annak városháza most már teljesen a színház céljaira volt berendezhető. Csakhamar szűknek bizonyult, azért a város 1794-ben az épületet teljesen színházzá alakíttatta át, de még így sem birt teljesen megfelelni a közönség igényeinek, azért már 1807 óta folyvást egy új színház-épület emelése foglalkoztatta a városi tanácsot. Végre 1832-ben Müller Tivadar színingazgató negyvenezer forint költséggel a meglevő színház-épülethez egy új szárnyat építtetett s ebbe a köz-

ponti légfűtést hozta be, 1862-ben pedig a légszsz-
világítást. Ilyen állapotban maradt a temesvári
színház 1872-ig, mikor megalakult a »színház-
vigarda- és szállodareszvenytársaság«, mely a mai

Városi színház.

kor igényeinek minden tekintetben megfelelő mos-
tani színházat építtette.

A temesvári színházat, csakúgy mint legtöbb
városunkban, sokáig kizárólag német volt. Magyar

színtársulat 1828-ban jött először városunkba. Magyar színészeink, hogy előadásukat a temesvári közönség is élvezhesse, énekes darabokat és operákat adtak elő. Az első magyar színi előadás 1828. szept. 25-én volt; *Béla futása*-t adták elő, az akkori időben nagyon kedvelt énekes darabot. Különösen Bartha János aratott fényes sikert úgy antinoui alakjával mint érzezes hangjával. Az egykorú temesvári német lap magyar színészeinket példányképül állítja a pöffeszkedő s a magyar művészeket lenéző német színészek elé. »Megtanulhatnak tőlük — írja — hogy mi a művészet első követelménye: szorgalom a memorizálásban és a szerep jellegének alakításában.« A magyarok ezúttal csak néhány előadást tartottak. Másodízben 1832-ben jött magyar színtársulat városunkba, még pedig az akkoron legjobbnak tartott kassai társulat, melynek tagjai voltak Déryné, Kovácsné, Pálné, Szentpéteryne, Bartané, Kántorné, Telepiné; a férfiak között ott találjuk Egressyt, Láng Lászlót, Telepit, Bartát, Megyeryt, Pályt, Szilágyit és Udvarhelyit.

Ez a legkiválóbb magyar színtársulat is kénytelen volt városunkban ahhoz az internationalis nyelvhez fordulni, a melyet mindenki megért: az operához. Az akkori idők legjobb operáit és énekes darabjait adták elő és vagy nyolcz előadást rendeztek. Az anyagi siker példátlan volt abban az időben, mert a temesvári kirándulás 1800 frtnyi tiszta hasznot hozott a magyar színtársulatnak; de még fényesebb volt az erkölcsi siker. Kántorné annyira elragadta közönségünket, hogy a karzatról több ízben nyomtatott üdvözlő verseket szórtak alá. A magyar színészet történetében azért is emlékezetes marad ez a kirándulás, mert az első, szakavatott magyar színi kritika a temesvári Pecháta tollából ezekről az előadásokról maradt fenn.

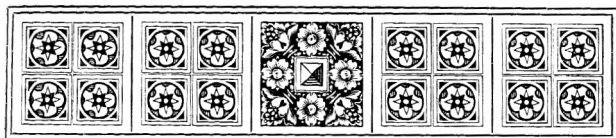
A temesvári közönség évenként alig tudta a színházat egy pár hónapig is nélkülözni. Ha a főidénynek virágvasárnapján vége volt, már május elején egy másik német szín- vagy orpheum-társulat tartott előadást egész szeptember közepéig, néha végéig is a gyárvárosi Arenában. A temesvári német színpadon időnként a legkiválóbb színészek is felléptek, így már a múlt században Seupp, Schmallöger Johanna, Devrient, majd Babing, Löwe, Erl, Sonnenthal, Levinszky, Blasel, Knaack, Charlotte Wolter, Gallmayer, Jauner és mások, kik közül nem egy itt kezdte meg fényes művészi pályáját; Liszt Ferencz is tartott egy ízben zenei előadást. A temesvári színészet fejlettségét mutatja az is, hogy már 1830—31-ben egy német nyelvű színügyi szaklap (Thalia) jelent itt meg, 1840 óta pedig minden előadásról szakavatott bírálatot hoztak a helyi lapok.

A magyar színészetnek városunkban igen sokáig nehéz helyzete volt; kezdetben csak vendégként néhány előadásra szorítkozott nyáron, a mikor a rendes színházban német előadásokat nem tartottak. Így az ötvenes évek elején a Szabó-féle magyar színtársulat több ízben fordult meg városunkban a nyári idény alatt; itt volt 1852-ben is, midőn az uralkodó a katonai emlék alapkövének letételére városunkba jöven, junius 15-én a magyar színtársulatot is megtisztelte látogatásával és végig hallgatta a »*Kunok*« cz. opera előadását. Nagy haladásnak lehetett venni már azt is, hogy a magyar színtársulat az új színházban elnyerte a február 1-től virágvasárnapjáig tartó kisebb téli idényt. Időközben, 1883-ban, megalakult a *magyar színügygyámolóító egyesület*, melynek egyetlen célja volt, hogy a temesvári magyar színészet ügyét felkarolja és anyagi támogatásban is részesítse.

1885. évi október 1-je hatalmas lépéssel vitte előbbre a magyar színészet ügyét. Ekkor kezdődött a fő téli idény először a magyar színészettel, míg a német másodsorba jutott; végre 1899. október 1-én a magyar színészet — a német kizárásával — az egész idényre állandósított.

A város az utóbbi évtizedek alatt nagy áldozatokat hozott a magyar színészetért; 1885-től 1899-ig évenként 8000 frttal segélyezte a magyars csak 1600 frt rendes és 1300 frt operai segélylyel a német színészetet; 1899 óta a magyar színigazgató a várostól évi 20000 korona, az államtól pedig 6000 korona segélyt kap s azonfelül a budai Krisztinavárosi színekört kapja nyári állomásul. A magyar színészet sorsa ekként városunkban biztosítva van. A német színészet, mely Temesvárt egy századon túl kizárólagos birtokának tekintette, most már teljesen kiszorult városunkból.

VII.

Temesvár tanügye. Egykori és mostani iskolái.

Városunk szellemi tekintetben is már a XIV. század óta középpontja egy nagy vidéknek. A ferenczrendű barátoknak már a XIV. században volt iskolájok Temesvárott s ebben az iskolában tanított egy ideig a kiváló egyházi író és szónok: az 1440 körül városunkban született *Temesvári Pelbárt* barát.

Mikor a XVI. század elején megindult az egyház nagy reformációja, az új tanok már a mohácsi vész előtt is követőkre találtak Temesvárott; Perényi Péter temesi gróf (1526.) volt e vidék első protestánsa. Utódjában, Török Bálintban, szintén követőjére talált az új hit, de legtüzesebb terjesztője és védője Petrovich Péter (1538—1551) volt; az ő pártfogása alatt városunkban jeles protestáns iskola keletkezett, melynek igazgatójául Petrovich a jeles Szegedi Kis Istvánt, előbb Melanchton, utóbb Kálvin hívét hívta meg. Skaricza Máté szerint a temesvári iskola volt akkor a legkiválóbb a vidéken. Szegedi Kis István a meghívást elfogadta s nemcsak az ifjúságot tanította, hanem

a népnek is predikátora lett Lippai Kristóffal, hű tisztársával együtt.

A hazai protestantismusnak a XVI. század közepén Temesvár volt egyik legerősebb fészke mindaddig, míg Petrovich Péter állott a temesi tartomány élén; 1551-ben, június 27-én Losonezy István követte őt, ki a református lelkészeket a városból kiűzte, iskolájukat pedig megszüntette.

Nagyon valószínű, hogy ha Temesvárt a török el nem foglalja, vagy a kath. vagy a protestans hitfelekezet, sőt talán mind a kettő rövid idő alatt igyekezett volna Temesvárott főiskolát állítani, melyet csakhamar a könyvnyomda is követett volna.

A 164 éves török uralom alatt megszűnt városunkban a rendes iskolázás. Az itt lakó csekély számú magyarság lelki ügyeinek gondozására néha egy-egy szerzetes jött ide; ilyenek voltak Ragusai Bonifác (1570—1581), Dobronszky Döme (1582) és Tugolini Jakab jezsuiták, kik az ifjúság tanításával is foglalkoztak. VIII. Orbán pápa 1625-ben az elnéptelenedett csanádi egyházmegye csekély számú katolikusainak lelki ügyeit Rengjits Albert szendrői püspökre ruházta, de minden eredmény nélkül; 1625-ben Bethlen Gábor fejedelem küldött a tartományba egy pár jezsuitát a nép elvadult lelki ügyeinek gondozására. E jezsuiták, hogy feltűnést ne keltsenek, világi öltözetben meg is érkeztek. Ilyen volt Temesvárott Burián Gáspár atya, ki városunkban folytonos életveszélyek között öt éven át időzött, hogy a csekélyre olvadt magyarságnak lelki vigasztalást nyújtson; de hogy az ifjúság tanításával foglalkozott-e: annak nincs nyoma. Ezután már csak néha-néha egy-egy ferenczrendű szerzetes tévedett ide, hogy a legszükségesebb egyházi ügyeket elintézzé.

Temesvár visszafoglalása után az iskolázás csiráit a jezsuiták hintették el, a kik felkarolták az oktatás ügyét és már 1718-ban megnyitották a várban az első népiskolát. Ezt a példát követték az ujonnan alakult városrészek is, úgy hogy 1765-ben már minden városrészben találunk tanítót és pedig egy-egy német tanítót a Várban, a Gyár városban, a Józsefvárosban; egy-egy illyr tanítót pedig a Várban, a Gyár városban és az Erzsébet városban. A tanítókat leginkább a volt hadi irnokok és a templomszolgák közül vették. Az iskolában a hittant, az írást, olvasást tanították; más tárgyak tanításáról szó sem volt. Az akkori iskolamesterektől sem követeltek egyebet, mint olvasható szép írást és jártasságot a kátében. Az elsőt a városi tanács bírálta, az utóbbit az illetékes papra bízta. A főfelügyeletet az 1773-ban szervezett bánsági »iskolabizottság« vitte. A fiúk és leányok együttesen jártak iskolába, de a leányok az elemi iskolának csak két alsó osztályáig járhattak nyilvánosan. A tanítás nyelve a városi iskolákban a német, az illyr iskolákban a szerb vagy az oláh volt. A magyar nyelv tanításával 1791-ig még csak kísérletet sem tettek egyetlen egy iskolában sem. A népiskolák rosszasága miatt a tehetősebb szülők a XVIII. században gyermekeiket vagy magánúton taníttatták vagy zugiskolákba küldték. A városi néptanító fizetése 1765-ben 100 frt volt és lakás, vagy e helyett 75 frt.

Szomorú állapotban tengődött a temesvári tanügy kivált a *normalis iskolák* felállításáig. A normális iskoláknak kettős feladatuk volt: először is *mintaiskolák* voltak, a mennyiben a vidék iskolái mindenben e »mintaiskola« példáját követték; másodszor pedig tanítóképző intézetek is voltak, a mennyiben a tanítópályára lépők itt nyerték hivatás-

szerű kiképeztetésüket. Az első ily normális iskola 1771-ben Bécsben keletkezett, s ennek mintájára alakult meg Temesvárott is 1775-ben a normális iskola, mely ismét mintája lett többi népiskoláinknak.

Középiskola csak 1726-ban keletkezett városunkban. Ekkor nyitották meg a jezsuiták a három osztályból álló gymnasiumot. Az először beiratott tanulóknak száma 25 volt, kiket két tanár tanított. A három osztályt 1744-ben egy negyedikkel, 1763-ban pedig az ötödikkal egészítették ki »Gymnasium Societatis Jesu« cz. alatt. A teljes ötosztályú gymnasiumot 1763-ban a jezsuiták többszedségében fekvő Demmelmayer-féle bérházban helyezték el; az öt osztályban csak három tanár tanított. Ez iskola már csak azért sem feleltethet meg céljának, mert csak a vagyonosabb szülők gyermekeit vette fel tanulóknak. A jezsuita rend feloszlásával a temesvári gymnasium is megszűnt. 1778-ban s ezután tíz évig semmiféle középiskola nem létezett városunkban.

Egy figyelmes külföldi utas 1785-ben a következőleg jellemzi városunk tanításügyi viszonyait: »Az iskolai intézmények mosolyt keltenek rosszaságukkal. Az elemi iskolákon kívül az ifjak semmi más tanításban nem részesülhetnek. Bár van itt két ferenczrendű kolostor, két püspökség és káptalan, plebánia minden hozzávalóval: de azért az iskolák hiányzanak. Legnagyobb baj ez a nőnemre nézve; az ifjaknak vagy Szegedre vagy Szabadkára lehet menni, a hol vannak kegyesrendi iskolák, de a leányok magukra és a maguknál épen nem okosabb anyáikra vannak hagyatva. Másrészt a franciskanusok is, hogy valamivel mégis csak többet tegyenek a torkuk köszörülésénél, ráadják magukat az ifjúság tanítására, s a derék franciskanusok tanítása mégis csak valamivel jobb a

semminél. . . . Tudományosság tehát épen nem honol Temesvárott, hanem annál több egyszerű józan ész.«

Ezen eléggé lesújtó jellemzés után csakhamar jobbra fordultak Temesvár tanügyi viszonyai; újabb és újabb iskolák keletkeztek: 1789-ben nyílt meg a kegyesrendiek gymnasiuma, 1806-ban a papnevelő intézet, a leányoktatást külön választották a fiú osztályoktól; 1846-ban már jogakadémiája is volt városunknak, 1847-ben pedig már egy második gymnasium nyílt meg. E szép haladásnak nyakát szegte egyidőre az absolutismus korszaka. A városunkban székelő tartományi kormány kebelében fennállott ugyan egy *Landes-Schulbehörde*, de ez nem lendítette Temesvár tanügyén. Az absolutismus korszaka alatt városunkban nem keletkezett új iskola; de több megszűnt. A Szerb Vajdaság és Temesi Bánság visszacsatolása, de leginkább 1867 óta tanügyünk minden terén nagy előhaladás tapasztalható, kivált a leánynevelés széles mezején. E téren a legnagyobb érdemeket szerezték maguknak a Csajághy és Bonnaz csanádi püspökök által városunkba telepített s a »Miasszonyunk«-ról nevezett iskolanővérek, kik 1858 óta napjainkig a leánynevelés czéljaira a legalacsonyabb fokozattól a legmagasabb fokozatig mindennemű iskolát szerveztek, sőt a temesvári intézetükből mint anyaintézetből egész Délmagyarországra kiterjesztették áldásos működésüket és szép épületekben elhelyezett fiókintézeteket létesítettek Perjácson, Lippán, Verseczen, Oravicán, Szegeden. Lugoson, Nagy-Becskereken és Földeákon is.

Az állam és a város egyaránt megtették kötelességüket, hogy a tanulni vágyó ifjak számára kellő és elegendő iskola legyen városunkban. A mire még szükség volna, hiszszük, hogy a közel

jövőben szintén meglesz. 1867 óta létesített itten az állam a város anyagi közreműködésével egy-egy főreáliskolát, főgymnasiumot, felsőbb leányiskolát, tanítóképezdét, fa- és fémipari szakiskolát, a város pedig polgári, felső kereskedelmi és siketnéma iskolát.

Az 1716 után keletkezett, részben megszűnt, és nagyobb részben most is meglevő iskolákról a következőkben számolunk be:

I. Megszűnt iskolák.

1. *Temesvári jogakadémia.* A néhai nagyemlékű csanádi püspök, Lonovits József, a negyvenes évek elején részint a maga adományából, részint a délvidéki vagyonosabb róm. kath. földbirtokosok hozzájárulásából egy pénzalapot teremtett, melynek az volt a célja, hogy kamataiból Temesvárott két évfolyamra tervezett jogakadémiát létesítsenek. E püspöki jellegű jogakadémia 1846. őszén csakugyan meg is kezdette működését és a papnevelő intézet második emeletén volt elhelyezve. Élén, mint igazgató, a csanádi káptalan egyik kanonoka állott; de az intézet élete csakis két évre terjedett, mert az 1847/8. tanév befejeztével többé meg nem nyitattott. A »*lyceumi alap*«, a hogyan a temesvári jogakadémiára begyűlt pénzösszeg tőkéjét nevezik, jelenleg 204.000 korona; a csanádi káptalan felügyelete alatt áll és kamatait a kath. gymnasium fenntartási céljaira fordítják.

2. *Fessuiták gymnasiuma.* Fennállott 1726-tól 1778-ig.

3. *Ág. evang. algymnasium.* Alapította a bánáti evang. esperesség; működését megkezdette 1847. őszén egy osztálylyal; azt be is fejezték, de az

1848. év zivataros eseményei után nemcsak hogy nem fejlesztették, hanem végleg be is szüntették.

4. *Temesvári tanítóképző intézet.* (1775—1844.) A Belvárosban 1775-ben létesült normális iskolával egy tanítóképző tanfolyam is volt kapcsolatban. E tanfolyam időtartama nagyon változó volt; hol néhány napig, hol meg tíz hónapig is tartott. Erre nézve mérvadó a nagyobb vagy kisebb tanítóihiány volt. Azok a jelöltek, a kik csak nagyon rövid ideig látogatták a képezdét, valószínűleg már alkalmazásban levő tanítók voltak, kiket csak az új tanmódszer elsajátítása céljából rendeltek be. Későbbben, mikor a népiskola iránt már nagyobb igényeket támasztottak, tíz hónapra terjedett a tanfolyam. A XVIII. században általános szokás volt, hogy az a tanuló, a ki falusi iskolájában társait tehetségre felülmulta, már iskolázásának ideje alatt segédje volt tanítómesterének és iskoláinak elvégzése után a tanítópályára lépett. Az ilyen ifjú azután 16—17 éves koráig mesterének oldala mellett tanítóskodott, inaskodott, ki őt ez alatt az idő alatt — fizetésképen — a zenében oktatta. Ezekkel az ismeretekkel azután bejött a temesvári praeparandiába, melyet azután néhány hét vagy hónap mulva mint okleveles képesített tanító hagyott el. A tanítás nyelve kizárólag a német volt.

Miután 1842-ben Szegeden és több más helyen is u. n. királyi képzőintézeteket állítottak fel, a temesvári tanítóképezde 1844-ben megszűnt; habár az 1851. év folyamán foglalkoztak is egy újonnan felállítandó képezde tervével, ez pénzhiány miatt akkor nem valósult.

5. *A gyárkúlvárosi hellén (görög) népiskola.* (1805—1857.) A Temesvárott lakó számos görög kereskedő állította fel, hogy gyermekeik nemzeti

nyelvükön nyerjenek oktatást. Mindenkor csak egy tanítója volt.

6. *A reformátusok magyar népiskolája.* (1825—1872.) Egy társaság állította és tartotta fenn két tanerővel, hogy a számos magyar család gyermekei ne legyenek kénytelenek a városi német iskolába járni és nemzetiségüket elveszteni. Akkor szűnt meg, mikor a városi iskolákban a magyar nyelv tanítására már nagyobb gondot kezdtek fordítani.

7. *Állami elemi népiskola.* A Gyárvárosban lakó magyar gyermekek számára mint magán jellegű iskola alakult meg 1864-ben; 1872-ben állami iskolává lett; 1899-ben a város vette át. Két tanítója volt.

8. *Belvárosi izr. iskola.* (1845—1872.) Hat tanerővel.

9. *Gyárvárosi izr. iskola.* (1845—1872.) Három tanítóval.

10. *Gyárvárosi újabb izr. iskola.* (1875—1889.) Egy tanítóval.

11. *Grünfeld-féle izr. iskola.* (1867—1877.) Négy tanítóval.

12. *Trepper-féle izr. magán iskola.* (1894—96.) Két tanerővel.

II. Jelenlegi iskolák.

1. *Róm. kath. papnevelő intézet.* Habár a csanádi egyházmegye 1724-ben visszaállított is, azért 1806-ig külön papnevelő intézete nem volt, hanem a püspökök világi papok hiányában szerzeteseket alkalmaztak, s innen van az, hogy a csanádi egyházmegyében még a jelen század elején is több volt a szerzetes, mint a világi pap. A múlt század elején bevett papnövendékek közül kettő, a Dolny István cz. csanádi püspök alapítványából Nagy-Szombat-

ban, egy papnövendék a Marczibányi Lőrincz-féle alapítványából Nyitrán, öt pedig a bécsi érseki papnevelő intézetben nyerte kiképeztetését. 1780-ban a kormány a csanádegyházmegyei papnövendékeket Budára a központi, majd a zágrábi és ismét a budai központi intézetbe rendelte. II. József császár központi papnevelőinek 1790-ben történt eltörlésével, az egyházmegyei papnevelő intézetek visszaállítottak ugyan, de a csanádegyházmegyei papnövendékek, miután egyházmegyéjükben arravaló intézet nem volt, a pozsonyi, nagyszombati és legnagyobbbrészt az egri intézetben neveltettek. Arra való tekintettel, hogy a papnövendékek eddigi fedezhető nem volt, Kőszeghy László püspöki helynök, később püspök, a Helytartó Tanácsnál azt kérelmezte, hogy a papnövendékek száma 44-re emeltessék. Miután pedig annyinak a számára Egerben nincs hely, kérelmezte, hogy a csanádi egyházmegye számára Temesvárott papnevelő intézet rendszeresíttessék. Megteremtetvén az alap, 1806-ban kir. rendelettel a jezsuiták Szentgyörgytéri épülete engedtetett át a papnevelő intézet számára. Az első tanév az 1806/7. volt 44 növendékkel s ez a szám csak 1847-ben emeltetett négygyel, úgy hogy jelenleg a hivatalos létszám: 48.

Az intézet igazgatója jelenleg *Hemmen* Ferencz kanonok; a tanárok száma: 4.

Az iskola kebelében 1842-től 1848-ig önképző-körképen fennállott az *Olvasó társaság*, 1864 óta pedig a *Magyar egyházirodalmi iskola*, mely az önművelésen kívül leginkább kiváló egyházi műveknek fordításával és kiadásával foglalkozik. Majdnem minden évben egy-egy ilyen munkát ad sajtó alá. Könyvtára jelenleg vagy 2000 kötetből áll.

2. *Katholikus főgymnasium.* 1778-ban megszűn-
vén a jezsuiták gymnasiuma, tiz éven át városunk-
nak nem volt középiskolája, mígnem az addig
az aradmegyei Szent-Annán tanító kegyesrendiek
1789 őszen Temesvárra jöttek és a ferenczrendi
barátoknak számukra átadott kolostorában meg-
kezdették a tanítást. Azt ígérték volt nekik, hogy
a helyiség csak ideiglenes és rövid idő alatt új
épületbe fognak költözni, de még mai napig is
ugyanott vannak, a hol 120 év előtt. A kegyes-
rendiek 1789-ben öt osztálylyal kezdték meg a
tanítást; az intézet 1806-ban lett hat osztályú
1850-ben pedig nyolcz osztályú főgymnasiummá
szerveztetett. 1862. szept. óta a három felső osztály
tanítására a csanádi egyházmegye adott öt tanárt
miután a kegyesrendiek csak öt tanár alkalmazá-
sára voltak kötelezve. A csanádi egyházmegye
által alkalmazott tanárok közül többen, kike-
hivatásuk a lelkipásztorkodás terére hívott, lassan-
ként megváltak az intézettől és helyökbe vagy
kegyesrendi tagok, vagy a rend által alkalma-
zott világiak, vagy pedig az államtól kinevezet
világi tanárok jöttek. Fenntartásához a kegyes-
rendiek kormányán kívül hozzájárul az állam, a
város és a lycealis alap. A város évenként 2280
frtnyi segélylyel járul hozzá. Miután az intézetnel
ennyi gazdája van, mai napig sem sikerült még
megoldani e kérdést: ki által, mily módon emel-
tessék a gymnasium számára megfelelőbb épület
mert a mostaniban el nem fér és az osztályok
két-három féle épületben egymástól jó messze
vannak elhelyezve; gyűjteményeit alig szaporít-
hatja, tanárszobája pedig éppenséggel nincs. Pedig
ez intézet igen nagy érdemeket szerzett Temesvár
kulturális életének előbbrevitelében; 112 év alatt
vagy 40.000 tanuló látogatta. A magyar nyelv

tanítását 1791-ben kezdték meg; 1834-ben az ifjúság már magyarul énekelt a templomban; 1844-től 1849-ig magyar volt a tanítás nyelve, úgyszintén az intézet kormányzása is; 1849 decemberétől 1861-ig németül tanítottak, 1861 óta pedig néhány év alatt fokozatosan egészen magyarrá lett ismét a tanítás. 1848 előtt a kegyesrendi ház főnöke, ki többnyire a gymnasium igazgatója is volt, viselte városunkban a censori tisztet.

Tanárai között ott találjuk a mult században Endrődy Jánost (1790/1), a jelen században Purgstaller Józsefet, Suhajda Sándort, Budaváry Imrét, Arenstein Józsefet, Csiky Gergelyt és dr. Szentkláray Jenőt is. Legmagasabb látogatásukkal megtisztelték az intézetet 1807-ben I. Ferenc király, 1852. június 12-én és 1872. május 6-án pedig I. Ferenc József királyunk.

Jelenleg az intézet igazgatója *Véber* Antal. A tanárok száma 17; köztük öt világi. Az 1899—900. tanévre beiratott 454 tanuló, kiknek 53 % -a magyar. Az osztályok száma 9. Tanári könyvtárában 2338 mű van 4330 kötetben; az ifjúsági könyvtárban van 2429 kötet. Van segélyző egyesülete, énekegylete, gyorsíró-köre és önképző-köre.

A seminariummal és gymnasiummal kapcsolatban áll a püspöki *Szent Imre nevelőintézet* (Emericanum), vagy kis seminarium, mely a papnevelő intézet igazgatójának felügyelete alatt a Belvárosban, a seminarium közvetlen közelében fekvő saját kétemeletes épületében van elhelyezve. Az intézetet néhai Bonnaz Sándor püspök alapította, ő Felsője 1872. május 6-ki temesvári látogatása emlékére, a róm. kath. gymnasium szegény tanulói számára és az 1874/5. tanév elején adatott át rendeltetésének. Az intézet növendékei az egyházmegye egyik papjának közvetlen vezetése mellett szállást

és teljes ellátást kapnak s a csanádi egyházmegye főleg ennek az intézetnek az ellátottjai közül választja leendő papnövendékeit. Az intézetben levő tanulók száma 54, kik a honvédtisztekéhez hasonló egyenruhát viselnek.

3. *Állami főgymnasium.* Miután a kath. főgymnasium a sok párhuzamos osztály daczára is, főkép térhiány miatt, évenként mind több és több jelentkező tanulót volt kénytelen visszautasítani: már régen beállott a szüksége egy új gymnasium felállításának. E végett 1897. aug. 1-én a város és a vallás és közokt. miniszterium között létrejött szerződés értelmében városunkban egy új, *állami főgymnasium* létesített. A város a kormány által kijelölt telken kívül egyszer és mindenkorra 50000 frtnyi hozzájárulást ajánlott fel s egyúttal gondoskodik az osztályok elhelyezéséről az új épület felépítéseig. Az új intézet első osztálya 1897. szept. 1-én nyílt meg, a magasabb osztályok pedig évről-évre fokozatosan nyitnak meg. Jelenleg az alsó három osztály van meg, de az első osztály már is párhuzamos; ideiglenesen a belvárosi népiskola II. emeletén van elhelyezve.

Igazgatója dr. *Schönvitzky* Bertalan; a tanárok száma jelenleg 5, a tanulóké 209, kiknek 51 % a magyar. Tanári és ifjúsági könyvtára, valamint segélyző egyesülete még kezdetlegesek, de szépen fejlődnek.

4. *Állami főrealiskola.* Létrejöttét 18 évi alkudozás előzte meg a város és a bánügyi tartományi kormány között, míg végre 1870. április 23-án a vall. és közoktatásügyi miniszterium és a város között létrejött az a szerződés, mely az iskola fennállásának alapját képezi. 1870-ben megnyílt az intézet I. és IV. osztálya, 1871-ben a II. és az V., 1872-ben a III. és a VI. osztály is, 1875-ben

a VII., 1876-ban pedig a VIII. osztály. Az intézet az első kilencz éven át a belvárosi közkórházzal egy ugyanazon épületben volt elhelyezve s az 1879. évi szeptember havában költözött be mai helyiségébe, melyet az állammal kötött szerződés értelmében a város építtetett a reáliskola számára. A város ezen felül évenként 5500 frttal járul a reáliskola fentartásához.

Igazgatója husz év óta dr. *Laky* Mátyás. A tanárok száma 15. Az ifjúság száma 420, kiknek 52⁰/₀-a magyar. A tanári könyvtárban van 6742 kötet vagy füzet, az ifjúsági könyvtárban 3000 kötet. Van az intézetnek *Segélyző egyesülete*, melynek tőkéje 6700 korona.

Az intézet kötelékében a következő egyesületek vannak még: 1. *Petőfi* önképzőkör. 2. a *gyorströkör*. 3. *Az iskolatársak szövetkezete*, melynek elnöke *Lendl* Adolf, tagjainak száma 250; alaptőkéje 3200 korona.

5. *Állami felsőbb leányiskola*. Városunkban már 1881-ben állott fenn egy magán felső leányiskola dr. *Benedek* Albertné vezetése alatt, mely négy osztályból állott s a melyen öt tanerő működött. Az iskola nyilvánossági joggal birt s tanrendszere megfelelt az állami felsőbb leányiskola négy alsó osztályának. Ez az intézet csak négy évig állott fenn, mert már 1884. évben *Trefort* Ágost miniszter gondoskodása folytán városunkban egy bennlakással egybekötött állami felsőbb leányiskola létesült. Az 1884/5. tanév elején megnyílt az I. osztály, a következő években pedig évről évre egy-egy magasabb osztály, míg 1889. szeptember elején a hatodik osztályal az intézet teljessé lett, s ettől fogva a bennlakó növendékek száma állandóan 40.

Az állami felsőbb leányiskola megteremtette városunkban a magasabb nemzeti nőnevelést.

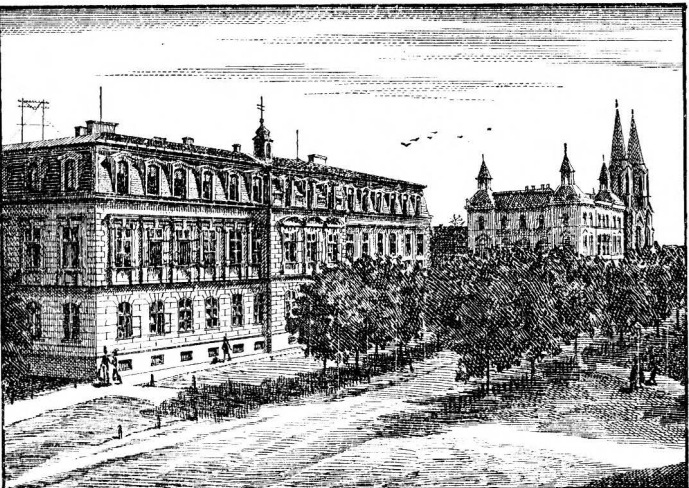
Szépen fejlődő haladásában megállapodást jelentene, ha nem emeltetnék számára egy a modern igényeknek megfelelő épület, mert az eddigi bérelt helyiség (Belváros, Petőfi-utcza) az évről évre nagyobb számban jelentkező növendékek számához mérten mindinkább szűknek bizonyul. Az intézet teljes felvirágzása egy ujonnan emelendő épülethez van kötve, melynek mielőbbi létesítése érdekében épen most folynak a tanácskozások és tárgyalások. A város az új épülethez megkívántatót már megajánlotta.

Az intézet s egyúttal az internatus igazgatója *Mársits* Rozina. A tanárok és tanítónők száma 12 (5 férfi, 7 nő), a növendékeké 235. Van tanári és ifjúsági könyvtára, de azokat a szűk helyiség miatt jól elhelyezni alig lehet. A tanári könyvtárban van 751 mű, az ifjúságiban 493 kötet.

Az intézet növendékei között, az igazgató vezetése alatt, évről évre megalakul a *jótekonysági egyesület*, melynek célja a városi szegény gyermekeket egyrészt téli ruhával, másrészt a négy téli hónap alatt ingyen ebédrel látni el. Átlag véve naponként 44 szegény iskolás gyermek ebédet télen az egyesület konyháján.

6. és 7. *Római kath. felsőbb leányiskolák.* Ez intézet az 1864/5. tanév elején a *Miasszonyunkról* nevezett iskolanővérek által alapított négy osztályú polgári leányiskolából keletkezett a Belvárosban. Miután az iskolanővérek 1881-ben főintézetüket a Józsefkülvárosban épült nagyszerű helyiségeikbe helyezték át, a polgáriskola is a Józsefvárosba került, hol 1892-ben hat osztályú felsőbb leányiskolává alakult és egy a saját céljaira épített kétemeletes épületben helyeztetett el. Minthogy a tanulók száma annyira szaporodott, hogy őket már egy intézetben elhelyezni nem lehetett, nem

párhuzamos osztályokat állítottak; hanem 1896-ban egy másik felsőbb leányiskolát állítottak fel négy osztállyal s így jelenleg az iskolanővéreknek két felsőbb leányiskolájuk van, mindkettő a józsefvárosi anyaintézetben, az egyik »*felsőbb leányiskola A*«, a másik »*felsőbb leányiskola B*« név

A »*Miasszonyunkról*« nevezett iskolanővérek józsefvárosi iskola-épülete és temploma.

alatt. Az elsőnek van 208 tanulója, a másíknak 73. A két intézet igazgatója dr. *Zsigmond János* kanonok. A tanerők száma az elsőnél 15, a másodiknál 14, kik a hitoktatáson kívül mindnyájan iskolanővérek. Az iskola bennlakással egybekötött intézet.

8. *Állami tanítóképző*. Megnyilt 1893. szeptember 1-én. Egyelőre a belvárosi községi iskolaépületben volt elhelyezve, de már 1895 őszén behurcolkodhatott a Gyárvárosban ujonnan épített palota szerű saját épületébe, melynek emeléséhez a váro is 50000 frtot adott. A négy évfolyamnak van hét osztálya. Igazgatója *Horváth Antal*; a tanárok száma 11, a növendékeké 184, kiknek csak 14 % a magyar; a többi román és szerb. Az intézettel kapcsolatban áll az elemi »gyakorló iskola« melynek 51 tanítványa van. Az intézet benlakással van egybekötve. A közoktatási kormány évenként mintegy 44000 koronát fordít az ifjaknak részben ingyen, részben kedvezményes ellátására.

Tanári és ifjúsági könyvtárai még kezdetlegeselek. Van »báró Eötvös József önképzőkör«e, továbbá »Zene- és Dalköre«.

9. *Római kath. tanítónőképző*. Az iskolanővéreket szervezték 1881-ben a józsefvárosi zárdaépületben. A kiképzett tanítónők eleinte a szegedi r. kath. tanítóképezdénél tettek nyilvános vizsgálatot, majd ez az intézet is elnyervén a nyilvánossági jogot most már államérvényes bizonyítványokat állít ki. Az intézet négy évfolyammal bír; az osztályok száma hét. A gyakorló iskola az iskolanővérek vezetése alatt álló elemi népiskola hat osztályának megfelelő számu tanítványaiból állíttatik össze. Igazgatója *Bauer György* ez. kanonok. A tanerők száma 10, a növendékeké — kik részint a szerzeteshez tartoznak, részint világiak — 142.

10. *Polgáriskolai tanítónőképző tanfolyam*. Az iskolanővérek, hogy saját iskoláikat kellő tanerőkkel elláthassák, esetről esetre tartanak fel ilyen tanfolyamot a temesvári anyaintézetben. A tanfolyam hallgatói csakis apáczanövendékek lehetnek. Jelenleg e tanfolyamnak 6 hallgatója van.

A tanképesítő vizsgálatra a közoktatási kormány esetről esetre egy-egy bizottságot delegál, melynek elnöke a miniszterium egyik főtisztviselője, tagjai pedig részint iskolanővérek, részint a helybeli középiskolák tanárai. A tanfolyam igazgatója *Bauer György* kanonok.

11. *Róm. kath. óvónőképző*. Szintén az iskolanővérek létesítették józsefvárosi anyaintézetükben 1893-ban. A tanfolyam két év; a jelöltek száma 33, kiket öt iskolanővér vezet. Az óvónőképzővel kapcsolatban áll egy kisdedővő, hol a képezde növendékei gyakorlataikat tartják.

12. *Városi felső kereskedelmi és polgári iskola*. Mint magán jellegű ipar- és vasárnapi kereskedelmi iskolát 1860-ban alapította *Wieszner Ferencz*. Különféle átalakulásokon ment keresztül, míg *Wieszner* 1873-ban miniszteri engedéllyel háromosztályú középkereskedelmi iskolát állított fel, mely a nyilvánossági jogot is megkapta. Ennek előkészítőjeként szolgált egy háromosztályú alreáliskola, melyet *Wieszner* 1875-ben négyosztályú polgári iskolává alakított át. A *Wieszner*-féle magániskolákban a tanítás nyelve sokáig a német volt, leginkább a Romániából és Szerbiából ide özönlő ifjúság miatt; a magyar nyelvet csak mint tantárgyat tanították. A hetvenes évek közepétől mind nagyobb gondot fordítottak a magyar nyelv terjedésére, míg végre a kilenczvenes évek elején már teljesen megmagyarosodott.

A temesvári első takarékpénztár 1896-ban 50000 frtos alapítványt tett egy Temesvárott létesítendő új felső kereskedelmi iskola czéljaira. A város ezt az alkalmat felhasználta arra, hogy első sorban *Wieszner Ferencz*czel indítson tárgyalást magánjellegű iskoláinak átvétele tárgyában. E tárgyalások sikerültek és a város 1899. szeptember

1-én átvette úgy a kereskedelmi, mint a polgár iskolát. A tanári személyzet ideiglenesen megmaradt, de az intézet új szervezésére a város az államtól kért az iskola számára igazgatót. Az állam e célra Pfeiffer Jánost, a lippai állam kereskedelmi iskola igazgatóját küldötte ki.

A tanerők száma a kettős intézetben 9 rendezés és 3 óraadó tanár. A polgári iskola tanulóinak száma 148, közöttük 43% magyar; a felső kereskedelmi iskoláé 100, közötté 52% magyar. A könyvtár és a szertárak kezdetleges állapotban vannak.

Szervezése ügyében a tárgyalások folyamatban vannak.

13. *Római kath. polgári leányiskola* a Belvárosban. 1874-ben alapították s azóta fenn is tartják az iskolanővérek. Az osztályok száma 4, hat tanerővel. A növendékek száma 126.

14. *Római kath. polgári leányiskola* a Győr városban. Alapították és 1888 óta fentartják az iskolanővérek. Van négy osztálya kilencz tanerővel; a tanulók száma 121.

15. *Állami fa- és fémipari szakiskola*. Városunknak eme legújabb tanintézete csak az 1900. évi szeptember 1-én nyílik meg, még pedig az eddigi városi I. fokú ipariskolából átalakítva. Az ipariskola 1879. szeptember elején nyílt meg Varjassy Árpád vezetése alatt egy osztálylyal, melyet a következő két éven át egy-egy új osztály megnyitása követett. A tanfolyam három év volt. Az intézet 1882-ben megkapta a nyilvánossági jogot s egyúttal elrendeltetett, hogy végzett növendéke a budapesti középipariskolában felvehető legyenek. Ez intézet mint I. fokú ipariskola hazánkban első ilyenmű intézet volt. Első osztályába felléphettek mindazok, kik az elemi iskola negyedik osztályáig jó sikerrel elvégezték. Az iskola célja az volt

hogy az iparos pályára készülő ifjaknak, mielőtt a műhelybe lépnek, kellő ismereteket nyújtson. A műszaki jelleggel nem bíró iparágra készülő tanulók a II. osztályból már a műhelybe léphettek, míg a technikai jellegű iparágakra készülő tanulók még a III. osztályt is elvégezték, hol kivált a műszaki rajzot tanulták s a tanév végével, az igazgatóság közvetítésével, a legjobb műhelyekben előnyös feltételek alatt helyeztetek el.

Az ipariskola eleinte az állami főreáliskola épületének földszinti helyiségeiben volt elhelyezve, míg az 1895/6. tanév elején beköltözködött saját helyiségeibe, a belvárosi községi új iskolaépületbe. Huszonégyéves fennállása alatt ez iskola nagy érdemeket szerzett nemcsak az iparos világ értelmi színvonalának emelése terén, hanem kivált azzal, hogy Temesvár iparos polgárainak ifjabb nemzedékét ez tette magyarrá. Fentartása a városnak 1889-ben 10425 frtjába került.

Időközben az állam és a város megegyeztek abban, hogy az iskola államosittassék. Az államkormány már 1897-ben kimondotta, hogy hajlandó Temesvárott állami fa- és fémipari szakiskolát létesíteni, a jelenlegi ipariskola két osztályát előkészítő osztályok alakjában fentartani és építő ipari tanfolyamot, valamint gőzgépkezelői és segédeket továbbképző tanfolyamot szervezni, ha a város alkalmas épületet emel és évenként oly összeggel járul a fentartásához, mint a mennyit jelenleg fordít az ipariskolára. E megállapodást úgy a keresk. miniszter mint a város elfogadván, a város 1899. tavaszán megkezdte az állami intézet számára a helyiség felépítését, mely a Hunyady várkastély és az erdélyi kaszárnya között fekvő várerődítési telken most van épülőben s a városnak közel 100.000 frtjába kerül.

A városi ipariskola 1900. június végével megszűnik, hogy 1900. szept. 1-én az állami fa- és fémipari szakiskolában újjá ébredjen. A volt ipariskola tantestületét az állam átveszi.

Az ipariskola igazgatója *Stumpffoll* Ede; a tanárok száma volt 5; a tanulóké 212. Ugy tanári mint ifjúsági könyvtára és egyéb gyűjteményei kezdetlegesek.

Az új iskola célja: szakértő mesterembereket nevelni; e végett fa- és fémipari műhelyekkel lesz egybekötve. Tanfolyama négy évre terjed, s I. osztályába csak a középfokú iskolák II. osztályát elvégzett fiúk fognak felvétetni. Egyelőre csak az I. osztály nyílik meg, mely évenként egy-egy osztállyal kiegészítetik.

16. *Siketnémák Temesvárvárosi Intézete.* Az intézet kezdeményezője *Schäffer* Károly józsefvárosi elemi iskolai igazgató volt, ki már a 60-as években is sikerrel tanított magán úton siketnémákat. Eredményes tanítása magára vonván a városi intéző körök figyelmét, 1885-ben megbízott egy siketnéma intézet szervezésével. E városi jellegű intézet 1885 okt. 1-én nyílt meg a józsefvárosi népiskolában 12 növendékkel, de nyilvános, városi jellegű intézetté csak 1885-ban nyilvánítottatt. Az intézet fejlődését nagy mértékben előmozdította néhai Bonnaz Sándor püspök 20000 frtos hagyománya, melynek kamatai 1889 óta a siketnéma intézet fejlesztésére fordíttatnak. Az izmosodó intézet céljaira a város 1897-ben az Erzsébet külvárosban díszes, nagy kerttel körülvett épületet emeltetett 37000 frt költségen, hova az 1897/8. tanév elején hurczolkodott be az iskola. A közokt. kormány is méltányolván a város áldozatait az iskola körül, annak tanári testületét 1897-ben államosította. Az intézet tehát városi, állami tanártestület vezetése

mellett. A felügyeletet ezentúl is a városi községi iskolaszék által választott »Felügyelő bizottság« gyakorolja. Az intézet gondnoka az igazgató; lakása az intézet helyiségében van, kivüle még öt tanára van az intézetnek. A tanulók száma 1900-ban 56, még pedig 37 fiú, 19 leány, kiknek egyrésze (14) ingyen ellátásban részesült.

Az osztályok száma 7 és ezen kívül egy iparos tanoncz továbbképző osztály, de egyszerre nem működik mind a hét osztály; felváltva egyik évben a páros, másik évben a páratlan osztályok vannak meg. Az intézet tovább fejlesztése czéljából a felügyelő bizottság azon van, hogy az teljes nyolcz osztályú intézetté váljék s e miatt a fennálló épülethez új szárnyépületet és 16.121 frt költséggel egy internátusi épületet is emeltet. Fentartásához a város 1899-ben 4455 frttal járult.

17. *Csász. és kir. hadapródiskola.* A 17. és 23. határőrvidéki hadosztályok egyesüléséből megalakult 1868-ban Temesvárott a jelenlegi 17. gyaloghadosztály és ennek nevét viselő hadapródiskola, mely két évfolyamból állott. 1869-ben a »Kétosztályú hadapródiskola« nevet nyerte. Céljaira 1871-ben egy kétemeletes épület emeltetett, 1878-ban pedig »temesvári gyalogos hadapródiskola« elnevezést nyert. Élén áll egy őrnagy-parancsnok és 15 tanerő; a növendékek száma 125.

18. *Egyéves önkéntes előkészítő tanfolyam.* Ily tanfolyam városunkban 1872-ben alakult Horák József tanár vezetése alatt; 1894-ben Horák József meghalt; utána a tanfolyam vezetését Winkler Ferencz, 1899-ben pedig Graef János vette át. Egy-egy tanfolyam hat hónapig tart, öt tanár közreműködése mellett. A tanfolyamok hallgatóinak száma nagyon különböző; 14—6 között változik.

19. *Elemi iskolák:* Az elemi oktatás városunkban részint a község, részint az egyes hitfelekezetek kezében van. Miután városunk négy külön városrészből áll és több nemzetiség s vallásfelekezet lakja: az elemi iskolák száma igen nagy. Létszámuk 1900. júniusban a következő:

A) **Községi iskolák.**

a) *Belvárosi elemi fiúiskola.* Keletkezett 1718-ban Van 5 osztálya és 5 tanítója, 260 tanulóval.

b) *Belvárosi elemi leányiskola.* Keletkezett 1800-ban; van 5 osztálya és 5 tanítója 150 tanulóval.

c) *Gyárvárosi elemi fiúiskola.* Keletkezett 1762-ben; van 6 osztálya, mindenik párhuzamos, összesen 708 tanulóval és 11 tanítóval.

d) *Gyárvárosi elemi leányiskola.* Keletkezett 1848-ban; van 6 osztálya és 4 párhuzamos, 5 tanítónővel és 755 tanulóval.

e) *Főzésvárosi elemi fiúiskola.* Keletkezett 1765-ben; van 4 rendes és 6 párhuzamos osztálya, 10 tanítóval és 792 tanulóval.

f) *Erzsébetvárosi elemi fiúiskola.* Keletkezett 1855-ben; van 4 osztálya 4 tanítóval és 292 tanulóval.

g) *Erzsébetvárosi elemi leányiskola,* Keletkezett 1896-ban; van 5 osztálya 5 tanítónővel és 239 tanulóval.

A községi ismétlő iskolák tanulóinak száma 1899/900-ban 336; kikkel a községi iskolák tanulóinak összes száma 3196-ra emelkedik.

A községi iskolák fentartása a városnak 1899-ben 58.190 frtjába került.

B) **Római kath. népiskolák.**

A városunkban levő római kath. népiskolák kizárólag leányiskolák és a »Miasszonyunk«-ról nevezett iskolanővérek vezetése alatt állanak.

Midőn a temesvári népiskolák 1868-ben községi iskolákká nyilvánították, a leányiskolák is, tekintettel arra, hogy a városi pénztárból tartattak fenn, községi iskoláknak nyilvánították; az oktatás azonban, minthogy a község az iskolanővérek addigi tanításával meg volt elégedve, továbbra is az iskolanővérekre bízott. Így fejlődött ki az a viszony, mely talán az egész országban páratlanul áll, hogy római kath. szerzetes nők községi iskoláknál mint rendes tanítók működnek. Ezen állapot a Bel- és Gyárvárosban mai napig fennáll; ez a rendszer állott fenn a Józsefvárosban is, míg ottan az iskolanővérek által vezetett községi iskolai leányosztályok 1881-ben feloszlattattak és csak a világi tanítónők által vezetett osztályok maradtak fenn 1891-ig. Ekkor ezek is megszűntek s a város a Józsefváros területén a leányoktatás ügyét teljesen átadta az iskolanővéreknek. A következő kath. leányiskoláink vannak:

a) *Józsefvárosi r. kath. elemi leányiskola.* Keletkezett 1881-ben; van 6 rendes és 4 párhuzamos osztálya 16 tanerővel és 835 tanulóval.

b) *Józsefvárosi r. k. el. »extern«-leányiskola.* »Extern« alatt oly iskolát értenek, melybe a tehetesebb szülők küldik magasabb tandíj mellett gyermekeiket. Keletkezett 1881-ben. Van 4 osztálya 4 tanerővel és 150 tanulóval.

c) *Belvárosi r. k. el. extern-leányiskola.* Keletkezett 1859-ben. Van 4 osztálya 4 tanerővel és 76 tanulóval.

d) *Gyárvárosi r. k. el. extern-leányiskola.* Keletkezett 1863-ban; van 4 osztálya 4 tanerővel és 49 tanulóval.

e) *Római kath. árvaházi el. leányiskola* a Józsefvárosban. Alapította Bonnaz S. püspök 1876-ban. Van 4 osztálya 4 tanerővel és 77 tanulóval.

A r. kath. ismétlő leányiskola 120 tanulóival együtt a római kath. elemi leányiskolák tanulóinak összes száma 1900-ban 1307 volt.

C) Görög keleti szerb és román népiskolák.

a) *Belvárosi gör. kel. szerb népiskola.* Keletkezett 1757-ben, van négy osztálya egy tanító vezetése alatt. A tanulók száma 23; fiúk és leányok együtt tanulnak.

b) *Gyárvárosi gör. kel. szerb népiskola.* Keletkezett 1784-ben, van négy osztálya egy tanító vezetése alatt. A fiú és leány tanulók száma összesen 39.

Ismétlő iskolai szerb tanuló van 25.

c) *Gyárvárosi gör. kel. román fiúiskola.* Keletkezett 1825-ben; van négy osztálya és egy tanítója; tanulók száma 54.

d) *Gyárvárosi gör. kel. román leányiskola.* Keletkezett 1884-ben, van négy osztálya egy tanítónő alatt; a tanulók száma 54.

e) *Erzsébetvárosi gör. kel. román iskola.* Keletkezett 1758-ban; van négy osztálya egy tanító vezetése alatt; a tanulók száma 41.

D) Magán népiskola.

a) *Löwinger-féle izrael. magán népiskola a Józsefvárosban.* Keletkezett 1872-ben; van négy osztálya két tanító alatt, tanulóinak száma 45 fiú.

* * *

Van tehát városunkban 19 népiskola; ezek között 7 községi, 10 felekezeti és 1 magánjellegű, egy pedig az állami tanítóképzővel van kapcsolatban. A népiskolai tanulók összes száma (1900 jun.) 5171. Ezek között anyanyelvre nézve magyar

1313 (25.3 0/0), német 3338 (64.5 0/0), szerb 87 (1.7 0/0), román 149 (2.9 0/0). Ezt az 5171 népiskolai tanulót 36 férfi és 64 nő tanította.

* * *

A tanítás nyelve községi és róm. kath. népiskolánkban most már teljesen magyar, a gör. kel. szerb és román iskolákban pedig mint tantárgy adatik elő. A magyar nyelv fokenkénti térfoglalása népiskoláinkban, városunk újabb történetének egyik igen jelentékeny részét képezi. Bár a magyar nyelvet a belvárosi népiskolában már 1791-ben kezdték tanítani, de ez a magyar nyelvtanítás igen kevés eredménnyel járt; nem is volt folytonos. Az egész magyar nyelvtanítás csak az olvasásra, írásra, a felsőbb osztályokban pedig néhány nyelvtani szabályra szorítkozott. Csak a negyvenes években fektetnek valamivel nagyobb súlyt a magyar nyelv tanítására, de 1849 után néhány évig a magyar nyelv egyenesen száműzve volt az iskolákból. Az 1855/6. tanévben már ismét megkezdik a magyar olvasást s ez így maradt az 1861/2. tanévig. Az egész magyar nyelvtanítás csak az olvasásig terjedett s az is csak a III. osztályban. 1861-től már magyar nyelven vezetik az iskolai jegyzőkönyveket; 1868-tól kezdve már az I. osztályban kezdetet meg a magyar olvasás, a II. osztálytól felfelé pedig magyar nyelvgyakorlatok voltak. Ilyen nyelvtanítás mellett magyarosításról szó sem lehetett. A tulajdonképeni tanítás német nyelven folyt és a gyermekeket még a magyar nyelvből is németül kérdezték ki.

A községi népiskolák megmagyarosítása akkor kezdődött, mikor az iskolaszék kimondotta, hogy az 1874/5. tanév kezdetétől a községi iskolákban minden tantárgy nemcsak német, hanem magyar

nyelven is megmagyarázandó. Egy pár hónapi tapasztalás után maga a tanítótestület lépett fel azzal az indítvánnyal, hogy a német nyelv szakmához tartozó tárgyak kivételével minden más tantárgy német és magyar nyelven magyarázandó ugyan, de csakis magyarul hallgatandó ki. Ezentúl a gyermekek csakis magyarul feleltek. Így maradt ez az 1888/9. tanév végéig. Ekkor a városi iskolaszék ismét egy hatalmas lépéssel ment előre, mert kimondotta, hogy Temesvár összes községi népiskolái *magyar tannyelvű népiskolák*. Ettől kezdve a német olvasás és írás csak a II. osztálytól felfelé taníttatott; 1892-ben pedig kimondotta, hogy a népiskolákban a német nyelv tanítása teljesen mellőztessék. Az I. és II. osztályban még német olvasás és írás sincs; csak a III. és a IV. osztályban.

A római kath. leányiskolákban nem ment ugyan ilyen gyorsan a magyarosodás, de most már ott is kizárólag magyar az előadás nyelve.

A népiskolák e fokozatos megmagyárosodásának hatása most már nagy mértékben érezhető nemcsak a középiskolákba lépő ifjak magyar nyelvi ismeretein hanem magában a polgárság körében is. 1869-ben a temesvári népiskolákat látogató növendékek száma 1704 volt s ezek között csak 146, vagyis 8°/_o volt magyar anyanyelvű; 1895-ben a 2964 tanuló között már 673 vallotta magát magyarnak vagyis 22·8°/_o; 1900-ban pedig az 5171 tanuló között 1313 volt a magyar, vagyis 25·3°/_o. Ugyan csak 1869-től 1900-ig a német anyanyelvű tanulóinak száma 87°/_o-ról leszállt 64·5°/_o-ra, a szerbek 1890 óta 1900-ig 2·7°/_o-ról 1·7°/_o-ra; a románok ugyanezt az utolsó tíz év alatt 5·7°/_o-ról 2·9°/_o-ra. Ez eredmény a magyarosodás terjedésének legbiztosabb fokmérője. Ma már nincsenek Temesvárott szülők, kil

gyermeküket a magyar nyelv megtanulása végett, úgy mint 1874 előtt, Szegedre vagy más magyar városba küldenék magyar szóra, sőt inkább sok magyarul tanulni vágyó vidéki gyermek jár a temesvári népiskolákba, hogy így a középiskolákba a magyar nyelv teljes ismeretével juthasson. A népiskolák eme fokozatos megmagyarosodásának érdeme első sorban az iskolaszékek elnökeit illeti; ilyenek voltak: 1869-től 1876-ig Vargits Imre, 1876-tól 1885-ig Török János polgármester, a későbbi budapesti rendőrfőkapitány, 1885 óta pedig Telbisz Károly polgármester.

E) **Tanonc-iskolák.**

a) *Iparos tanonc-iskola.* Története a mult század második felébe nyulik vissza. Jellege akkor ismétlődő iskolai volt s minthogy egyházi férfiak tanítottak benne, a fősúly a vallás tanítására fordított. Ez az állapot a jelen század elejéig tartott, midőn már az írás-olvasás és számolásra kezdtek gondot fordítani. Az iparosok már a mult század végén is a rajztanítást tartották a legszükségesebbnek a tanonc-iskolában; azért nagy örömmel fogadták az első rajztanítót.

Hogy a temesvári iparosok mily nagy súlyt fektettek a rajztanításra, kitűnik abból is, hogy a czéhek elhatározták, hogy olyan iparos tanonc, kinek az iparága gyakorlásánál rajzra van szüksége, addig fel ne szabaduljon, míg legalább egy évig nem látogatta a vasárnapi rajziskolát.

Szokásos volt a tanoncok rajzait nyilvánosan kiállítani, melyek nem egyszer magas, sőt legmagasabb helyről is dicséretet nyertek; így II. József császártól.

Az iparszabadság életbeléptetésével az iparos tanoncok oly gyéren látogatták a rajziskolát, hogy

azt 1871-ben be kellett szüntetni s csak 1873. februárban nyílt meg újra a vasárnapi rajziskola a tanoncok számára a Belvárosban egy tanító vezetése alatt; a tanítási idő hetenként két óra volt; vasárnap d. e. 10—12-ig. Ez az állapot tartott 1884-ig, az ipartörvény életbeléptéig.

A közoktatási kormány 1884-ben elrendelvé az iparos tanonc-iskolák szervezését, a temesvári iskola is ezen az alapon szerveztetett; tekintettel a város szétagoltságára négy tanonc-iskolát állítottak fel, melyek az ipariskolai bizottság alá tartoztak ugyan, de egymástól egészen függetlenül működtek. 1892-ben a város területén levő összes tanonc-iskolák egy szerves egésszé tömörítették és Stumpfoll Ede ipariskolai igazgatót bízták meg az összes tanonc-iskolák központi igazgatásával, bár a külvárosok tanonciskolái felett ezentúl is külön igazgatók maradtak. A tanítás a közismereti osztályokban, minden szerdán d. e. 8—12-ig, délután 2—6-ig, a rajzosztályokban pedig vasárnaponként délelőtt 8—11-ig tart.

A legnagyobb súlyt az utolsó években is a rajztanításra fordították. A tanulók száma 1890 óta 1900-ig annyira megnövekedett, hogy a közismereti osztályokat 12-ről 23-ra kellett emelni és még ezeken kívül van 22 rajzosztály. A tanulók száma 1111, kiknek 14⁰/₀-a magyar. Az oktatásnál az ipariskolai és a községi népiskolai tanítók közül 36-an működtek közre. Az évi főtartás költségei 1899/1900-ban 16000 koronára rúgtak.

b) *Kereskedői tanonc-iskola.* Szerveztetett a város által 1894-ben a Wieszner-féle polg. és keresk. iskola helyiségeiben, melynek tanárai egyúttal a kereskedő tanoncok oktatását is elvállalták. E tanonciskola áll egy előkészítő- és három rendes osztályból; a tanítás vásár- és ünnepnapokon törté-

nik. Az iskola fentartási költsége 1899-ben 2000 frt volt; a felügyeletet külön városi bizottság gyakorolja. A tanulók száma 144, kiknek 24%-a magyar; a tanerők száma 6.

F) **Kisdedővők és gyermekkertek.**

a) Brunner József községi elemi tanító tollából 1841-ben jelent meg városunkban egy kis füzet *A kisdedővő intézetek szükséges voltáról* cím alatt. Eredménye az volt, hogy a *Gyárvárosban* Hofstädtner F. plebános elnöksége alatt megalakult egy egyesület, mely kisdedővoda felállítását tűzte ki céljául. Az egyesület már 1843-ban házat vett s abban a temesvári első kisdedővőt még 1843-ban meg is nyitotta. Az egyesülettől a város e házzal együtt 1860-ban vette át az óvodát; azt az iskola-nővérek vezetésére bízta s azóta városi költségen áll fenn. Ez iskolában 4 teremben 4 nővér működik Fröbel rendszere szerint. A gyermekek száma átlag 220—250.

b) *A Józsefvárosban* 1846-ban alakult meg egy hasonló célú egyesület Marosfy János elnöksége alatt. Rövid idő alatt ez is külön házat és kertet vett és megnyitotta az óvodát, mely 1870-ben Fröbel gyermekkertté alakult át. Az egyesület élén jelenleg Bogma István városi tanácsos áll; a gyermekek száma 150—180, kikre 2 osztályban 2 óvónő ügyel.

c) *A belvárosi Fröbel gyermekkert* egyesület 1870-ben keletkezett néhai dr. Bécsi Gedeon városi kórházi főorvos kezdeményezése folytán; jelenlegi elnöknője Dobó Lászlóné. Az egyesület iskolájába 30—35 gyermek jár, kikre egy óvónő ügyel fel.

d) *Az erzsébetvárosi kisdedővő* főleg Novotny József polgár kezdeményezése folytán létesült 1882-ben s rövid idő múlva házat és kertet is szerzett,

melyet a város 1900-ban községi kezelésbe vett át. A gyermekek száma 150—200, kik két osztályban két óvónő alatt vannak.

e) *Zárdai kisdedővő a Józsefvárosban.* E nagyszabású kisdedővő 1890-ben keletkezett s az iskolanővérek józsefvárosi telepén egy külön e célra emelt épületben van elhelyezve. Van négy osztálya, négy óvónő vezetése alatt, kik évenként 200—250 gyermekre ügyelnek.

f) *Gyárvárosi községi óvó.* Miután a város 1899-ben a gyárvárosi állami népiskolát községi kezelésbe vette át s azt a gyárvárosi községi elemi iskolával egybeolvasztotta, a volt áll. iskola épületében 1899. őszén egy újabb óvodát nyitott, mely egy óvónő vezetése alatt áll.

G) Convictusok.

A papnevelő intézettel és a róm. kath. főgymnasiummal kapcsolatban említett *Szent Imre nevelőintézet*en kívül még egy újabb convictusról kell megemlékeznünk, mely 1899. szept. 1-én nyílt meg. Ez a *délmagyarországi iparszövetség tanuló-internatusa és tanonczotthona*. Az intézet élén mint igazgató ifj. Steiner Károly áll; az intézet benlakó vezetője: Sipos András tanár. Jelenleg még bérházban van elhelyezve (Józsefváros Bega-jobbsor, Nap utca 3. sz.) de valószínű, hogy rövid idő alatt külön háza lesz. Az intézet célja a délmagyarországi iparszövetséghez tartozó mesterek Temesvárott tanuló fiainak kellő felügyelet alatt lehetőleg olcsó ellátást nyújtani. A benlakó növendékek száma 60, kik városunk különböző, középiskolai jellegű tanintézeteibe járnak. Az ellátás díja havonként 24—28 korona. Az intézet lakói egyenruhát viselnek.

A tanügyet szolgálja *Themák* Ede reáliskolai tanárnak már több kiállításon kitüntetett, mintegy 40.000 darabból álló *magyar ásványraktára* is, melyből nemcsak a hazai iskolákat látja el ásványgyűjteményekkel, hanem a legelsőrangú hazai és külföldi ásványtári gyűjtemények is, mint a Nemz. Muzeum, a bécsi cs. kir. muzeum, a drezdai szász kir. ásványtárak stb., részben innen szerzik be évenként a magyarországi jellegzetes ásványfajokat. Mint *ásványraktár egyedüli hazánkban.*

* * *

Ha a felsorolt iskolákon és intézeteken végig tekintünk: el kell ismernünk, hogy Temesvárott a tanintézetek egyre örvedetesebb módon gyarapodnak, de vele együtt igen nagy mérvben emelkednek a város közoktatásügyi kiadásai is. Négy évtized előtt csupán a községi népiskolák fentartása képezte a város gondját; a hetvenes és nyolcvanas években már a főreáliskolai és a r. k. főgymnásiumi járulékok is terhelik a várost; az utolsó évtizedben pedig majdnem mindenik ujonnan létesülő tanintézet újabb kiadásokat ró a városra. Újabb terheket képeznek az áll. fa- és fémipari szakiskola segélyezése, a tanonciskolák és a siketnéma intézet fentartása, a római kath. hitoktatói állások javadalmazása s a többi hitoktatók segélyezése, a községi kisedővők és a városi kezelésbe átvett polgári és felső kereskedelmi iskolák fentartása. A város kulturális kiadásai 1891 óta 120.656 koronáról 191.400 koronára emelkedtek, pedig ebbe nincs beszámítva ama száz-százezer korona, melylyel a város az állami tanítóképző és az áll. főgymnásium létesítését előmozdította. E mellett palotaszerű épületeket emeltetett az áll. főreális-

kola, az áll. fa- és fémipari szakiskola s a községi népiskolák számára.

Tanintézeteink tanulóinak összes száma körülbelül 11.000-et tesz ki. A tanulók számaránya tekintetében csak egy pár vidéki városunk mulja felül Temesvárt; azok, melyekben nagy látogatottságnak örvendő főiskolák vannak, mint Kolozsvár, Pécs és Kassa. A temesvári tanítók száma is jóval nagyobb volna, ha még több megkivántató iskola állana úgy a város mint a vidék rendelkezésére. Nyílt bizonyítéka ennek ama körülmény, hogy mihelyt egy-egy új iskola megnyílik, azonnal úgy tömve van annak első osztálya, hogy párhuzamos osztályt kell melléje nyitni. A tanítóképző csak hét éve van városunkban, de már is az országnak legnépesebb ilyen intézete, és lehetne akár kétszer annyi tanulója is, ha felvehetnék.

Különösnek tűnik fel az a körülmény is, hogy egy ilyen nagy városban mint Temesvár, melynek lakói száma már megüti az 50.000-et s a hol a kir. ítélőtáblán és a kir. főügyészségen kívül is annyi más állami és törvényhatósági hivatal van; hol az értelmiségi keresettel foglalkozók száma már 1898-ban is a lakosság 7.80⁰/₀-át tette ki; hol csakis a tanárok és tanítók száma 284-re, az ügyvédeké 62-re, az orvosoké 41-re ment; a hol az összes lakosság 52⁰/₀-a iparral és kereskedelemmel foglalkozik, 7.02⁰/₀ pedig járadékból él, míg östermeléssel csak 2.75⁰/₀ foglalkozik; hol vidéki városaink között a legtöbb pénzintézet van; melynek vasúti forgalma Pozsony után összes vidéki más városaink forgalmát felülmulja; a melynek hazafisága egy pár évtized alatt annyira előre vitte itten a magyarosodás ügyét, hogy az most már példányképül állittatik összes hazai városaink elé: mondom, különösnek tűnik fel, hogy itten a Seminariumon kívül jelenleg más

főiskola nincs. Míg jelentőségre nézve Temesvárnál sokkal alantabb álló városok jogakademiákkal rendelkeznek, városunk — melynek már több mint egy félszázad előtt volt jogi akadémiaja — most ezt nélkülözni kénytelen. Annál inkább feltűnőbb ez, mert Délmagyarországon egyetlen ilyen intézet sincs, míg az ország más vidékein sokkal sűrűbben vannak jogi főiskolák.

Délmagyarország hazánknak legdúsabb földje, hol a gazdász szakértő keze még jóval eredményesebbé tehetné az anyaföld áldásait: de épen itt hiányzik egy gazdasági fő- sőt még középiskola is. Városunkban annyi gyár, közelünkben — Resiczán, Dognácskán, Aninán, Oraviczán — oly sok bánya és oly sok gyár van: de hiányzik a műszaki iskola. Pedig egy-egy ilyenmű főintézet létesítésével az állam e vidéken nemcsak a tudomány érdekeit szolgálná, hanem egyúttal a magyar államiságnak egy-egy erős várát is építené meg; mert minél erősebb lesz városunk a magyar kulturális intézményekben, annál bevehetetlenebb végvárát fogja képezni úgy államiságunknak mint nemzetiségünknek. Temesvárnak e tekintetben jelenleg is oly nagy hivatása van e soknyelvű vidéken, hogy Losonczy István idejében sem volt külön.

VIII.

Tudományos és közművelődési egyesületek, könyv- és levéltárak. Emberbaráti egyesületek. Közjótékonyság.

I. Tudományos és közművelődési egyesületek.

1. *Délmagyarországi történelmi és régészeti múzeum-társulat.* E társulat az 1882. évben megalakult *Délmagyarországi történelmi és régészeti társulat*, és az 1884-ben keletkezett *Délmagyarországi múzeum-egyesület* egybeolvadása következtében, 1885. december hóban nyerte mostani elnevezését és szervezetét. Mindkét társulat néhai idősb Ormós Zsigmond főispán fáradhatlan buzgólkodásának köszönte keletkezését és később egyesülését. A társulat célja mindazt összegyűjteni és megőrizni, a mi Délmagyarország történetére és régészeti viszonyaira vonatkozik s azt egyúttal egy negyedéves folyóiratban a közönséggel is megismertetni.

A társulat az adományokat: könyveket, képeket, régészeti tárgyakat és okleveleket 1876-ig a püspöki

palota egyik szobájában, 1886-ig pedig a vármegyeház szomszédságában fekvő és a megye tulajdonát képező épület két szobájában helyezte

Délmagyarországi Tört. és Rég. Muzzeum-Egyesület és a Délmagyarországi Természettudományi Társulat palotája (Lonovits-utca 8. szám).

el. Ezt az épületet a vármegye közönsége 1880-ban — tulajdonjoga fentartása mellett — teljesen

átengedte a múzeumnak, sőt 1886-ban a régi épület helyén 31000 frt költségen, szintén a múzeum céljaira, díszes palotát emelt, melyben a múzeumi gyűjtemények mai napig őriztetnek és a mely városunk egyik díszét képezi. Az épület renaissance-stylusban készült magas emelet, alul pinczével, hol a lapidariumon kívül még a szolga lakása van. Van ezen kívül két nagy terme és 7 kisebb szobája; de a gyűjteményekkel a helyiségek már annyira tömve vannak, hogy már itt az ideje, hogy egy tágasabb múzeumi épületről gondoskodjanak.

A lapidariumban különösen becses darabok a *mitroviczi római sarcophag*, a titeli apátsági templom *szobrászati maradványai* (oszlopfők és párkánydíszek), három darab *római mértföldmutató*, egy római *áldozati oltár*, római *sírkövek*, két darab *török síremlék*, temesvári *czékhjelvények*, stb. . . A legérdekesebb római tárgyakat báró Scudier Antal táborszernagy ajándékozta.

A földszinti termekben van a *régiséggtár*. A történelmi korszakok képviselve vannak itt a csiszolatlan kőkortól kezdve majdnem a legújabb korig. A kőkorszakból különösen érdekesek a *paráczai, dinnyási, beregszói* és az *ó-bébai* leletek. A rézkort három *vörösréz csákány* képviseli. A bronzkori leletek között legértékesebbek a *vattinai, verseczi, vadászerdei, mosniczai* és a *borjasi* leletek. Későbbi korból valók már a *gyertyámosi nagy urna*, a *törökszákosi lelet*, a *rékasi ezüst láncz*, a *temeskutasi aranylelet*. A népvándorlás korából legszebbek a *jezvini* és a *dettai leletek*. Különösen érdekes pedig a XIII—XIV. századból való *erneszt-házi aranylelet*; ezeken kívül van egy szép nyíl-, sarkantyú-, fegyver-, camea- és gemmagyűjtemény; egy 106 darabból álló óragyűjtemény,

török edények s Kölcsey, Damjanich, Pöltenberg, Vécsey és Kőszeghy püspök emléktárgyai.

Az első emeleten van a *képtár, könyvtár* és az *éremgyűjtemény*. A képtár 300 darabból áll s legnagyobb részt id. Ormós Zs. ajándéka, az országos képtárból pedig 14 darab van itt letétben. A legjelentősebb darabjai: *Bellini Giovanni* egy eredeti Madonnája, *Kupeczkynek* két eredeti műve (David Góliath fejével és arczkép), *Donáthtól* öt eredeti arczkép, *Komlóssytól* két virágfestmény, *Bordone Paristól* Krisztus fej, *Augustinak* tivoli tájképe, *Gessi* Szent Katalinja, *Wouwermannnak* két műve, *Schmädl* Hiúsága, *Wäscher és Eder* egy-egy tollrajza és *Bersuder L.* temesvári polgárnak nagy festménye: »Nürnbergi Henrik tudára adja Habsburgi Rudolfnak császárrá választását«.

A nagy képtárteremben van elhelyezve, díszes faragott szekrényekben üveg alatt vagy fiókokban az *éremgyűjtemény*, mely 10000 darabon felül van s igen ritka és érdekes darabokat tartalmaz. A társulat idősb Ormós Zs. hagyatékából megvette az ő ritkaszép éremgyűjteményét 4500 frtért; e gyűjtemény maga 9000 darabból áll. Az összes éremgyűjteményben 300-nál több aranyérem van. Egy másik díszes szekrényben a nemesi oklevelek, régibb nyomtatványok, kéziratok s a metszett-gyűjtemény van elhelyezve.

Az első emelet udvari szobájában van elhelyezve a *könyv- és levéltár*. Mindakettő szakszerűen van rendezve és cathalogusuk nyomtatásban is megjelent. A könyvtár 5000 kötetet tartalmaz és különösen a Délmagyarország történelmére vonatkozó munkákban gazdag. A levéltár ugyan még kicsiny, alig 2500 darabot tartalmaz, de igen érdekes. A legrégebbi oklevele 1580-ból származik. Legnagyobb részt ez is Ormós Zs. adománya. Legbecsesebb

darabjai közé tartozik gróf Széchenyi István 19 levele, Lovassy László 8, Batthyánynak 1, Kossuthnak 2, Apaffy Mihálynak és Csereynek 1—1, Vukovits Sebőnek 69 és Gorove Istvánnak 82 darab levele. Nagyérdekű Záborszky Alajosnak: *Országgyűlési Tudósítások* és *Országgyűlési Szemle* cím alatt az 1843/4. országgyűlésről kéziratban kiadott folyóirata, valamint herczeg Schwartzenberg Felix osztrák miniszterelnöknek Haynauhoz 1849. aug. 20-án irt sajátkezű hosszú levele az ő felsége elnöklése alatt tartott minisztertanács megállapodásáról, hogy miként kell elbánni a magyar foglyokkal. Itt van Theodorovits szerb felkelő vezérnek 1849. febr. 7-től 19-ig terjedő hivatalos levelezése a szerb táborokkal, Dugonits *Etelkájának* kézirati töredéke, a Vukovits Sebőhöz és Ormós Zsigmondhoz koruk kiválóbb embereitől irt levelek gyűjteménye hat nagy kötetbe foglalva, továbbá nemesi oklevelek, régibb színlapok, régibb és újabb gyászjelentések, az 1848/9. évből proclamatíók, manifesztumok, hirdetések és falragaszok gyűjteménye.

A múzeum gyűjteménye nemcsak adományok, hanem vétel útján is gyarapszik. Alaptőkéje 70.000 korona; a Múzeumok és könyvtárak országos felügyelősége is évenként 600 koronával segíyezi. Rendez archeologiai ásátásokat, felolvasásokat és kiadja az évnegyedes *Történelmi és Régészeti Értesítőt*, melyet a tagok évi 10 korona tagsági díjuk fejében kapnak. Ezenkívül kiadott még három *Évkönyvet*, Baróti Lajosnak két kötetnyi *Adattár Délmagyarország XVIII. századi történetéhez* cz. munkáját, Milleker Bódognak *Délmagyarország régiségleletei* cz. két kötetes művét, Lendvai Miklós *Temessármegye nemes családjai* cz. munkájából eddig két kötetet, Berkeszi Istvánnak *Temesvári*

könyvnyomdászat és hírlapirodalom cz. egy kötetes művét és egy kötetnyi *Emlékkönyvet*; vagyis 28 évi fennállása óta kiadott 25 évfolyam *Értesítő* s azonkívül 11 kötet más művet.

A társulat élén áll egy elnök: jelenleg Deschán Achill; egy igazgató: Kapdebó Gergely alispán; egy főtitkár és egy titkár: Patzner István és dr. Berkeszi István tanárok.

2. *Délmagyarországi tanító-egyesület*; már 1867 óta terjeszti hazánk eme vidékén a magyar műveltséget, a tanítók között az összetartást és a népnevelés helyes elveit. Gyűléseit évenként felváltva más-más városban tartja. Elnöke Schenk Jakab igazg. Közlönye, a *Délvidéki Tanügy*, havonként kétszer jelenik meg. Tagok száma 260.

3. *A délmagyarországi természettudományi társulat*. E társulat 1874-ben alakult, általában a természettudományok minden ágának művelése és terjesztése, különösen pedig Délmagyarország természeti viszonyainak kutatása céljából. E végett természettudományi muzeumot és szakkönyvtárt létesített, mely jelenleg a múzeum épületének két termét foglalja el, szakszerű és népies felolvasásokat rendez és *Természettudományi Füzetek* cz. alatt egy évnegyedes folyóiratot ad ki. A tagdíj évi 8 korona, a tagok száma 263. A társulat tőkéje 2173 korona; a könyvtárban van 2100 kötet. A társulatnak egyik osztályát képezi az *orvos-gyógyszerészeti szakosztály*. Kiadott idáig 3 *Évkönyvet*, 24 kötet folyóiratot és megíratta a társulat történetét. Minthogy a Délmagyarorsz. tört. és rég. múzeumtársulattal ugyanazon épületben székelt, egyik társulat sem képes már gyűjteményeit kellő mértékben elhelyezni. Elnöke Molnár Viktor főispán, alelnökei dr. Breuer Ármin és Véber Antal, titkára Ries Ferencz tanár.

4. *Az orsz. m. k. meteorologiai és földmágnességi intézet Temesvár-Gyárvárosi meteor- és zivatar-megfigyelő állomása* (Kertész-utca 6). Temesvár sz. kir. város területén, a Délmagyarországi Természettudományi Társulat keletkezése, tehát 1874 óta tétettek meteorologiai megfigyelések. A megfigyeléseket 1886-ig először dr. *Szalkay Gyula*, utánna *Parlagi Márton*, dr. *Alföldy D.* és végre *Dorogi Ignác* végezték. 1886-tól egész 1897-ig alkalmas vállalkozó hiányában, a megfigyelések 11 évig szüneteltek. 1897-ben, a m. kir. orsz. meteorologiai és földmágnességi intézet nagyérdemű igazgatója, dr. *Konkoly Thege Miklós*, *Berecz Ede* m. k. áll. tanítóképezdei tanár kezdeményezésére, ugyancsak *Berecz Ede* Gyárváros kertészutczai házában és telken állított fel, egy teljesen felszerelt *II. rendű meteorologiai* és sürgönyözési joggal felruházott *zivatar-megfigyelő állomást*, melynek vezetésével ugyancsak *Berecz Ede* tanárt bizta meg.

Tekintve az állomás buzgó és sikeres működését, dr. *Konkoly T. Miklós* orsz. igazgató 1899-ben azt I-ső rendűvé, mintegy *Délvidék központi obszervatóriumává* emelte és a légnyomás, hőmérséklet, csapadék és a napfénytartam mérésére szolgáló, újabb *regisztráló* (önjelző) műszerekkel is felszerelte.

Az állomás működése. Az állomás megfigyelései kiterjednek az összes meteorologiai elemekre, azokról rendes könyveket vezet, az országos központnak, Temesvár sz. k. város tanácsának, a tisztí főorvosi hivatal útján és a Délmagyarországi Természettud. Társulatnak, havi és évi részletes időjárási jelentéseket tesz és a helyi lapokban naponta, a következő 24 órára szóló prognoszt ad ki.

I. A temesvári meteorológiai állomás 1899. évben tett megfigyeléseinek kivonatos jegyzéke.

Hónap	0° fokra redukált légnyomás <i>m/m</i>			Hőmérséklet C°			Pára- nyomás <i>m/m</i>	Lég- nedvesség %/o	Felhőzet 0—10	Csapadék <i>m/m</i>	Csapadé- kos nap száma	Zivatarok száma	Jégeső
	közép	max.	min.	közép	max.	min.							
Január . . .	753·7	764·3	731·0	2·6	12·4	— 8·0	4·8	86	7·2	34·6	11	—	—
Február . . .	54·5	61·5	36·0	2·6	19·0	—10·0	4·6	80	6·4	13·9	9	—	—
Márczius . . .	54·1	68·0	38·4	3·9	18·0	— 6·7	4·7	78	6·9	78·1	12	—	—
Április . . .	51·0	60·3	41·1	12·4	29·6	1·8	7·0	67	7·0	38·3	7	—	—
Május . . .	52·2	61·0	44·0	16·8	30·4	8·2	10·5	76	8·0	95·4	20	8	1
Június . . .	51·7	59·6	39·2	17·9	29·3	9·8	10·7	72	6·5	75·9	15	8	—
Július . . .	52·5	58·4	47·4	21·0	31·6	13·0	13·5	75	7·5	173·2	19	17	2
Augusztus . . .	53·5	58·6	46·1	19·4	31·6	9·0	12·1	74	7·0	53·9	12	4	—
Szeptember . . .	51·7	60·0	43·4	16·7	29·2	9·4	11·0	79	5·0	58·4	11	1	—
Október . . .	58·2	67·1	47·5	9·0	25·2	— 2·8	7·1	80	3·5	36·5	5	—	—
November . . .	59·6	67·6	51·1	5·1	18·8	— 4·0	5·4	82	6·5	14·7	5	—	—
Deczember . . .	55·4	68·3	42·4	—1·0	9·6	—12·6	3·5	85	7·8	72·1	15	—	—
Évi	54·0	68·3	31·0	10·5	31·6	—12·6	7·9	78	6·6	745·0	141	38	3

II

II. Összehasonlító meteorologiai adatok 1898. évről.

Város	Légnyomás (közepes)	Hőmérséklet			Összes csapadék
		Maximum	Minimum	Közép	
Budapest	748·8	32·6	—12·5	10·9	580
Keszthely	750·5	31·0	— 8·0	11·8	427
Pécs	740·5	33·0	—10·6	11·1	876
Zágráb	748·8	31·3	— 8·3	12·0	782
Fiume	761·3	35·1	— 2·3	14·3	1805
Ungvár	751·5	30·5	—18·2	10·2	732
Debreczen	754·6	32·4	—14·8	10·5	424
Szeged	753·9	33·2	—11·3	11·5	589
N.-Szeben	725·9	33·8	—22·8	9·8	680
Temesvár	758·7	35·5	—15·0	10·9	627·9

5. A *Temesvári jogász-egylet* 1881-ben alakult és 120 tagja van; elnöke dr. Hollerung Alfréd kir. táblai tanácselnök, titkára Dr. Steiner Adolf. Alaptőkéje 4600 kor. Van egy kisebb szakkönyvtára s működéséről *Évkönyvet* ad ki.

6. *Délvidéki Kárpátegyesület*; 1892 óta létezik. Elnöke Petheő János posta- és távirda-főigazgató. Célja a délvidéki Kárpátok tudományos megismeretése, egyúttal a turistaság előmozdítása s a kirándulások előkészítése. 1896-ban folyóiratot is adott ki, a két havonként megjelenő *Délvidéki Turistát*. Megíratta magyar és német nyelven egy-egy kötetben a *Délvidéki Kárpátegyesület Kalauzát*, Tagok száma 105.

7. *Temesvári Állatvédő-Egyesület*. Dr. Parlagi Márton nyugalm. csász. és kir. főörzsorvos buzgólkodása folytán alakult meg 1894-ben. Célja az állatok védelme; e végett szívnemesítő és az állatkínzást megvetni tanító népiratokat terjeszt; népszerű felolvasásokat rendez és keletkezése óta egy évnegyedes folyóiratot ad ki, *Állatvédő* czímen. Elnöke Parlagi Márton; titkára Graef János tanár. A tagok száma 87.

8. A *Gabelsberger gyorsíró-egyesület* 1898-ban keletkezett Rosenthal M. elnöklete alatt 20 taggal. Magyar és németnyelvű tanfolyamokat és gyorsíró versenyeket rendez.

9. *Az Országos Középiskolai Tanáregyesület Temesvárkerületi Köre*, 1898. jan. 20-án alakult meg mint az orsz. egyesület temesvári köre, 1899. szeptemberében pedig — miután a verseczi, lugosi és fehértemplomi középiskolák tanárai is beléptek — nyerte mostani nevét. Elnöke dr. *Schönvitzky* Bertalan igazgató, a rendes tagok száma 85, a pártolóké 48. Felolvasó estélyeket rendezett 1898-ban 5, 1899-ben pedig 7 ízben.

10. *A Temesvári Szabad Lyceum* a Temesváridéki Tanári Kör kezdeményezéséből keletkezett és 1899. nov. 20-án kezdte meg működését dr. Molnár Viktor főispán és dr. Telbisz Károly polgármester védnöksége alatt. Vezetője dr. *Schönvitzky* Bertalan. 1899. nov. 20-tól 1900 márcz 5-ig hetenkint két előadást rendezett (25), melyeken a temesvári társaság színe java vett részt. A tagok száma volt 171. Tiszta jövedelme 1002 kor 20 fill. A kezdet arra mutat, hogy a Temesvári Szabad Lyceum jövője biztosítva van.

11. *Az országos orvos-szövetség temesvár-városi fiókjá.* Orvostársadalmi és orvosi közügyeket tárgyaló szövetkezet. Alakult 1899-ben; elnöke dr. Tauffer Jenő városi főorvos; a tagok száma 30

12. *Temesvidéki mérnök- és építész-egyesület,* alakult 1877-ben; elnöke Nemes József; 1880/82-ben szakközlönyt is adott ki kéthavonként.

13. *Temesvári magyar nyelvterjesztő egyesület,* alakult 1882-ben.

14. *Temesvári szűnügygyámoltó egyesület;* alakult 1883-ban; elnöke dr. Molnár Viktor főispán, a tagok száma 100.

15. *Temesvár-józsefvárosi Fröbel gyermekek egyesület,* alakult 1878-ban, elnöke Bogma István, a tagok száma 33.

16. *Temesvár-belvárosi gyermekekert egyesület,* alakult 1870-ben, elnöke Dobó Lászlóné.

17. *Temesvár-erzsébetvárosi kiseddóvó egyesület,* alakult 1892-ben, elnöke Novotny J.

18. *Orsz. nemzeti szövetség temesvári fiókjá,* megalakult 1898-ban, elnöke Kapdebő Gergely alispán, a tagok száma 459.

II. Könyvtárak.

Nyilvános könyvtár városunkban idáig nincs, pedig napról napra mindjobban érezzük annak szükségét. Létesítése első sorban a város érdeke, de hozzájárulnának annak felállításához a helybeli tudományos jellegű egyesületek, úgyszintén a múzeumok és könyvtárak országos felügyelősége is. Reméljük is, hogy nem sokáig fog elmaradni. Az eddig említett intézeti vagy társulati könyvtárakon kívül még a következők vannak Temesvárott:

1. *Római kath. egyházmegyei könyvtár.* Alapját néhai Lonovits József püspök vetette meg 1835-ben. Jelenleg mintegy 5000 kötetből áll és a püspöki palota földszintjén van elhelyezve. Leginkább az egyházmegye elhalt papjainak hátrahagyott könyveivel gyarapszik. Emtítésre méltó benne a többek között Révai Miklósnak Csanádegyházmegye történelmét tárgyaló kézírata.

2. *Városi könyvtár.* A legujabb időben keletkezett s a városháza I. emeletén egy szobában van elhelyezve. Mintegy 3000 kötetet számlál s a levéltárnok gondjaira van bízva.

3. *Kegyesrendiek házi könyvtára,* mely a rendház I. emeletén egy szobában van, 5347 kötetből áll és leginkább régi latin, magyar és német nyelven írt munkákat tartalmaz. A rend egyik tagja ügyel fel reá.

III. Levéltárak.

Levéltárakban már gazdagabbak vagyunk mint könyvtárakban, de itt első sorban azt kell tekintetbe vennünk, hogy az új Temesvár csak 1716 óta létezik. Korábbi időből való levéltári gyűjteményeink tehát nincsenek, legfeljebb elvétve akadnak régiebb okmányaink, de ezek is a török világot

nem itt élték át. A visszafoglalás évétől már nem csak városunkra, hanem egész Délmagyarországra vonatkozó adatokat őriznek levéltáraink, melyek közül a következők a nevezetesebbek:

1. *Csanádegyházmegyei levéltár.* Míg a csanádi püspököknek rendes lakóhelyök nem volt, e levéltárt a székesegyház oratoriumában tartották; 1788 óta pedig a mai püspöki palota földszinti helyiségeiben van. A levéltár anyaga 1740-ben kezdődik. Elrendeltetett, hogy a hivatalos okmányok csomagokba kötve és megjelölve egybegyűjtessenek és minden hivatalos okmányról iktatókönyv vezetessék, de Engl püspök halála után néhány fasciculus és sok különféle okmány, mely a püspök szobájában találtatott, ennek örökösei által mint a püspök hagyatékának egy része, Bécsbe küldetett. 1778 óta a consistorialis ügyek és végzések is jegyzőkönyvbe vétettek. A hivatalos nyelv 1779 előtt német és latin, 1779-től 1842-ig latin, 1842-től 1850-ig magyar, 1851—1861-ig ismét latin volt, de azóta megint a magyar. A levéltár gyökeres szervezése és rendezése Fábry Ignác kanonok, a későbbi kassai püspök érdeme, ki Lonovits püspök rendeletére 1836-ban fogott a munkához és a levéltár összes anyagát a legnagyobb pontossággal rendezte 1852-ig, legújabbán pedig Kassics Károly cz. kanonok rendezte el a levéltár újabb részét. E levéltár rendkívül becses adatokat őriz egész Délmagyarország kulturális történetére. Itt van a temesvári jezsuiták naplója is, melyet 1719 óta több éven át vezettek.

2. *Csanádi káptalani levéltár.* A székesegyház sekrestyéjében őriztetik. Nem nagy, de értékes adatokat tartalmaz, mint nemesi okleveleket, szerződéseket, végrendeleteket s a káptalan birtokaira vonatkozó irományokat.

3. *Szerb püspöki levéltár.* A temesvári szerb püspökség habár átélte a török korszakot, levéltára abból a korból semmiféle okmányt nem őrzött meg. A legrégebb fasciculus 1750-nél kezdődik s azóta szakadatlanul, chronologiai rendben követik egymást a mai napig. A szerb egyházi, iskolai és birtokviszonyokra vonatkozólag bő adatokat őriz. A levéltárt a nyolczvanas évek végén Gyurovits György levéltáros rendezte szakszerűen; a szerb püspöki palota egyik földszinti helyiségében van.

4. *A hadtestparancsnokság levéltára.* Városunk legrendezettebb levéltára. A hadtestparancsnokság épületének földszintjén, a városi kórházra nyíló két világos szobában van elhelyezve, de egyrésze az épület más szobáiban is van. Katonai pontossággal, tárgyak szerint, fasciculusokban és chronologiai rendben vannak az oklevelek és okmányok. A tavaly elhalt Weithofer Károly csász. és kir. őrnagy, ki hosszú ideig volt a levéltár gondozója, vagy mint hivatalosan nevezik »*registrator*«-a, a fontosabb rendeletekről, parancsokról, melyek nemcsak szigoruan vett katonai ügyekre, de kereskedelemre, közlekedésre s más ügyekre is világot derítenek, 1716-tól a legutóbbi évekig terjedő rövid, világos kivonatokat készített. Maguk a kivonatok is sok kötetre terjednek, de nagyon megkönnyítik a kutató munkáját. A levéltár anyaga 1716-tal kezdődik; 1716-ból is tizennyolcz darab eredeti rendelete van itt az udvari haditanácsnak. Vidékünk történetére e levéltár még legnagyobb részben kiaknázatlan.

5. *Temesvármegye levéltára* a vármegyeház földszinti helyiségeiben több teremben van elhelyezve. Minthogy a vármegye csak 1779-ben hivatott új életre, levéltára is csak ettől kezdődik. Az iratok a megyei levéltárnokok által mindenkor pontosan kezeltettek; a mi hiány és rendellenesség volt, azt a mostani

buzgó főlevéltáros: Jelinek Miksa pótolta és rendbehozta, úgy hogy e levéltár jelenleg teljesen áttekinthető s az okmányok könnyen megtalálhatók. A megyei közgyűlésekről szóló jegyzőkönyvek 1779 óta szakadatlan sorrendben — a mikor a megyei élet csak működött — megvannak, a reájok vonatkozó indexekkel együtt. A levéltárral kapcsolatban van egy teremben a *kézi könyvtár*, melynek 1000 kötete leginkább törvényhatóságokra vonatkozó munkákat, törvényeket és a miniszteri rendeletek gyűjteményeit tartalmazza. Megvan itt Kossuth *Törvényhatósági Tudósításainak* egy példánya is 1837-ből.

6. *Városi levéltár.* A városház első emeletének három szűk kis szobája van levéltárnak berendezve. A helyiség semmiképen sem arravaló, hogy egy intelligens nagy város levéltári helyiségeül szolgáljon. A városi levéltárnak a tizedrésze sem fér el ebben a helyiségben; ez volt az oka annak, hogy a levéltár legrégebbi része elkallódott, mert helyiség hiányában már e század elején a múlt századra vonatkozó irományokat, a legfontosabbak kivételével, kiselejtezték és elégették. Így a XVIII. századra vonatkozólag alig találunk valamit a városi levéltárban. 1801-től kezdve már megvannak az irományok, habár nem pontosan, de egy arra teljesen alkalmatlan helyiségben: a belvárosi községi iskola pinczeszobáiban. A városi jegyzőkönyvek csak 1782 óta vannak meg; az előbbi évekből csak 1761—1768-ról található. A levéltár városházi helyiségeiben csak az 1890 utáni évek iratait tartják, az előbbi évekről szólók mind a pinczehelyiségben vannak. Tudományos felhasználása e szerint majdnem lehetetlen.

7. *Pénzügyigazgatósági levéltár.* A belvárosi *dicasterialis* épület II. emeletének az udvarra néző

több világos szobájában van elhelyezve. 1889-ig itt őrizték az 1716-tól 1778-ig fennállott *Temesvári Bánság* tartományi kormányának, az u. n. *temesvári administratio*-nak a levéltárát is, anélkül, hogy délvidéki történetíróinknak tudomásuk lett volna erről. Dr. Baróti Lajos tanár felfedezvén, figyelmessé tette reá dr. Pauler Gyula orsz. levéltárnokot, ki aztán Budapestre vitette és az országos levéltárral egyesítette. Ez iratok között legérdekesebbek az u. n. *rotulus*-ok, vagyis az egykori iratok kivonatai. E rotulusok kész regeszták, valóságos kincses bányái Délmagyarország XVIII. századi történetének, miért is a Délmagyarországi Tört. és Régész. Muzeum-társulat az okból dr. Baróti szerkesztése mellett idáig már öt terjedelmes füzetet adott ki, és kiadásukat ezentúl is folytatni fogja. Habár a temesvári *administratio* levéltárának elszállításával városunk a leggazdagabb levéltártól fosztatott is meg, azért a pénzügyigazgatóság levéltárában még mai napig is igen gazdag levéltári anyag van az 1778 utáni időkből. Itt van az 1849-től 1860-ig fennállott cs. kir. pénzügyigazgatóság levéltára is. Sajnos, hogy a többszörös hureczkolódás folytán e levéltár mindnagyobb rendetlenségbe jutott. Tudományos átkutatását idáig senki meg nem kísérlette.

8. *Királyi törvényszéki levéltár.* Habár a királyi törvényszékek csak 1872-ben kezdték meg működésüket, a temesvári kir. törvényszék levéltárában vannak az előbbi években fennállott megyei és városi valamint az ötvenes években itt működött cs. kir. törvényszék hivatalos iratai is. E régiebb iratok a *dicasterialis* épület II. emeletén vannak; itt vannak Temesvár régi telekkönyvei is a múlt századtól kezdve. Hatalmas foliáns kötetek, disznóbőrbe kötve, melyekből a régi temesvári polgár-

ságnak nemcsak vagyoni, de üzleti viszonyait is megismerhetjük.

IV. Emberbaráti egyesületek, közjótékonyosság.

A jótékony egyesületek száma városunkban igen nagy s a város szétszórtsága csak javára válik a jótékonyáságnak, mert minden városrészben külön hasoncélú egyesületek alakulnak és mindenütt üdvös tevékenységet fejtenek ki. Különösen megbecsülhetetlen a nőegyesületek emberbaráti tevékenysége, mely igen számos családot ment meg az éhezéstől. Van 16 jótékonycélú és ezenkívül még 16 betegsegélyező és temetkezési egyesületünk s e 32 egyesületnek 7106 tagja van. Az 1898. év alatt összesen 72.358 koronát osztottak ki segélyképen.

Legnagyobb segélyező maga a város. A kezelése alatt álló emberbaráti alapok közel egy millió koronát tesznek ki, melynek négy ötödrészét csak az utolsó tíz év alatt gyűjtötték össze. Legnagyobb alapok:

1. A *Gizella-árvaházi alap*, 1877-ben létesült és jelenleg 325.384 korona tőkével rendelkezik, melynek kamataiból 32 árva gyermeket nevelnek. A város közönsége ez intézet fejlesztését mindig szíven viselte s az utolsó évtizedben 260.000 koronával gyarapította annak alaptőkéjét, hogy a jelenlegi igénytelen hajlék helyett egy mintaszerű új árvaházat létesítsen. Egy-egy gyermek eltartása átlag évi 340 koronába kerül.

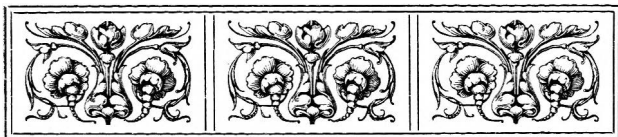
2. A *polgári menház* alaptőkéje 127.387 korona. Kamataiból tönkrement, elaggott polgárokat s azok özvegyeit segélyezik havi 24, illetőleg 12 koronával.

A segélyezetttek száma 1899-ben állandóan 40 férfi és 20 nő volt.

3. *Városi szegényalap.* Tőkéje 90.070 korona. Bár közel nyolczvan éve áll fenn és a városi házi pénztár is évenként 8000—10.000 koronával támogatja, nagyobb tőkét mégsem birt gyűjteni, mert állandóan nagy a segélyezésben részesülők száma; 1898-ban 290 szegény kapott ez alapból 22.246 korona összegű segélyt.

A város közel 44.000 koronát ad ki 326 szegénye felsegítésére, míg a jótékonyági egyesületek kiadásáival együtt majdnem 120.000 koronát tesz ki az az összeg, mely városunkban évenként a nyilvánosan működő hatóságok, testületek és egyesületek által a nyomor enyhítésére fordítatik.

IX.

Ipar, kereskedelem és közlekedés.

Az új Temesvár határa nagyon kicsiny levén, lakosai már kezdettől fogva arra voltak utalva, hogy *iparral és kereskedelemmel foglalkozzanak*. A város újjáalkotója: Mercy gróf tábornok, mindjárt a visszafoglalás után kiválóan ügyelt arra, hogy az ujonan alakult városba Németországból képzett iparosok telepedjenek le; de csakis katolikus vallásúak lehettek. Más vallású iparost az első évtizedek alatt csak akkor és annyi időre fogadtak be, a míg nem akadt arra az iparágra kath. vallású egyén. Még 1766-ban is visszautasítanak egy könyvnyomdát állítani akaró nyomdászt, csak azért, mert Szebenben lutheranusok között élt; pedig az illető kath. vallású, nyomdára pedig a városnak szüksége volt.

Mercy gróf 1718—1734 között városunkban különféle gyártelepeket létesített, melyeknek legnagyobb része a Nagy-Palánk külvárosban és a mai Gyárváros helyén voltak. Volt például egy *selyemgyár*, nagy kiterjedésű eperfakerttel, *papírmalom*, *sodronygyár*, *posztógyár*, *kovácsműhelyek*,

téglagyárak, olajsajtók répaolaj készítésére. A selyemgyár élére Rossi mantuai apátot állítá. A temesvári selyemgyárból kikerült első készítmények szent czélokra fordítottak és még 1780-ban is meg voltak székesegyházunkban. 1734-ben a ferenczrendű barátok is építettek nagy-palánki zárdájok mellé egy posztógyárat, de ezt már 1738-ban a pestis miatt be kellett szüntetni; úgyszintén előbb-utóbb, de néhány évtized alatt megszűntek az állami költségen emelt többi gyártelepek is.

A XVIII. század első felében Temesvárra telepedett iparosok között magyarországit igen keveset találunk; temesvári születésű csak négy volt. A kik Temesvárott vagy vidékén születtek, azok mindnyájan a szücsmesterséget űzték.

A czéhek már 1718-ban megalakultak; 1760 körül már a következő iparágakat művelték városunkban: borbély, könyvkötő, kádár, halász, mészáros, kertész, üveges, arany- és ezüstműves, boltos, keztyűs, kalapos, kávé, fésűs, gombkötő, mézeskalácsos, molnár, lisztkereskedő, parókacsináló, pipacsináló, paszomántos, szíjgyártó, szabó, lakatos, köszörűs, czipész, zsinórkészítő, szappanos, keményítőcsináló, burnotkészítő, asztalos, posztókészítő, posztónyíró, órás, kerékgyártó, pék, vendéglős, ács, czizmadia, cukrász, puszkacsináló, varga, cseres, szücs, rézöntő, bádogos, kőműves, nyereggyártó, kötélgyártó, kárpitos, irhatimár, ónöntő, esztergályos és gyékénykötő. Mindezek bizonyynyal nemcsak a temesváriaknak, hanem a vidék sőt a balkáni népek számára is dolgoztak.

Temesvár ipara századunkban, kivált 1867 óta, gyökeres változáson ment keresztül. E változás a kézi ipar hanyatlásában és a gyári ipar fejlődésében találja kifejezését. De ha mostani gyári iparunkat a régibb, ötven hatvan év előtti, sőt még régibb

gyári iparunkkal összehasonlítjuk. úgy erről sem mondhatjuk, hogy az idők folyamának megfelelően fejlődött volna; annál kevésbé mondhatjuk, hogy virágzásnak indult. Temesvár gyári ipara ugyanis régi. Már akkor is virágzott, midőn hazánk többi városaiban alig létezett gyár. Egyik városrészünket 1744-ben épen az ott levő sok gyárról nevezték el *Gyárvárosnak*. Régibb gyáraink közül sok végkép megszűnt, mások egyes iparágakkal együtt hanyatlóban vannak. Viszont újabb gyárak és ipartelepek is keletkeztek, vagy a régiek között néhány kibővült. Az eredmény általában az, hogy gyáraink és ipartelepeink jelenleg mintegy 1000 munkással többet foglalkoztatnak, mint egy évtizeddel előbb.

Megszűnt gyáraink a következők: selyemgyár (2), olajgyár (2), bőrgyár, likörgyár, íróngyár, stearin-gyertyagyár, keményítőgyár, papirgyár, posztógyár, kártyagyár, gőzfűrész. Ugyancsak megszűnt a czínműves, szalámikészítő és a kordoványos ipar.

Hanyatló iparágak: a csizmadia, czipész, fazekas, gyertya és szappan, halász, kalapos, kötélgyártó, ruhafestő, rézműves, rézöntő, sapkás, szeszgyártás, szitakötés, szücs, szűrszabó, takács és tarisznyakészítő ipar.

Városunkban az iparos osztály aránylag gyenge. A kisiparos azon a fokon van, hogy anyagi helyzete nem sokal kedvezőbb a gyári munkásénál; de azért iparunk legalább technikailag fejlődött. A szakoktatás az állam, az ipar és kereskedelmi kamara és a város által nyújtott ösztöndíjak megteremtették gyümölcseit és jelenleg az ipar sok ágában, különösen a műlakatosság, műbádogosság, bútorasztaloság, műkertészet, műszerészet (optikus), fényképészet, nyomdászat, kép- és kőfaragás terén igen kiváló nagyiparosaink vannak, a miről úgy

az 1891-ki temesvári, mint az ezredéves országos kiállítás is szépen tanúskodott. Még fontosabb technikai eredmények várhatók a most megnyíló állami fa- és fémipari szakiskola működésétől, de ennek eredményei csak évek múlva lesznek láthatók.

Városunkban legvirágzóbb a *személyes szolgálati*, (hordár, bérkocsis, borbély, kávé, korcsmáros, mosónő, vasalónő, varrónő, vendéglős stb.), *az életvezeti és az építőipar*; míg a tulajdonképeni ipar: a kézművesség és nagyobb ipari vállalkozás évek óta nem vesz nagyobb lendületet.

Jelenleg a következő kiválóbb gyáraink és ipar-telepeink vannak:

A *dohánygyár*, hazánk legrégebb és a fiumei után jelenleg is legnagyobb ilyenmű intézete. Létesítették 1846-ban, tehát még a dohánymonopolium behozatala előtt. Azóta több ízben is megnagyobbították, mert üzeme és a munkások száma évről évre emelkedett. Míg 1850-ben csak 297-re ment a tisztviselői és munkásai száma, jelenlegi személyzete már igen közel van a 2000-hez, kik évenként több mint kétszáz millió darab szivart és szivarkát állítanak elő.

Az *államvasútak műhelye* még akkor keletkezett, midőn városunk vasutat kapott, de 1874-ben megszüntették és csak 1892-ben helyzetetett újabb működésbe. A műhelyekben a vasúti járművek kijavításán kovácsok, asztalosok, kocsiszerelők és fényezők, összesen mintegy 500-an dolgoznak.

A *malomipar* legrégebbi iparágaink egyike: jelenleg négy kisebb malmon kívül 3 nagy gőzmalom van, úgymint az *Erzsébet-gőzmalom*, mely városunk legnagyobb műmalma; 1880-ban keletkezett s most 200 embernél többet foglalkoztat; évenként mintegy 475.000 métermázsa búzát őröl. Készítményeit

Ausztriába, Németországba, Svájcba, Franciaországba és Nagy-Britanniába szállítja. A *Pannoniagőzmalom* 1869-ben keletkezett s most 55 munkást foglalkoztat; legrégebb az *első műmalom részvénytársaság*-nak részint gőzre, részint vízi motorra berendezett malma, mely 1863-ban kezdte meg működését s átlag 90 ember dolgozik benne.

A *szeszgyártás* erősen hanyatlóban van. A nyolczvanas évek közepén még öt szeszgyár volt Temesvárott, de az 1884. évi szeszadó-törvény, mely az adót hectoliterenként 2·81 frttal felemelte, rövid idő alatt több szeszgyárunknak a nyakát szegte. A szesztermelők az adótöbbletet egyelőre belterjesebb üzem által akarták kiegyenlíteni, de nemskára beállt a túltermelés, mely az árakat leszorította. Két szeszgyár nemskára megbukott, a harmadik 1899-ben szüntette be működését. Jelenleg két kiváló szeszgyárunk van. A *Blau testvérek szeszgyára* még 1862-ben kezdte meg működését; jelenleg vagy 100 munkása van. Jóval nagyobb ennél az *első temesvári szeszégető és finomító részvénytársaság* szeszgyára, mely 1870-ben keletkezett és most vagy 200 embert foglalkoztat. Mindkét szeszgyárunk egyúttal marhahízalással is foglalkozik és évenként vagy 3000 darab hízlalt marhát adnak el a bécsi és a budapesti piacon.

A *sörgyártás* városunkban igen régi. A múlt században még állami jog volt és sokáig az is maradt. A kincstár a Gyárvárosban alapított egy nagy sörfőzőt, melyet már a múlt században is sokan látogattak. Mai sörgyárunk a *Gyárudvar*, egy részvénytársaság tulajdona s legjelentékenyebb hazai sörgyáraink közé tartozik úgy nagyságára, mint modern berendezésére nézve. A részvénytársaság 1869-ben 1,800.000 forint alapítókéivel fogott egy megfelelő sörgyár létesítéséhez. Néhány

évvél ezelőtt a Gyárudvar főbb épületei leégtek, de csakhamar ujjonnan felépítették és felhasználták az alkalmat, hogy a sörfőzés körébe vágó minden vívmányt életbeléptessenek. E szempontból a telepet bátran lehet a leghiresebb sörfőzőkkel összehasonlítani. A sörgyár könnyebb fajtájú sört, és pedig évenként mintegy 50.000 hectolitert gyárt, de ennek alig ötödrésze használtatik fel városunkban, a többi a vidékre, sőt igen messze vidékre is elkerül, mint Fiumébe, Ausztriába, Bulgáriába, Velenczébe, Rio de Janeiroba, Bahiába stb., hol a gyárnak raktárai vannak. A kiviteli palaczkösör számára a gyárban külön helyiségek vannak berendezve, hol a palaczkok tisztítását és töltését is gépen végézik. A gyár mostan vagy 70 munkást foglalkoztat; kivitele naponként nő.

Eczetgyárunk 1876-ban keletkezett, de még mai napig is kisebbszerű; évenként 4—5000 hektoliter eczetet és boreczetet állít elő.

Említendő még a három *szikvizgyár* is, melyek közül az egyikben cognacot és pezsgőbort is gyártanak kisebb mérvben.

Az állati hulladékok közül a csontokat a *spodiumgyár*, a szőröket pedig a Reiter és Schwartz *szőr- és gyapjúnemecsgyára* értékesítik. A szeszgyárak marhahizlalóinak trágyáját a Singer-féle *műtrágyagyár* dolgozza fel. Míg a két első gyár virágzik, addig a harmadik erősen hanyatlóban van, mert hazai gazdaközönségünk nem eléggé méltányolja s így a gyár majdnem kizárólag a külföldre szorul. Míg 1895-ben 240 munkaerőt alkalmazott, jelenleg már 33 is elég.

Téglaagyárunk négy van. Ezek közül három csak a legujabb időben keletkezett; összesen vagy 500 munkást foglalkoztatnak s az egyik *cserépkályhák gyártásával* is foglalkozik.

A *vas-, fém- és gépipar* köréből említendő *Tedeschi és társa vasöntődéje és gépgyára*, melyben 95 munkás dolgozik, míg a műlakatosság terén *Leyritz Árpád* műhelye a legkiválóbb, mely különféle kiállításokon a legnagyobb kitüntetésekben részesült. E mellett van még vagy nyolcz *gépjavitó-műhely és öntőde*.

Világító anyag gyártásával három telep is foglalkozik. Legrégibb az *osztrák légszuszvilágítási társulat* telepe, mely 1857-től 1884. okt. végeig még közvilágítást is szolgáltatott, de azóta csak magánosoknak. A *városi villanytelepet* egy angol társulat 1883-ban létesítette s 1893. jan. 1-én vétel útján a város tulajdonába ment át; most ez látja el a várost közvilágítással. A városi közúti vasút *központi áramfejlesztő telepe* a legújabb; beépített területe 3400 négyzetméter, beruházási költsége pedig 2,400.000 korona.

Nagy lendületet vett legújabban a *gyufagyártás*. A temesvári gyufagyárat 1883-ban ifj. Steiner Károly alapította. Miután több ízben gazdát cserélt, 1899-ben részvénytársasággá alakult s azóta rohamosan fejlődik. A vállalat elnöke Nikolits Fedor báró, igazgatója Szana Zsigmond. Míg pár évvel ezelőtt a gyár a gyufaszálkákat és dobozokat Ausztriából készen vette, most már mindezeket hazai fából maga állítja elő. Van 56 darab mindenféle fajtájú munkagépe és ezen kívül állandóan 300 munkást alkalmaz. Naponkint előállít negyven millió gyufaszálkát, 150.000 gyufa-dobozt és 50.000 darab papírhüvelyt. A gyár legkedveltebb készítménye az erdélyi m. közm. egyesület pártfogása alatt forgalomba hozott *Emke gyújtó*, mely az osztrák gyufa behozatalát erősen visszaszorítja. A gyár az *Emke gyújtó* évi tiszta hasznából 5⁰/₀-ot ad az *Emkének*, s ez évenként mintegy 5000 koronát tesz ki. A gyár kivitele mindjobban fejlődik

s jelenleg már szállít a balkáni államokba, sőt Ázsiába is.

Ujabb vállalatot képez a *zongoragyártás* is, melyet Petrof Antal königráti gyáros 1891-ben honosított meg városunkban s azóta egész gyárteleppé alakította. Előállít zongorákat, harmoniumokat és czimbalmokat; mindezek az országos kiállításon is sikert arattak. Gyártmányai itthon és a Balkán államaiban kelnek el.

Ujabb ipartelepek városunkban az *asphalt-, cement- és kocsikenőcsgyártás, a mozaikkészítés, a szövőgyár, kalapgyár, gőzmosó és a vajgyár*, de mindezek szerény keretben mozognak. Nagy arányú azonban a *műkertészet*, a melynek három telepe van városunkban. Legkiválóbb a Mühle Vilmos műkertészete, melynek hírneve az ország határain is túl terjed; kiállításokon is többszörös kitüntéseket szerzett.

Gyári iparunk nagyobb arányú fejlődését a közel jövőtől várhatjuk. Nemsokára üzembe lép egy második, nagyobb arányú *kalapkúp- és kalapgyár*, melynek építése most folyik s a mely legalább is 150—200 munkást fog alkalmazni. Ugyancsak a megvalósulás állapotában van egy még nagyobb arányú *első magyar czipőgyár részvénytársaság Temesvárott*, melyet Fränkel Alfréd mödlingi czipőgyáros szintén a város anyagi és erkölcsi támogatásával a közel jövőben szándékozik a Gyárvárosban létesíteni s a melynek megnyílása után öt év múlva már legalább is 500 munkással kell működnie.

Ha az iparral tényleg foglalkozó munkabíró egyének számát veszszük (családtagjaik nélkül), akkor városunkban a lakosság 19.15⁰/₀-a foglalkozik iparral. Az iparos osztálynak a lakosság között nagyobb százaléka csak Kassán (22.80⁰/₀) és Pozsonyban (21.08⁰/₀) van; többi vidéki váro-

saink e tekintetben Temesvár mögött állanak. Az iparral foglalkozók összes száma városunkban 1891-ben 7638 volt.

A mily magas fokon áll iparunk, ép olyan jelentékeny kereskedelmünk is, csakhogy az újabb időkben szintén hanyatlott.

Városunk kereskedelme a múlt században legnagyobb részt a *görögök* és *arnauták* kezében volt, kik nemcsak állandó árúhelyeket tartottak Temesvárott, hanem úgy külföldi mint temesvári árúczikkekkel bejárták a falvakat is, és árúikat jó drágán sózták az együgyű nép nyakába. A tartományi kormány 1740-ben *igazi nadályoknak* nevezi őket; azért a kicsiben való kereskedést el is tiltották nekik, de a nagykereskedést továbbra is a kezökben hagyták. E kereskedők oly nagy számban laktak közöttünk, hogy a Gyárvárosban külön szállójuk volt, századunk elején pedig gyermekeik számára külön, görögnyelvű iskolát állítottak.

A Bánság nyersterményeinek értékesítése végett már 1760 körül gróf Perlas tartományi kormányzó pártfogása mellett egy *kereskedelmi társulat* alakult Temesvárott, mely a Bégacsatornán szarvasmarhát, faggyút, nyúlborrt, viaszkot, mézet, gyapjút, dohányt és mindenféle terményt szállított a Tiszára és onnan a Dunán Bécs felé; de a társulat néhány évi fennállás után megbukott. Ezután egy bécsi kereskedőház állított itten ügynökséget, de ez sem nagyobb szerencsével. A nagykereskedés, a kivitel továbbra is az arnauták és görögök kezében maradt majdnem századunk közepéig, kik maguk között különféle kereskedelmi társulatokat alakítottak.

Nagy kereskedőházak már a múlt században is voltak nálunk, melyek fióküzleteket tartottak a tartomány kisebb városaiban, sőt azon túl is. Ilyen

volt 1780 körül a *Deyak testvérek* vegyes kereskedése és rövidárú üzlete, melynek Aradon és Ujvidéken is voltak fióküzletei. Nevezetes kereskedelmi cég volt a múlt században a Demmelmayer és később a Pausenberger ház is.

Az utolsó évtizedek alatt míg az ipar terén a gyári ipar gyökeret tudott nálunk verni és leszorítja ugyan a kisipart, de fokozza az össztermelést: addig a kereskedelem terén általában hanyatlást találunk, mit szomorúan bizonyítanak a folyamatban levő legujabb csődesetek is. E hanyatlás okai: a vasúti személy- és teherszállító díjtételek központosító módszere, mely a fővárosi telepek versenyképességét a vidéki városokban is elömozdítja; a vándorügynökök üzelmel; a házalás túlságos kiterjedése; a hitel megnehezítése és a külföld beviteli vámjainak magassága.

Legnagyobb a panasz a terménykereskedés hanyatlása felett; míg 1877-ben Temesvárott 67 terménykereskedő volt, 1896-ban már csak 45. A terménykereskedésnek még a hetvenes években is városunk volt egyik legnagyobb központja, de a mily mértékben kiépültek a vasútak és vidékünk több városában újabb és újabb gőzmalmok keletkeztek: oly mértékben decentralizálódott a terménykereskedés is. Temesvár gabonakereskedése ma már teljesen elvesztette egykori jelentőségét. E hanyatlás egyik legfőbb oka az olcsó, mindenkor használható *vízi út* hiánya is. A temesvári kereskedők a Bégát csak az év csekély részében vehetik igénybe s így nagyobbára a költségesebb vasúti szállításra vannak utalva. A gabonaraktárak is többnyire távol esnek a Béga partjától és a vasútól. E bajnak csak az vethetne talán véget, ha a Bégát már Temesvártól kezdve állandóan hajózhatóvá tennék s a vasúti állomást sínhálózattal

kötnék össze a hajóállomással. Kisebb nagyobb mérvben szintén hanyatlóban van a szesz-, a fűszer- és vegyesárú, a díszmű- és norinbergi árú, a liszt-, üveg-, porcellán-, bútor-, papír-, csont- és rongy-kereskedés is. Ezzel szemben emelkedőben van a fa-, bor-, sör-, ló-, szarvasmarha-, baromfi-, tojás-, vegyi-, vas-, czipő- és divatárú-, bőr-, só- és hangszer-kereskedés. Kíviteli piacaink az osztrák tartományokon kívül leginkább a Balkán államok, Angol-, Német-, és Franciaország, Svájc, sőt Ázsia és Amerika is.

Ha hanyatlík is bizonyos tekintetben kereskedelmünk, az még mindig igen jelentékeny és jövőjén sem kell aggódnunk; a mai hanyatlás csak átmeneti, mely nagyrészt világkereskedelmi okokból származott s a melyet többi városainkban is csakúgy megéreztek mint nálunk.

Kereskedelemmel városunkban 1891-ben 1650 egyén foglalkozott; ha ezekhez nem számítjuk hozzá családtagjaikat, akkor is a város lakosságának $4\cdot14\%$ -át teszik ki.

Iparosaink és kereskedőink idáig 16 különféle társulatot és egyesületet létesítettek érdekeik védelmére. Legrégibb a *Temesvári Lloyd-társulat*, külön egyesületet alkottak a könyvnyomdászok és betűöntők, czipészek, bérkocsisok, kovácsok és bognárok, kávéosok és vendéglősök, asztalossegédek, szabók, iparosok és tűzoltók; pedig ezeken kívül állanak még a *munkás betegségélyző és temetkezési egyesületek*, úgyszintén a *nyolcz betegségélyző pénztár* is.

Vásár. Temesvár 1718-ban nyert vásárjogot, még pedig négy országos vásár tartására; most évenként 5 vásár van, melyek mindig 4—4 napig tartanak. Ezenkívül minden városrészben hetenként egy heti vásár tartatik. Temesvár vásárai régóta

híresek, de kivált híresek voltak a múlt században és századunk első felében. Ilyenkor úgyszólván az egész tartomány lakossága találkozót adott itt egymásnak. A ki a Duna-Tisza-Marosszög ethnographiáját akarja tanulmányozni, annak még most is elég ha egy-egy temesvári országos vásárt tanulmányoz; még most is három-négy féle nyelven folyik itt az alkudozás, hanem még vegyesebb volt a múlt században, mikor valóságos bábeli nyelvzavart hallhatott a látogató. Minthogy a múlt században Temesvár környékén még spanyolok és francziák is laktak, ezek is a temesvári vásárra hordták terményeiket és állataikat. A vásárokat nagy számmal keresték fel a török, görög és arnauta kereskedők is, úgy hogy beszéltek és kiabáltak, kínáltak és alkudoztak ilyenkor német, szerb, oláh, spanyol, franczia, török, görög, örmény, *sőt még magyar nyelven is*. A temesvári piaczon mindent lehetett venni, 1770-ig még *embert* is. Ugyanis 1770-ig állott fenn a tolonczolás rendszere. Bécsből és az osztrák tartományokból mindazokat, a kiket lopás, rablás, orgazdaság, emberölés, rablógyilkosság, szökés, erkölcstelenség és csempészet miatt elítéltek, hajókon Temesvárra — mint számüzetési helyre — hozták. Temesvárrott a »*Schubdirektor*« a börtönre ítélteteket elzáratta, a többbit pedig dobszó mellett kiállította a piacra s minden férfi vagy nő megnézhetette őket és egyet választhatott magának e mákvirágok közül ingyen, a nélkül, hogy ez a legkisebb feltűnést is keltette volna. A ki Temesvárrott el nem kelt, azokat szekereken bevitték egy pár napi járásnyira a tartomány belsejébe s ott szélnek eresztették. Ezt az emberkereskedést csak II. József temesvári személyes tapasztalata után, s az ő sürgetésére törölte el Mária Terézia.

Mindig jelentősek voltak az állatvásárok; még most is felmegy az évi felhajtás vagy 7000 darab lóra, 16000 darab szarvasmarhára és 12000 sertésre, mely vásárok az országos vásár alkalmával három napig tartanak. Azonkívül minden héten van egyszer állatfelhajtás, melynek forgalma a fenti számba nincs betudva. A vásárok mintegy 70000 korona jövedelmet hoznak a városnak.

A *hiteligények* kielégítésére első sorban az *osztrák-magyar bank temesvári fiókja* szolgál, mely 1856-ban alapított és még mostan is a legtöbb mellékhelye van a magyarországi fióktintézetek között. A többi pénzintézetek között nemcsak a legrégebb, hanem a legtekintélyesebb is a *Temesvári első takarékpénztár*, mely már 1845-ben alakult meg s 1898-ban az évi betéte már 7,382.000 frtra ment. Utána jön mindjárt a *Temesi Agrár Takarékpénztár*, mely 1869-ben keletkezett, s ezeken kívül még tíz takarékpénztár és bank, melyek legkisebbjének is 120.000 korona alaptőkéje van.

E fennebbieken kívül van még az *osztrák-magyar tisztviselő-egyesület* temesvári intézete, a *délmagyarországi tisztviselők önszegélyző-egyesülete* és a *délvidéki tanítók takaré- és hitelező-szövetkezete*; e szerint városunk ennyi pénzintézettel az összes vidéki városokat megelőzi.

Közlekedés. Hazánknak a Kelettel folytatott kereskedelmi összeköttetése oly régi mint maga Magyarország. E kereskedelmi összeköttetésnek pedig Temesvár mindig egyik kiváló állomása volt, azért állandó útvonalak kötötték össze úgy a Kelettel mint a Nyugattal. Közlekedési eszközökben Temesvárott soha nem volt hiány, s az emberek rangjok és módjok szerint mindenkor válogathattak benne. A múlt században, sőt az egyes nagyobb városokkal fennálló vasúti összeköttetés létesítéseig

különféle járművek állottak a személyek és árúk szállítására. Legfontosabb közlekedési eszköz volt már a XVIII. század elején is a *Bega csatorna*. Facsettől Temesvárig csak fausztatásra használták, de Temesvártól a Tiszáig ezen szállították szét városunk ipartermékeit, a gyarmatárúkat s a többi kereskedelmi cikket, de személyszállításnál soha nem játszott fontosabb szerepet.

A nagy urak régen is a maguk fogatán jártak. A kinek saját fogata nem volt, de mégis kényelmesen akart utazni, az a *postakocsira* ült. Pesttől Temesvárig, jó időben, jó úton négy napig tartott az utazás; de ha nagyobb eső vagy árvíz volt, akkor bizony hetekig is eltarthatott. Pesttől Temesvárig volt vagy husz állomás; az utas minden állomáson 1—1 frtot fizetett egy-egy lóért és így legjobb esetben is vagy 40 frtba került egy utazás postakocsin Pesttől Temesvárig. De ebbe a 40 forintba még nincsen beszámítva, a mit az utas útközben magára költött, sem a pótlovakért felszámított díj. Az Alföldön ugyanis igen gyakran megtörtént, hogy rossz volt az út, nagy a sár, úgy hogy a két ló nem volt elég a postakocsi elé. Ilyenkor még egy-két pótlovat is alkalmaztak, de mindez az utas költségeit szaporította, mert állomásenként minden ló után újabb 1—1 forintot kellett fizetnie. Hanem aztán meg volt a kényelem is. Szabadon választhatott az utas félfedeles vagy egészen nyílt kocsit. A postaszolga kürtjére mindenki kitérni tartozott az útból; az utas, ha akarta, egyedül ülhetett a hátsó ülésen; az állomásokon a pénzérek és tolakodó koresmárosok nem alkalmatlankodtak. Ha a lovakat felváltották, rögtön folytathatta útját, a kocsiban pedig lehetőleg minden alkalom meg volt az alváásra és a pihenésre. A temesvári postaigazgatóság is alkalmazott ily posta-

kocsikat, melyek a vasutak megnyitáig Aradra, Verseczre, Orsovára, Lugosra és Mehádiára szállították az utasokat.

A *gyorskocsi* már másféle intézmény volt. Pesttől Temesvárig a mult században havonként csak kétszer, de később már többször is közlekedett. Váltott lovakon éjjel-nappal folytatta útját. Több utas volt egy kocsin, mégis drága volt; e miatt kevesen használták. Városunkban még az ötvenes és hatvanas években is volt két *gyorskocsi-vállalat*, melyek Araddal, Lugossal és Szegeddel tartották fenn a közlekedést, de legtöbben vették igénybe a *társaskocsit*, mely a pest—temesvári útvonal minden állomásán volt található. Széltől és esőtől ez is megóvta az utast; a lovak is elég jók voltak, a kocsisokat mindenütt ismerték a vendéglősök s ez az utasnak is előnyére vált. Társaskocsin Pesttől Temesvárig, jó úton, öt napig tartott az utazás s ezért mindössze is csak 5—6 frtot kellett fizetni. Olcsósága miatt még tekintélyes utasok is használták, de a nagyon vegyes úti társaság mégis sokakat elijesztett, hogy ilyen kocsikra üljenek, mert 9—10 ember is szorongott egy kocsin, holott kényelmesen csak hétnek volt helye. Városunkban mindig lehetett ily társaskocsikat kapni; többnyire a várkapúk mellett állomásoztak.

Legolcsóbb utazási eszköz volt az u. n. *Cambiatur*. Nem egyéb volt ez mint hivatalos előfogat, melyet a Bánság területén minden kijelölt állomáson lehetett kapni, de a hatóságtól utalványt kellett reá kérni. Ebben az esetben állomásonként egy lótól 17 krt fizetett az utas; ha nem volt utalvány, akkor 24 krt. Ily kocsikon utazni azért volt kellemetlen, mert a legrosszabb lovai voltak s a kocsis minden kürtös szolgáló előtt kitérni tartozott.

Az utazás tartamát rendkívül befolyásolta az út minősége. Nyári időben, ha kiszáradt a sár, csak a borzasztó porfelhő bántotta az utast; télen és esős időben pedig a sár és a víz. Az alföldi országutak abban különböztek a mezőtől, hogy az országút két oldalán árok volt, melynek kiásott földjét, vagyis jobban mondva sarát, a középre hányták s ezzel készen volt az országút. Nem hiába mondta egy multszázadi utas a mi országutainkról, hogy »lutum ponunt supra lutum, et hoc nominant *országútum*«. Ha az ilyen országútra egy jó eső talált esni, akkor gyakran megakadt a társaskocsi s a benneülőknek ki kellett szállni és húzni-tolni a kocsit. Néhol egész kátyuk voltak az országúton, a hol derékig sülyedt a kocsi. Temesvár közelében is megtörtént akárhányszor, hogy ily kátyuba sülyedt a kocsi s ha az utasok maguk nem birták kihuzni, várni kellett, míg segítség jött; de ha nem akadt, mert az idő későre járt, úgy az éjszakát is ott töltötték. II. József császár 1768-ban azt írta a bánsági utakról, hogy azokat *maga a természet alkotta*; később ugyan a megyék nagyobb gondot fordítottak az országutakra, de a közmunkáról szóló törvény megalkotásáig kevés sikerrel.

Jelenleg az állami utak a vasúti vonalaknak megfelelően észak-déli és kelet-nyugati irányban szelik át a megyét és közülök kettő Temesváron megy keresztül. E műutaknak kivált a vasúti vonalak kiépítése előtt volt nagy jelentőségük, mikor a kereskedelem Bécs—Budapest—Szeged—Temesváron át Szeben felé húzódó állami úton folyt a Kelettel. Az állami utak hossza jelenleg 241 kilométer Temes vármegyében.

Temesvár 1857-ben kapott vasutat. Vala pedig akkor Temesvár (Józsefváros) egy csekély forgalmú

kis végállomás. Az osztrák államvasúttársaságnak Párisban gondolkodó fejei és részvényesei a keleti államokkal akartak gyors és közvetlen érintkezésbe lépni, ezért építették ki 1858-ban a temesvárbáziási vonalat. Nemzetközi szempontból ugyan e vonal kiépítése be nem vált; Báziás ma is csak jelentéktelen végállomás, mert Szerbiában e vonal csatlakozást nem nyert; annál fontosabb volt a *temesvár—orsovai* vonal kiépítése, mely a Kelettel hozta gyors összeköttetésbe városunkat és hazánkat. E vonalhoz csatlakoznak a romániai vasutak. A temesvár—orsovai vonal 1876-ban nyílt meg s ezzel Temesvár egyszerű végállomásból nemzetközi középállomás lett és a mint a városunk fejlődését gátoló vaskapúk fontosságukat és értelmüket napról napra veszítették, megnyíltak előtte a világkereskedelem kapúi is.

A mi vasútépítés dolgában városunkban ezentúl történt, az mind csak helyi érdekek birt. 1871-ben kiépült az aradi, 1895-ben a nagy-szent-miklósi, 1896-ban a buziási, 1897-ben a mária-radnai és a módosi vonal. Jelenleg a szélrózsa minden irányában megy városunkból a vasút, van ugyanis nyolcz irányban menő vasútunk és egy irányban menő viziútunk: a Béga-csatorna. A mint mondják, hogy minden út Rómába vezet, úgy Délmagyarországon mi is azt mondhatjuk, hogy minden út Temesvárra visz. Mint vasúti góczpont Budapest után Temesvár a legnagyobb.

Az 1857-ben épült pályaházból raktár lett, nem messze tőle új pályaházat építettek, de 1897-ben azt is le kellett rombolni és helyébe a nagy forgalomnak megfelelő új pályaházat és pályaudvart építeni, mely nagyságra, terjedelemre és külső csínra nézve minden vidéki városunk pályaházat és pályaudvarát messze felülmulja s az államnak

közül négy millió koronájába került. Jelenleg a józsefvárosi állomáson lefektetett sínhálózat 43 kilométer hosszú, vagyis hosszabb mint az egész temesvár-buziási vonal; van jelenleg 141 váltója, háromszor annyi mint az előbb említett vonal

118 Temesvár-józsefvárosi pályaház.

összes állomásainak, de a bővítés folyton tart. A nyolcz irányba tova repülő vonatok továbbítására ide van rendelve 96 mozdony. Nappal 3, sokszor 4, éjjel 2 mozdony állandóan sípol és tologatja a kocsikat. A járművek javításán 500 ember dolgozik

a műhelyekben. Van naponta 49 személy- és átlag 30 tehervonata. Az állomáson naponként átlag 900—1000 kocsit fut keresztül.

Temesvárnak két vasúti állomása van. A józsefvárosi nagyigényű állomáson kívül a Gyárvárosban is van egy, mely csak 1876-ban létesült, de ez a személyforgalom tekintetében a negyedrészt sem teszi ki a józsefvárosi pályaudvar forgalmának. A két állomáson felszállott 1898-ban összesen 509.235 utas; ha ugyanennyire teszszük a leszálló utasok számát is, akkor egy milliónál több utas fordul meg évenként a temesvári állomásokon, vagyis naponként majdnem 3000. Az átutazókkal bátran tehető e szám kétszer annyira. A felszálló utasok számát a városi lakosság számához arányosítva, azt találjuk, hogy vidéki városaink között Pozsony után Temesvárnak volt a legtöbb utasa, mert itt 100 lakóra egy évben 1277 felszálló utas esik, míg Pozsonyban 1373. Többi vidéki városaink mind jóval alatta állanak e tekintetben Pozsonynak és Temesvárnak.

A vasúti intézmény rendkívül kedvező hatású Temesvár közviszonyainak alakulására. Magánál az államvasútaknál itten alkalmazott tisztviselők és mérnökök száma 121-re megy, a vasúti munkások száma pedig ezersen jóval felül van, kik vagy helyben vagy a szomszéd Mehala községben laknak és két millió koronára menő személyi járandóságukat itt költik el. A legutóbbi években kiépült helyiérdekű vasútak pedig a vidéket oly szoros összeköttetésbe hozták Temesvárral, mint az sehol máshol nem tapasztalható.

A Béga-csatornán rendszeres személyforgalom nincsen; a teherforgalmat a Dunagőzhajózási Társaság tartja fenn, melynek itt ügynöksége van. A vízszabályozást a *Temes-Béga vízszabályozó*

társulat és az állami kulturmérnöki hivatal végezi 135 hivatalnokával és munkásával.

Ha a tervezett közraktárak létesülnek, ha a vasút a Béga-csatornával közvetlen összeköttetésbe hozatik s az átrakodási szolgálat minél gyorsabb és egyszerűbb lesz: akkor Temesvár — természetes fekvésénél fogva is — a közlekedés tökélyét elérte.

Ily nagyarányú forgalom mellett az a különös, hogy vasútigazgatás szempontjából Temesvár idáig még nagyon csekély forum, mert *csak forgalmi főnökséggel rendelkezik*, holott nálánál sokkal jelentékenyebb városok üzletvezetőséggel bírnak. Ennek oka egyrészt abban rejlik, hogy az osztrák-magyar vasút államosításakor itt nagyobb központ még nem volt, másrészt abban is, hogy a kisebb forgalmú városokban létező üzletvezetőségek áthelyezése nagy költséggel és a vasúti szervezet módosításával is jár; de akármi legyen is az ok, Temesvár ezentúl üzletvezetőség nélkül nem maradhat.

A *lóvonatú vasút* 1869-ben nyílt meg; a pálya hossza 6.6 kilométer volt. Összekötötte a Belvárost a külvárosokkal s már fennállásának második évében: 1870-ben 665.365 utast szállított, míg fennállásának utolsó esztendejében kevés híján 900.000 ember használta.

A *városi villamos vasút* 1899. július 24-én adatott át a közhasználatnak, s ugyanakkor szüntette be működését a lóvonatú vasút. A villamos vasút 10.3 km. pályahosszal és 17 motorkocsival rendelkezik. Beruházási költsége 2,240.000 korona. Szállítási díjtételei sokkal olcsóbbak a megszűnt lóvasút díjtételeinél, de a szállított személyek száma majdnem háromszor annyi mint a lóvonaton volt.

Postahivatal, sőt postaigazgatóság már a múlt században is volt városunkban, de a postaszolgálat

nagy arányú fejlődést csak az utolsó évtizedben öltött, midőn a postatisztviselők száma 111-ről 134 tisztre és 39 díjnokra, az altisztek és szolgák száma pedig 37-ről 77-re emelkedett, a mi leginkább a józsefvárosi állomáson 1893-ban berendezett kézbesítő posta- és távirda-hivatalnak tudható be. Városunkban a postaküldemények számaránya Budapest és Kassa után a legnagyobb, mert egyegy lakásra évenként 64 levél érkezik.

Táviró hivatalunk 1854 ápril 24-én nyílt meg, és már ettől fogva Béccsel, Nagy-Szebennel, Orsovával, Péterváráddal és Zimonynyal lehetett táviró úton közlekedni. A temesvári távirdaigazgatóság eleinte kiterjedt nemcsak az egész Szerb Vajdaságra és Temesi Bánságra, hanem Erdélyre is. Természetes, hogy azóta igen nagy arányokban fejlődött a távirda-szolgálat. A mi a feladott táviratok számát illeti, Temesvár jelenleg első helyen áll a vidéki városok között; egy-egy lakójára évenként 2—2 távirat esik.

A távbeszélő (telephon) hálózat 1879-ben vezetett be városunkban, mikor Leyritz Ignácz műlakatos az első telephon-hálózatot létesítette, melynek már 1880-ban 52 előfizetője volt, 1886-ban 90; 1895-ben pedig már 200-nál is több.

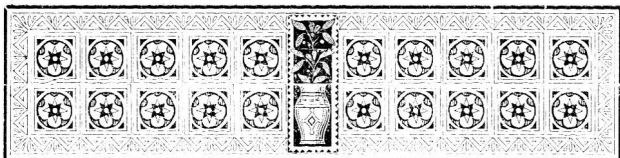
Közlekedés ügyünk történetében nevezetes nap volt az 1893. decz. 3-ka; ezen a napon nyílt meg a temesvár-arad-szeged-budapesti *városközi telephonhálózat*, mely azóta a szomszédos városokra is kiterjesztetett. Az intézmény további fejlődése azáltal van biztosítva, hogy az állam 1896. jan. 1-jével saját kezelésébe vette a telephont s ezóta nagy arányokban fejlődött, úgy hogy a telephon beszélgetések száma Budapest után absolute is Temesvárott a legnagyobb. A városi telephon

állomások, vagyis előfizetők száma most már közel van az 500-hoz.

A közlekedés különböző neveivel foglalkozó tisztviselők és munkások száma városunkban jelenleg 1700-ra tehető, kik már maguk között is különböző egyesületeket alkottak, mint a *posta- és távírdatisztviselők dal- és zeneegylete*; a *m. á. v. vasutak iparosmunkásai olvasó és dalköre*; a *mozdonyvezetők betegsegélyző és temetkezési egyesülete*; úgyszintén külön betegsegélyző pénztárt alkottak a közúti villamos vasút alkalmazottai is.

Az ipar, kereskedelem és a közlekedéssel foglalkozó vagy annak terhére élő lakosság városunkban 52.86% -át teszi ki az összes lakosságnak; ha pedig csupán az ezzel tényleg foglalkozó munkabíró egyéneket vesszük, akkor az összes népességnek 25.43% -át.

X.

A város vagyona és háztartása.

Temesvár nem tartozik a gazdagabb városok sorába. Vagyona részint földbirtokból, részint középületekből, készpénzből, értékpapirokból, egy iparvállalatból, anyagokból és a követelésekből áll. Mindezek együttvéve, 1898. végén 7,391.925 korona 46 fillér értéket képviseltek; de ezzel szemben állt ugyanakkor 3,672.663 kor. 68 fill. tartozás, vagyis a tiszta vagyon 3,689.261 kor. 78 fillér volt.

Háztartása azonban rendezett. A költségvetésekben az az elv jut érvényre, hogy a *takarékosság összeegyeztessék a haladás követelményeivel*, s hogy az évről évre folyton emelkedő szükségletek a közterhek eddigi mérvének érintetlenül hagyása mellett a rendes bevételek aránylagos növekedéséből legyenek fedezhetőek. Pedig csak az utolsó évtizedben is a közoktatásügyi, közbiztonsági, egészségügyi és közlekedési viszonyok javítása és fejlesztése s a tisztviselők fizetésének felemelése közel 50⁰/₀-al rótt nagyobb terhet a városi háztartásra és ha ennek daczára is a községi pótlék 1873 óta változatlanul meghagyatott 30⁰/₀, az iskolai pótlék

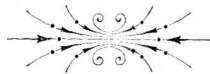
pedig 5%-kal, az egyensúlyt a bevételek és kiadások között csak úgy lehetett fenntartani, hogy új bevételi forrásokról gondoskodtak, de nem új megadóztatás alakjában, hanem szerencsés vállalkozások, a közvetett jövedékeknek házi kezelésbe és az állami fogyasztási adóknak városi kezelésbe való átvétele által.

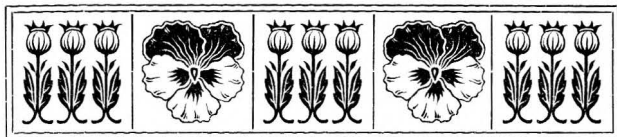
A város költségvetésének nagyarányú fejlődését a következő egy pár adat mutatja: 1773-ban az összes bevétel 7826 forint 44 kr., a kiadás pedig 7543 forint 28 kr. volt; 1854-ben már 156428 forint volt a bevétel és 167791 frt a kiadás; 1881-ben 370590 forint a bevétel s ugyanannyi a kiadás; 1891-ben 625275 forint bevétellel szintén ugyanannyi kiadás állt szemben. Az 1900-ra előirányzott költségvetés szerint már 1,824.530 korona a bevétel és ugyanannyi a kiadás is. Ez összegben a rendkívüli kiadás 98702 koronát tesz ki és részben a kölcsöntöke törlesztésére, részint beruházásokra fordítatik. A rendes kiadások között a közoktatás 235980, az emberbaráti kiadások 29320, a közrend és közbiztonság 110680, az egészségügy 21762, a kegyuraság 26914 koronával szerepel.

A város számos jótékony alapot kezel, melyeket vagy maga, vagy egyes polgárai adtak össze. Az emberbaráti alapok és alapítványok száma 1899 végén 21 volt s ezek összes alaptőkéje 767935 korona 40 fillér. A közművelődés előmozdítására szánt alapok száma 12; ezek alaptőkéje 534482 kor. 5 fill.; közegészségi és vegyes alap van 3; ezek alaptőkéje 22318 kor. 78 fillér.

* * *

Temesvárnak úgy multjáról mint jelenéről sokat lehetne írni és mondani; mi csak a legérdekesebbeket kívántuk itten röviden nyújtani, de mégis úgy, hogy az olvasó hű képet nyerjen városunkról. E miatt elismeréssel adóztunk ott a hol kell, de őszintén tártuk fel a hiányokat is. Legfőbb törekvésünk volt, hogy teljesen hiteles adatokat nyújtsunk. Ha könnyebb modorban, röviden tárgyaltuk is azt a mit elmondani jónak láttunk, azért e kis munka mégis történeti apparatusal készült el. Ezek után mi is ama szavakkal fejezzük be városunk rövid történetét, a melyekkel a nagyérdemű Bél Mátyás végzi *Hungariae notitiae novae* munkájában Besztercebánya város leírását: »Sed tempus est, ut valedicamus urbi nobis multis nominibus dilectae, nam liberaliter accepti, sedem reperimus indidem, ut sit omnino, cur ei bene precemur atque eius felicitatem nostram existimemus.«

Források.

1. Temesvár szab. kir. város levéltára, jegyzőkönyvei s azok indexei.

2. Bél Mátyás: Descriptio comitatus Temesvariensis. Kézirat a Nemzeti Múzeum könyvtárában.

3. A temesvári iskolaszéktől és egyéb intézetektől beszerzett legújabb adatok.

4. Temesvári proclamációk, hirdetések és falragaszok 1848—49-ből.

*

Anonimus Belae regis notarius.

Márk krónikája, vagy Bécsi képes krónika (Cronica de gestis Hungarorum), kiadta Toldy Ferencz, 1867.

Bonfinius: Rerum Ungaricarum decades.

Forgách Ferencz: Rerum Ungaricarum commentarii.

Istvánffy: Historiarum de rebus ungaricis libri XXXIV.

Tinódi: Az vég Temesvárbán Losonczy Istvánnak haláláról.

*

Ardelean Georg: Die Archive Temesvár's. Neue Temesv. Zeitung 1894. évf. 90, 91, 94, 97, 99. számok.

Arneht A.: Prinz Eugen von Savoyen. Bécs 1853—59. 3 köt.

Bárány A.: Temesvármegye emléke. N.-Beeskerek 1848.

Baróthy L.: Adattár Délmagyarország XVIII. századi történetéhez. I—IV. rész. Temesvár 1893, 1894, 1895, 1896.

Bayer I.: A magyar nemzeti játékszín története, két köt. Budapest 1885.

Bellay I.: Temesvár az országgyűléseken, egy köt. Temesvár 1899.

Bellay I.: A márcziusi napok Temesvárott 1849-ban, egy füz., 1899.

Berán O.: Temesvári kiállítási útmutató, egy füz. Temesvár 1891.

Berkesszi I.: A temesvári áll. főrealisk. tört. Temesv. 1896.

Berkesszi I.: Temesvár színészete a XVIII. században, egy füz. Temesvár 1898.

Berkesszi I.: A temesvári könyvnyomdászat és hírlap-irodalom története, egy köt. Temesvár 1900.

Berkesszi I.: Adatok a reformkorszak történetéhez Temesvármegyében, egy füz., 1897.

Bersenyi D. összes munkái, kiadta Döbrentey G.

Bezédán-Latskovits: A csanádi növendékapság magyar egyházirodalmi iskolájának története, egy füz. Temesv. 1889.

Böhm Lénárd: Délmagyarország, avagy az u. n. Temesi Bánság külön története, két köt. Pest 1867.

Breuer Á.: Helyrajzi emlékmű a magy. orvosok és természetvizsgálók 1886. évi Buziás—Temesvárott megtartott XXIII. vándorgyűlésére, egy köt. Temesvár 1886.

Budapesti Látogatók Lapja 1895. évf. 6. és 7. számai.

Cambiatur: Temesvárer Banats, Cambiatur 1737. É. n., egy füzet.

Casino: Temesi casinókönyv, I. évf., egy füzet. Temesvár 1838.

Csánky D.: Magyarország tört. földrajza a Hunyadyak korában. Budapest 1890, egy köt.

Czímer Károly: Temesvár megvétele 1551—52-ben, egy köt. Budapest 1893.

Czöernig K.: Ethnographie der oesterr. Monarchie, III. B. Wien 1857.

Dörner: Das Banat, egy köt. 1838.

Emlékkönyv. A délmagyarorsz. tört. és régész. társulat 1., 2. és 3. közgyűléseinek emlékére, három füzet. Temesvár 1872, 1873, 1874.

Emlékkönyv. A délmagyarorsz. tört. és régész. muzeum-társulat épületének 1891. aug. 29-én történt ünnepélyes megnyitása alkalmából, egy füzet. Temesvár 1891.

Emlékkönyv. A siketnémák temesvár-városi intézetéről, egy füzet. Temesvár 1897.

Értesítő. Történelmi és Régész. Értesítő. A délmagyarorsz. tört. és régész. muzeum-lársulat közlönye, I—X, évf. (régí) és I—XV, évf. (új). Temesvár 1875—1900.

Felzúge des Prinzen Eugen von Savoyen, I. r., 1—2. köt.

Gabriel J. és *Mangold S.*: A temesvári könyvnyomdászegylet története, egy füzet. Temesvár 1890.

Geml J.: Temesvár sz. kir. város statisztikája az 1898. évben, egy kötet. Temesvár 1900.

Griselini: Versuch einer polit. und natürl. Geschichte des Temesvárer Banats, két rész. Bécs 1770, 4-r.

Haidenreich: Tractatus de morbis in Dacia frequentioribus et de singulari eos tractandi methodo. Egy füzet. Temesvár 1783.

Hammer A.: Geschichte der Pest, die von 1738 bis 1740 im Temesvárer Banate herrschte, egy köt. Temesvár 1839.

Handbuch der Woiwodschaft Serbien und des Temeser Banats für das Jahr 1854, egy köt. Temesvár 1854. — Für das Jahr 1855, egy köt. Temesvár 1855.

Hetzl S.: Geschichte und Statistik des Volksschulwesens der kön. Freistadt Temesvár, egy köt. Budapest 1873.

Hetzl S.: Vázlatok Temesvár sz. kir. város népiskolai történetéből, különös tekintettel az 1873-tól 1890-ig terjedő évekre, egy füzet. Temesvár 1890.

Hofmannsegg. Reise des Grafen von Hofmannsegg über Ungarn im Jahre 1793 und 1794, egy köt. Görlitz 1800.

H.(irschfeld) C. Die Belagerung von Temesvár im Jahre 1849, egy köt. Temesvár 1851.

Jahresbericht der Handels- und Gewerbekammer in Temesvár über die Zustände der Industrie in den Jahren 1853 bis 1856. 8-r., egy köt. Temesvár 1858.

Jelentése. A temesvári kereskedelmi és iparkamara jelentése az 1879—1881. évekről, 4-r., egy köt. Temesvár 1883.

Jelentése. A temesvári keresk. és iparkamara monographikus jelentése kerületének mezőgazdasági iparágairól, 4-r., egy kötet. Temesvár 1896.

Jelentése. A temesvári keresk. és iparkamara jelentése az 1897. évről. Temesvár 1898. 4-r., egy kötet.

Jegyzéke. A délmagyarországi tört. és régész. muzeum-lársulat könyv- és levéltárának jegyzéke, egy füzet. Temesvár 1894.

Juden-Ordnung der gesammt Banatischen Judenschaft, ívrét, egy füzet. Temesvár 1776.

Kernuch A.: A temes-bánáti ág. ev. esperesség története, 8-r. kötet. Temesvár 1886.

Klapka György: Emlékeimből, egy köt., 8-r. Budapest 1895.
Korabinszky: Geographisch-Historisches und Producten-Lexikon von Ungarn, 8-r., egy kötet. Pressburg 1786.

Kraemer Fr.: A temesvári zenekedvelő-egyesület 25 éves fennállásának története (1871--1896), 8-r., egy füzet. Temesvár 1897.

Lehmann's Reise durch Ungarn und Siebenbürgen, 8-r., egy köt. Lipse 1785.

Lendvai M.: Temesvármegye nemes családjai, I., II. köt., 4-r. Budapest 1896, 1899.

Löwy M.: Skizzen zur Geschichte der Juden in Temesvár bis zum Jahre 1865, 4-r., egy kötet. Szeged 1890.

Miletz J.: Chronologiai adatok a magyar királyok tartózkodásairól Temesvárott, 8-r., egy füzet. Temesvár 1875.

Miletz J.: Bem délmagyarországi hadjárata, 8-r., egy füz. Budapest 1882.

Milleker B.: Délmagyarország őskori régiségleletei, 8-r., egy füzet. Temesvár 1891.

Milleker B.: Délmagyarország római régiségleletei, 8-r., egy füzet. Temesvár 1892.

Milleker B.: Délmagyarország régiségleletei a honfoglalás előtti időkből, I., II. rész, 8-r. Temesvár 1897 és 1899.

Ormós Zsigmond-Emlékkönyv. Temesvár 1883, 4-r., egy füz.

Ormós Zsigmond: Murányi J. emlékezete, 8-r., egy füzet. Temesvár 1869.

Ortmayr: A Horvát-Szlavon-Magyar határőrvidék logicája, egy kötet, 8-r. Temesvár 1871.

Ortvay T.: Temesvármegye és Temesvár város történetének I. köt., első fele, 8-r. Pozsony 1896.

Ortvay T.: Oklevelek Temesvármegye és Temesvár város történetéhez (1183—1430), egy köt. Pozsony 1896.

Ortvay T.: Magyarország egyházi földleirása a XIV. század elején, 4-r., két kötet.

Ortvay-Szentkláray: Adattár Csanádegyházmegye hajdana és jelenében, 8-r., 4 kötet. Temesvár 1871—1874.

Patzner I.: Ormós Zsigmond emlékezete, 8-r., egy füzet. Temesvár 1895.

Pfeiffer A.: A kegyesrendiek temesvári társházának és főgymn.-nak története, 8-r., egy kötet. Temesvár 1890.

Preyer J.: Monographie der königl. Freistadt Temesvár, 8-r., egy kötet. Temesvár 1853.

Pesty Fr.: A temesi bánság elnevezésének jogosulatlan-sága, 8-r. füz.

Pesty Fr.: Műveltségi állapotok Temesvárott a XVIII. század elején. (Századok 1877. évf. 49—56. ll.)

Pesty Fr.: Delejtű. Gazdasági és társ. hetilap, megjelent Temesvárott 1858—61.

Pesty Fr.: A várispánságok története, 8-r., egy kötet. Budapest 1882.

Pontelly I.: A temesvári magyar nyelvterjesztő-egyesület feladatai, 8-r., egy füzet. Temesvár 1882.

Ries F.: A délmagyarországi természettudományi társulat története, 8-r., egy füzet. Temesvár 1900.

Rosenfeld M.: Emléklap Temesvár sz. kir. város centennariumi ünnepélyéhez, 4-r., egy füzet. Temesvár 1882.

Rückblick auf Jahre 1849, 8-r., 1850, egy füz.

Rückblicke in die fromme Vorzeit unserer Väter, 8-r., egy füzet. Temesvár 1853.

Rückblicke auf Temesvár in der Enthüllungsfeier des Monuments am 17. Jänner 1853, 8-r., egy füzet. Temesvár 1853.

Schäffer K.: Temesvár sz. kir. város rövid helyrajza, 8-r., egy füzet. Temesvár 1897.

Schäffer K.: Emlékkönyv a siketnémák temesvár-városi intézetéről, 8-r., egy füzet. Temesvár 1897.

Schäffer-Troszt-Gokler: Temesvár sz. kir. város községi elemi népiskoláinak története, 8-r., egy füzet. Temesvár 1896.

Schematismus cleri dioecesis Csanadiensis pro anno jubilari 1900, 8-r., egy kötet. Temesvár 1900.

Stojackovits A.: Die staatsrechtlichen Verhältnisse der Serben in der Woiwodina, 8-r., egy füzet. Temesvár 1860.

Schwartner: Statistik des Königr. Ungarn, 8-r., I—III. Buda 1809—1811.

Szentkláray J.: Száz év Délmagyarország legújabb történetéből, 8-r., egy kötet. Temesvár 1879.

Szentkláray J.: Gróf Nitzky Kr. élete (M. Helikon), egy füzet, 8-r.

Szentkláray J.: Észrevételek Temesvár phisiognomiájának magyarosításához, 8-r., egy füzet. Temesvár 1872.

Szentkláray J.: A csanádegyházmegyei plebániák története, 8-r., I. kötet. Temesvár 1899.

Szentkláray J.: A társadalom nemzeti feladatai Délmagyarországon, 8-r. füzet. Temesvár 1897.

Szentkláray J.: Krassóvármegye őshajdana, 8-r. kötet. Budapest 1900.

Szabályrendeletei. Temesvár sz. kir. város szabályrendeletei, 8-r., két kötet.

- Teleki gr.* utazása Magyarországon, 8-r., egy kötet. 1796.
Tomka-Szászki: Compendium Hungariae geographicum,
8-r. kötet. Posonii et Cassoviae 1777.
Turóczi L.: Ungaria suiscum regibus, 4-r. kötet. Tyrnairae
1768.
Vályi A.: Magyarország földrajza, 8-r., öt kötet. 1795.
■ *Városi Közlöny* 1898, 1899, 1900. évfolyamai.
Vukovits S. Emlékiratai, 8-r. kötet. Budapest 1894.
Windisch K. G.: Geographie von Ungarn, 8-r., két kötet.
Pozsony 1780.

